TEFSİRDE BİR KAYNAK İNCELEMESİ

eṣ-Ṣa'lebī (427/1036) Tefsirinde Muḳātil b. Suleymān (150/767) Rivayetleri

MEHMET AKİF KOÇ

kitâbiyât

kitâbiyât
39

MEHMET AKİF KOÇ

TEFSİRDE BİR KAYNAK İNCELEMESİ

es-Sa'lebī (427/1036) Tefsirinde Muḳātil b. Süleymān (150/767) Rivayetleri

MEHMET AKİF KOÇ, Konya'da doğdu (1969). Samsun-Ladik nüfusuna kayıtlıdır. İlkokul sonrası hıfzını tamamladı (1982). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra (1992), aynı fakülteye araştırma görevlisi olarak atandı (1993). Mısır'da araştırmalarda bulundu (1994-1995). *Âişe Abdurrahmân ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri* (Şule Yayınları, İstanbul 1998) isimli yüksek lisans tezini hazırladı (1996). *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebî Ḥâtim* (ö. 327/939) *Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi–* (kitâbiyât, Ankara 2003) isimli doktora tezini tamamladı (2001). Hâlen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde çalışmalarına devam etmektedir.

kitâbiyât
Araştırma-İnceleme / Tefsir 3

Mehmet Akif Koç
Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi
–es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Muḳātil b. Suleymān (150/767) Rivayetleri–

ISBN 975-6666-83-8

1. Baskı: Mayıs 2005

© AVRASYA Yay. Rek. Mat. Eğt. ve Tur. Tic. Ltd. Şti.

Editör: Mehmed Said Hatiboğlu
Yayın Yönetmeni: Veli Aknar

Son Okuma: Mehmet Akif Koç
Redaksiyon: Veli Aknar
Dizgi: islâmiyât
Sayfa Düzeni: islâmiyât
Kapak: Nurullah Özbay
Baskı: Cantekin Matbaacılık

kitâbiyât
Dr. Mediha Eldem Sokak 41/12 06420 Kızılay ANKARA
tel.: 0 (312) 433 24 65 tel. ve faks: 0 (312) 433 66 68
e-posta: kitabiyat@islamiyat.com.tr

TEFSİRDE
BİR KAYNAK İNCELEMESİ

es-Sa'lebī (427/1036) Tefsirinde
Muḳātil b. Suleymān (150/767) Rivayetleri

MEHMET AKİF KOÇ

ANKARA 2005

Araştırma-İnceleme / Tefsir

1. Mehmet Akif Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*
2. Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*
3. Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*

Kayınpederim
Ahmet Remzi Yüce Beyefendiye ve
Kayınvalidem Nurşen Yüce Hanımefendiye
ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

0. GİRİŞ [11-34]
0.1. Araştırmanın Amacı ve Metodu 11
0.2. eş-Şa'lebî ve Tefsirinin *Muḳaddime*'si 14
0.2.1. eş-Şa'lebî'nin İlmî Kişiliği 14
0.2.2. *Muḳaddime*'nin Tanıtımı ve Goldfeld'in Tahkiki 16
0.2.3. Tefsir İlminin Yazılı Kaynaklara Dayandığını Göstermesi Bakımından *Muḳaddime*'nin Önemi 25
0.2.4. Değerlendirme 34

BİRİNCİ BÖLÜM
1. MUḲĀTİL B. SULEYMĀN ve ANA HATLARIYLA TEFSİRİ [35-66]
1.1. Muḳātil'in İlmî Kişiliği 35
1.2. Muḳātil Tefsirinde Göze Çarpanlar 41
1.2.1. Bağlama Sadakat 44
1.2.2. Mitoloji ve İsrailiyyat 49
1.2.3. Sayı Zikretmeye Düşkünlük 52
1.2.4. Tarihî Tutarsızlık (Anakronizm) 57
1.3. Muḳātil Tefsirini Konu Alan Çağdaş Araştırmalar 61

İKİNCİ BÖLÜM
2. MUḲĀTİL RİVAYETLERİNİN MEŞRUİYET KAZANMA SÜRECİ ve EŞ-ŞA'LEBİ TEFSİRİ [67-94]
2.1. el-Māturīdī (333/944) ve Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī (373/983) Tefsirlerinde Muḳātil Rivayetleri 67
2.2. eş-Şa'lebî Tefsirindeki Muḳātil Rivayetlerinin Muḳātil'in Matbu Tefsiri ile Mukayesesi 70
2.2.1. Mukayesenin Muḳātil Konulu Çağdaş Araştırmaların Sonuçlarını Doğrulaması 70
2.2.2. Mukayesenin Ortaya Çıkardığı Farklılıklar 73
2.2.2.1. Müşkil Farklılıklar 74
2.2.2.1.1. Tahrif İhtimali 74
2.2.2.1.2. Çelişki 78
2.2.2.1.3. eş-Şa'lebî Tefsirindeki Muḳātil Rivayetlerinin Muḳātil'in Matbu Tefsirinde Bulunmaması 84

2.2.2.2. Doğal Farklılıklar 86
2.2.2.2.1. Mânâ Rivayeti 86
2.2.2.2.2 Harf ve Kelime Benzerliği 87
2.3. es-Sa'lebī'yi İzleyen Asırlarda Oluşan Tefsir Kitabiyatında Muḳātil Rivayetleri 89

3. SONUÇ/DEĞERLENDİRME [95-101]

EK [103-126]

KAYNAKÇA [127-136]

ŞAHIS ADLARI DİZİNİ [137-140]

ABSTRACT 141

RUMUZLAR

G İsḥāḳ Goldfeld, *Mufessirū şarḳi'l-'ālemi'l-İslāmī fī 'arba'āti'l-ḳurūni'l-hicriyyeti'l'ūlā: Neşru maḫṭūṭati muḳaddimeti's-Sa'lebī li kitābi'l-keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, Ṭıbā'atu mektebeti ve maṭba'ati's-serrūcī, 'Akkā 1984 (114+V sayfa).

HH Muḳātil b. Suleymān'ın tefsirinin Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa no: 17 nüshası (tam nüsha).

Keşf eş-Ša'lebī, *el-Keşf ve'l-beyān fī tefsīril'l-Ḳur'ān*, tah. Kesravī Ḥasen, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2004.

M Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-āmme li'l-kitāb, Mısır 1979-88 (4 cilt).

Ş eş-Ša'lebī tefsirinin Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa no: 156 nüshası (34/Sebe' suresinden 114/en-Nās suresinin sonuna kadar).

Vel eş-Ša'lebī tefsirinin Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi no: 130-33 nüshası (tam nüsha).

Y eş-Ša'lebī tefsirinin Süleymâniye Kütüphânesi Yozgat Yazmaları no: 94/1-2 nüshası [(1/el-Fātiḥa suresinden 4/en-Nisā' suresinin sonuna (1) ve 3/'Ālu 'İmrān suresinden 9/et-Tevbe suresinin 29. âyetine kadar (2)].

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ا	A-a
ب	B-b
ت	T-t
ث	S̲-s̲
ج	C-c
ح	Ḥ-ḥ
خ	H̲-h̲
د	D-d
	Ẕ-ẕ
ر	R-r
ز	Z-z
س	S-s
ش	Ş-ş
ص	Ṣ-ṣ
ض	Ḍ-ḍ
ط	Ṭ-ṭ
ظ	Ẓ-ẓ
ع	ʿ
غ	Ğ-ğ
ف	F-f
ق	Ḳ-ḳ
ك	K-k
ل	L-l
م	M-m
ن	N-n
و	V-v
ه	H-h
ى	Y-y
ـا.. :	Ā-ā
ـو.. :	Ū-ū
ـى..	Ī-ī

ÖNSÖZ

Doksanlı yılların başında bir lisans öğrencisiyken İsmail Cerrahoğlu Hocamın yönlendirmesiyle "Muḳātil b. Suleymān ve Tefsiri" başlıklı ödevi hazırlamıştım. O günlerde, bu ödevin doktora sonrası yapacağım bir çalışmaya ilham vereceğini bilemezdim. Bu görevi titizlikle yerine getirmeye çalıştığımı hatırlıyorum. Yaklaşık 1300 sene önce yaşayan bu müfessirin telif ettiği bazı eserlerin günümüze ulaştığını öğrenmek bile heyecan vericiydi. Bu heyecanın arkasında imam-hatip lisesinde okurken başlayan ve bu gün de artarak devam eden erken dönem İslami ilimler tarihine ve *ricāl* ilmine yönelik merakımı görüyorum.

Burada, araştırmamı emek vermeye değer bulanların isimlerini zikretmek istiyorum. Onlar yoğun işlerinin arasında bana zaman ayırdılar, destek verdiler, katkı sundular, gerektiğinde beni teselli ettiler. Tefsir ve hadis kürsüsündeki tüm hocalarımın yanı sıra, ısrarlı teşvikleriyle çalışma azmimi sürekli canlı tutan Saygıdeğer Hocalarım İsmail Cerrahoğlu, Salih Akdemir ve hem idari hem bilimsel faaliyetlerine rağmen zamanlı zamansız müzakere taleplerimi geri çevirmeyerek eserimi baştan sona tetkik eden, tecrübelerinden çok yararlandığım Halis Albayrak'a; yine, çalışmamın tamamını okuyan ve düzeyli eleştirilerini esirgemeyen Hayri Kırbaşoğlu, Ahmet Nedim Serinsu, Ali Dere, Bünyamin Erul ve İsmail Albayrak'a teşekkür ediyorum. Ayrıca, Almanya'daki yoğun çalışma programı esnasında dahi benden yakasını kurtaramayan Ömer Özsoy'un kaliteyi hedefleyen tevcihlerinden çok istifade ettiğimi belirtmeliyim. Ona, tefsirlerden tarama yapmama yardım eden Babam Ayhan Koç'a, Kıyasettin Koçoğlu'na, bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan Felix Körner'e, Recep Gürkan Göktaş'a, İngilizce özeti hazırlayan Osman Taştan ile İsmail Albayrak'a ve eserin yayım aşamasındaki katkıları sebebiyle Veli Aknar'a şükran duygularımı arz ediyorum. Tabii ki, zamanlarından çaldığım

eşim Nurgül Hanım'dan, çocuklarım Muhammed Erkam ve Ahmet Selman'dan özür diliyor, beni gururlandıran müsamahalarının devamını rica ediyorum.

Son olarak, Fuat Sezgin Hocamıza ve erken dönem İslami ilimler tarihini aydınlatan çığır açıcı çalışmalarına değinmeden edemeyeceğim. Birkaç sene önce şahsen tanışma şerefine nail olduğum dünyanın yaşayan bu en büyük bilimler tarihçisinin eserlerinden yeterince yararlanamadığımızı ilgililere bir kere daha hatırlatmak istiyorum. İslam âleminin medar-ı iftiharı bu büyük âlime Yüce Mevla'dan bereketli uzun ömürler diliyorum.

Müteakip sayfaların aksine duygusal yönü ağır basan bu önsöz alışılmadık bulunabilir. Ancak mezkur medh-u senanın, tahdis-i nimet kabilinden addedilmesini istirham ediyorum. Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

Mehmet Akif Koç
Ankara 2005

0. GİRİŞ

0.1. Araştırmanın Amacı ve Metodu

İlahiyat alanındaki temel eserlerin tetkiki öncelikli bir görev olarak karşımızda durmaktadır. Bu alanda iki tür tetkike ihtiyaç vardır: 1. Bu eserlerdeki, Müslümanların hayatına yön verecek doğruları ya da yanlışları Kur'an ve sahih Sünnet ışığında tespit etmek. 2. Batıda geliştirilen metin değerlendirmesi (*textual criticism*) ve edebî değerlendirme (*literary criticism*) benzeri teknik incelemeler yardımıyla sahihi/orijinali/otantiği belirlemek. Bu araştırmanın esas amacı, İslam dünyasında sayıları gittikçe artan ve özü itibariyle de öznel yaklaşımlara dayanan birinci tür bir tetkike girmek değildir. Burada daha nesnel, daha teknik ve kaynak tetkiki bakımından mütevazı bir katkı sağlayacağına inandığımız ikinci türün kapsamına girebilecek bir araştırmayı öngörüyoruz. Kitabiyatımıza ait eserlerin modern zamanlardaki tahkik ve neşr faaliyetleri, bu ikinci tür araştırmalara gösterdikleri ihtimamın bir sonucu olarak oryantalistlerin elinde gelişti. Üzüntülü ifadelerle bu gerçeği itiraf eden ünlü Arap muhakkik 'Abdusselām Muḥammed Hārūn, bu çalışma tarzını Müslümanların ihdas ettiğini öne sürerek kendini teselli etmektedir.[1] Oryantalistler Muḳātil'in tefsiri ile de yakından ilgilendiler. Bu konuda geniş bir kitabiyat oluşturdular. Bu kitabiyatı ve konuyla ilgili diğer çağdaş araştırmaları müstakil bir başlık altında değerlendireceğiz.

Bu araştırmada, günümüze kadar ulaşan tam tefsirlerin en eskisinin ne kadar güvenilir olduğu sorusuna cevap arayacağız. Muḳātil'in bu tefsiri bir asırdan diğerine acaba hangi güvenilirlikte nakledildi? Bu sorunun cevabını aramaya –tahmin edileceği üzere– Muḳātil'den haber nakleden tefsirlerin elimizdeki matbu Muḳātil tefsiriyle mukayesesi yapılarak başlanmalıdır. Özellikle de Muḳātil tefsirinin meşruiyet kazanmasında başı çeken es-Sa'lebī tefsiri gözden geçirilmelidir. Çalışmaya başladığımızda es-Sa'lebī tefsiri yayımlanmış değildi. Bu sebeple 'Vel' ve 'Ş' rumuzlarıyla gösterdiğimiz el yazmalarını kullandık. Şüphesiz bu iki

[1] 'Abdusselām Muḥammed Hārūn, *Taḥḳīḳu'n-nuṣūṣ ve neşruhā*, Mektebetu's-sunne, Kahire 1410, s. 8, 82.

nüsha aracılığıyla ulaştığımız sonuçları, matbu es-Sa'lebī tefsirinden[2] kontrol etmeyi de ihmal etmedik.

Araştırmanın ikinci bölümünde incelenecek Muḳātil rivayetleri, tefsire katkıları açısından 'önemsiz' hatta 'yersiz' bulunabilir. Ancak özellikle bu bölümün esas kurgusu Muḳātil'in Kur'an'ın anlaşılmasındaki rolü üzerine bina edilmedi. Dolayısıyla bizi, onların önem dereceleri değil, tefsir kitabiyatında yer alış biçimleri ilgilendirmektedir. Zaten bu rivayetlerin çoğu örnekleme mantığıyla tercih edilmedi. Onlar gerekli mukayeselerin sonucunda doğal bir şekilde ortaya çıktılar.

Tefsir kitabiyatında 'Muḳātil' atfı sadece Muḳātil b. Suleymān'ı göstermekte, Muḳātil b. Ḥayyān (150/767) babasının ismiyle birlikte zikredilmektedir. Bu geleneğin oluşmasında eṭ-Ṭaberī (310/922) ve İbn Ebī Ḥātim'in (327/939) rolü gözden kaçmamaktadır. Bu iki müfessir mecruhiyetiyle iştihar eden Muḳātil b. Suleymān'dan yararlanmadıklarını îmâ yoluyla olsa da belirtme ihtiyacı hissettiler. Çünkü o dönemdeki şartlar Muḳātil b. Suleymān rivayetinin yer alacağı bir tefsirin itibarını zedeleyecek nitelikteydi. Bu sebeple de bir yanlış anlamaya mahal vermemek için Muḳātil b. Ḥayyān'ı her defasında tam ismiyle kaydettiler.

Benzerleri İslam öncesi hemen her dinde görülen tefsir faaliyetlerinin[3] İslami dönemde de ortaya çıkması fazla zaman almadı.[4] Fuat Sezgin'in çalışmalarına göre, tefsir kitabiyatının başlangıç tarihi hicri birinci asrın son çeyreğidir.[5] Yine, Corci Zeydān ilk tefsir

[2] es-Sa'lebī, *el-Keşf ve'l-beyān fī tefsīri'l-Ḳur'ān*, tah. Kesravī Ḥasen, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye. Beyrut 2004. Çalışmamızda bu nüshayı 'Keşf' rumuzuyla göstereceğiz.

[3] es-Seyyid 'Aḥmed Ḫalīl, *Neş'etu't-tefsīr fīl-kutubi'l-muḳaddese ve'l-Ḳur'ān*, el-Vikāletu'ş-şarḳiyye li'ş-şeḳāfeti'l-İskenderiyye, Mısır 1954, s. 17, 100-101.

[4] 'Aḥmed Ḫalīl, ilk tefsiri belirlemeye çalışırken İbnu'n-Nedīm'in (385/995) *el-Fihrist* isimli eserinin matbu nüshasındaki hatalı bir bilgiye dayanmaktadır. Bkz. *age.*, s. 43. Bu bilgiye göre 61/681 yılında vefat eden İbn Ḳudāme es-Seḳafī'nin bir tefsiri vardı. Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, Dāru'l-ma'rife, Beyrut 1978, s. 316. Oysa ki, İbn Ḳudāme'nin vefat tarihi 61/681 değil, 161/778'dir. Bkz. İbn Ḥibbān, *Kitābu meşāhiri 'ulemā'i'l-'emṣār*, tah. Manfred Fleischhammer, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1959, s. 171. 'Aḥmed Ḫalīl, İbn Ḳudāme hakkında *el-Fihrist*'te verilen diğer bilgilerden hareket ederek de onun hicri birinci asrın ortalarında yaşamış olamayacağı sonucuna ulaşabilirdi. Çünkü bu bilgiler arasında, sözgelimi onun bir *Kitābu's-sunen*'i bulunduğu kaydı da vardır. Şüphesiz ki, bu tarihlerde *sunen* türü bir kitabın varlığından söz edilemez. *el-Fihrist*'in ulaşabildiğimiz diğer iki baskısında da 'Aḥmed Ḫalīl'i yanıltan bu hatalı bilgi mevcuttur. Bkz. tah. Gustav Flügel, Mektebetu Ḥayyāṭ, Beyrut 1964, s. 226; tah. Riḍā Teceddud, Dāru'l-mesīra, Tahran 1988, s. 282.

[5] Bu dönemde ve hemen sonrasında bir çok alim tefsir telifine girişmiştir. Bkz. Fuat Sezgin, *Tārīḫu't-turāsi'l-Arabī*, Maḥmūd Fehmī Ḥicāzī, İdāratu's-seḳāfeti ve'n-neşr, 1983, I. 63-82.

müdevvini olarak Mucâhid b. Cebr'i (103/721) göstermektedir.[6] Bu bilgiler, tabiin öncesi birtakım Kur'an'ı anlama çabaları ile birlikte düşünüldüğünde, en erken ortaya çıkan İslami ilmin tefsir olduğu sonucuna götürmektedir.[7] Bu yargıyı hadis kitaplarında gördüğümüz tefsir bablarını tartışılır hale getirmez. Çünkü bu bablar, tefsirin hadis ilminden bir parça olduğunu değil, Hz. Peygamber'in tefsir ile ne kadar az iştigal ettiğini göstermektedir. Bu bablar, sadece, az sayıda ayeti tefsir ettiği düşünülen mevcut *merfû'* hadisleri ihtiva etmektedirler. Oysa ki, tefsir rivayetlerinin çok büyük çoğunluğu hadis kitaplarına girmeyen *maktû'* hadislerden oluşmaktadır. Bu rivayetlerin tasnifinde 'hadis' kelimesinin kullanılması da yanıltmamalıdır. Bu, tefsir rivayetlerini, içeriğe değil kaynaklara göre sınıflandıran hadis terminolojisiyle tanımlamak gibi teknik bir konudur. Muḳâtil, teşekkül dönemi kendinden öncesine kadar uzanan işte bu tefsir kitabiyatını kayıt altına almaya ve ona katkıda bulunmaya çalışmıştır. Muḳâtil'in şu sözü bu kitabiyatın varlığını doğrulayan yukarıdaki açıklamaları desteklemektedir: "eḍ-Ḍaḥḥâk b. Muzâḥim'in (105/723) kitaplarında bunun tefsiri hakkında (şunu) buldum..."[8] Ayrıca bu ifade o dönemdeki bilgi akışının keyfiyetine de ışık tutmaktadır.

'Abdullâh Maḥmûd Şeḥâte'ye göre Muḳâtil, Kur'an'ı başından sonuna kadar tefsir eden ilk müfessirdir. Şeḥâte bir kısım rivayetlere dayanarak Mukâtil'den önce tam tefsir yazma geleneğinin oluşmadığı sonucuna varmıştır.[9] Şeḥâte'nin bu kanaatini paylaşmıyoruz. Yalnız başına, erken dönem müfessirlerine ilişkin Fuat Sezgin'in kayıtları dahi Şeḥâte'nin yaklaşımını dayanaksız hâle getirmektedir.[10] Bir kısmı Muḳâtil'den önce yaşayan ve tefsirleri günümüze kadar ulaşmayan bu müfessirlerin, Kur'an'ın ne kadarını tefsire konu ettikleri bu gün için meçhuldür.[11]

Corci Zeydân, *Târîḫu 'âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye*, Menşûrâtu dâri mektebeti'l-ḥayât, Beyrut 1983, I. 214.

[7] Muslim 'Abdullâh, *Eseru't-taṭavvuri'l-fikriyyi fî't-tefsîr fi'l-'aṣri'l-'Abbâsî*, Mu'essesetu'r-risâle, Beyrut 1984, s. 54; es-Seyyid 'Aḥmed Ḫalîl, *Neş'etu't-tefsîr* s. 35.

[8] ez-Zemaḫşerî, *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'iḳi't-tenzîl ve 'uyûni'l-'eḳâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1977, II. 454.

[9] 'Abdullâh Maḥmûd Şeḥâte, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'âmme li'l-kitâb, Kahire 1989. (V), s. 66.

[10] Fuat Sezgin, *Târîḫu't-turâṣi'l-'Arabî*, I. 63-82

[11] Yine, mesela, eṭ-Ṭaberî'nin (310/922) tefsirini zayıf rivayetleri de içerdiği gerekçesiyle eleştiren el-Ḫalîlî (446/1054), es-Suddî'nin (127/745) tefsirinden büyük bir beğeniyle söz etmektedir. Bkz. el-Ḫalîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-ḥadîs*, hazırlayan 'Âmir 'Aḥmed Ḥaydâr. Dâru'l-fikr, Lübnan 1993, s. 98.

Araştırmanın metoduna gelince, Batılı bilim adamlarının temelde Kitab-ı Mukaddes merkezli ürettikleri[12] metin değerlendirme teknikleri bir dereceye kadar bizim dünyamızda da iş görebilir. Farklı din ve kültürlerden gelseler de metinlerle karşı karşıya kalan insanların ortak sorunları vardır. Metinlerin telif tarihlerinden çok sonra onlarla buluşmamız, aynı eserlerin farklı versiyonlarının zuhuru ve metinlerle aramızdaki kültürel farklılıklar bu sorunlardan bazılarıdır.[13] Bu noktada araştırmamız bakımından metin değerlendirmesi (*textual criticism*), edebî değerlendirme (*literary criticism*) ve özellikle de tenkitli metin değerlendirmesi (*redaction criticism*) ön plana çıkmaktadır. Edebî değerlendirme yardımıyla bizatihi metnin kendisi ile ilgili sorunlar ele alınır; metin değerlendirmesinde ise daha geniş anlamda metnin yazarı, tarihî yapısı, dilinin özellikleri ve metnin içeriği incelenir.[14] Bir metnin versiyonları olduğu durumlarda tenkitli metin değerlendirmesi devreye girer.[15] Bizim kültürümüzde öteden beri, harf noktalarındaki karışıklık ya da benzer harflerde iltibas, *taṣḥîf* ve *taḥrîf* başlığı altında incelenmiştir.[16] 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn metinde *tağyîr* ve *tebdîl*'i (değişiklik yapmayı) ilmî bir cinayet saymaktadır.[17] Anlaşılacağı üzere, bir eseri bütün versiyonlarıyla/tarikleriyle incelemeye tabi tutmak en sağlıklı yoldur. *Lectio difficilior lectio probabilior* (daha zor okuma daha muhtemelli okumadır) ifadesi, işte bu, güç ama tereddütleri azaltıcı metin okuma yöntemini özetlemektedir.

0.2. eṣ-Ṣa'lebî ve Tefsirinin Muḳaddime'si

0.2.1. eṣ-Ṣa'lebî'nin İlmî Kişiliği

Kaynaklar Ebû 'İsḥâḳ 'Aḥmed b. Muḥammed b. 'İbrâhîm eṣ-Ṣa'lebî en-Neysâbûrî'nin doğum tarihi hakkında bilgi vermemekte,[18] İbn Ḫallikân[19] (681/1282) dışındaki kaynaklar, ittifakla, onun

[12] John H. Hayes-Carl H. Holladay, *Biblical Exegesis*, John Knox Press, London 1993, s. 92; Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, Ankara Okulu, Ankara 2001, s. 36-43.

[13] John H. Hayes-Carl H. Holladay, *Biblical Exegesis*, 9-10, 12.

[14] *Age.*, s. 73.

[15] *Age.*, s. 102, 105.

[16] 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn, *Taḥḳîḳu'n-nuṣûṣ*, s. 66-8.

[17] *Age.*, s. 77.

[18] Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary of Tha'labī*, doktora tezi, Yale University 2001, s. 19. Bu başlık altında zikredeceğimiz bilgileri geniş oranda Saleh'in bu çalışmasından yararlanarak vereceğiz.

[19] İbn Ḫallikân'ın naklettiği bir haberde eṣ-Ṣa'lebî'nin 437/1045 yılında vefat ettiği

427/1036 yılında vefat ettiğini söylemektedirler.[20] es-Sa'lebī'nin hayatı hakkında bilgi veren en eski iki kaynak el-Vāḥidī'nin (468/1076) henüz yayımlanmayan *el-Basīṭ* adlı tefsirinin mukaddimesi ve el-Fārisī'nin (529/1135) *el-Munteḫab mine's-siyāḳ*[21] adlı eseridir.[22] Sonraki tabakat yazarları es-Sa'lebī hakkında bilgi verirken hep el-Fārisī'den yararlandılar.[23]

es-Sa'lebī, döneminin en önde gelen ilim adamları arasındaydı. Tefsiri daha o yaşarken elden ele dolaşmaya başladı. Bu tefsir kendisinden önceki tefsir kitabiyatını toplaması bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir.[24]

es-Sa'lebī, hadis rivayetleri konusunda çok eleştirilmişti. Bunun başlıca iki sebebi vardır: 1. Onun, *feḍā'ilu's-suver* kapsamında zikrettiği hadisler güvenilir değildir. Nitekim Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī (597/1201) onu bu sebeple eleştirmektedir.[25] 2. es-Sa'lebī'nin tefsiri Sünniler ile Şiiler arasındaki tartışmalarda Şiileri destekleyen bir kaynak olarak kullanılmıştır.[26] İbn Teymiyye (728/1328), onu hem bu yüzden eleştirmekte,[27] hem de hadiste mütehassıs kabul etmeyerek, önüne gelen haberi rivayet etmekle suç-

söylenmektedir. Bkz. İbn Ḫallikān, *Vefeyātu'l-a'yān ve enbā'u ebnā'i ehli'z-zemān*, tah. İḥsān 'Abbās, Dāru ṣādir, Beyrut ty., I. 80.

[20] Mesela bkz. Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-'udebā'*, Mektebetu'l-'Īsā el-Bābī el-Ḥalebī, Mısır ty., V. 36; İbn Keşīr, *el-Bidāye ve'n-nihāye fī't-tārīḫ*, Maṭba'atu's-sa'āde, Mısır ty., XII. 40; ez-Zehebī, *Siyeru a'lami'n-nubelā'*, tah. Şu'ayb el-Arnavuṭ, Mu'essesetu'r-risāle, Beyrut 1985, XVII. 437.

[21] el-Vāḥidī, *el-Basīṭ*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa no: 93, 1a-b, 2b, 3a; el-Fārisī, *el-Munteḫab mine's-siyāḳ*, hazırlayan Muḥammed Kāẓım el-Maḥmūdī, Menşūrātu cemā'ati'l-muderrisīn fī'l-ḥavzati'l-'ilmiyye, Kum 1403, s. 109.

[22] Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 12.

[23] *Age.*, s.12.

[24] *Age.*, s. 15, 224.

[25] İbn Tanrıverdi, *en-Nucūmu'z-ẓāhira fī mulūki Mışr ve'l-Ḳāhira*, Maṭba'atu dāri'l-kutubi'l-Mışriyye, Kahire 1933, IV. 283; Carl Brockelmann, "Sa'lebī", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966. X. 135.

[26] Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 24.

[27] İbn Teymiyye, *Mecmū'u fetāvā*, İşrāfu'r-ri'āseti'l-'āmme li şu'ūni'l-ḥarameyni'ş-şerīfeyn, el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Su'ūdiyye, ty., XIII. 354; *Minhācu's-sunneti'n-nebeviyye fī'ḥaḳḍi kelāmi'ş-şī'a ve'l-ḳaderiyye*, tah. Muḥammed Raşād Sālim, Cami'atu'l-İmām Muḥammed b. Su'ūd el-İslāmiyye, Riyad 1986. VI. 379-380. Walid Saleh, İbn Teymiyye'nin ifadelerini yukarıda zikrettiğimiz şekilde anlamıştır. Bkz. Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 23-25. Ayrıca Saleh, Tilman Nagel'in konuyla ilgili olarak yaptığı bir yorumu zikrederek eleştirmektedir. Nagel'e göre es-Sa'lebī bir *sūfī* 'dir ve bu yüzden sünnī çevreler onun eserlerine sıcak bakmamışlardır. Saleh, es-Sa'lebī'nin, eserinde tasavvufī yorumlara yer verse de bir *ṣūfī* olmadığını belirterek bu görüşü kabul etmez. Bkz. Tilman Nagel, *Die Qiṣaṣ al-anbiyā': Ein Beitrag zur Arabischen Literaturgeschichte*, Bonn, 1967, s. 82. (Biz bu esere ulaşamadık. Nakleden: Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, 3, 41, 43, 51).

lamaktadır.[28] İbn Keşîr (774/1372) de es-Sa'lebî'nin tefsirindeki garib haberlere dikkat çekmektedir.[29]

el-Fârisî, es-Sa'lebî'nin hadis naklettiği on şahsı zikretmektedir.[30] Tefsirde ise es-Sa'lebî'nin meşhur iki hocası vardır. Birincisi, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Ḥâmid'dir (389/999). es-Sa'lebî tefsirinin başında bu şahıstan bahsetmektedir.[31] İkincisi, el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen b. Ḥabîb'tir (406/1015).[32] Kaynaklarda es-Sa'lebî'nin öğrencisi olarak sadece el-Vâḥidî'nin (468/1076) ismi tasrih edilmektedir.[33] Bu durum hayret vericidir. Çünkü es-Sa'lebî gibi çok meşhur bir âlimin çok sayıda öğrencisi olsa gerektir.[34] es-Sa'lebî'nin eserleri şunlardır:

1. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Ḳur'ân.*[35]
2. *'Arâ'isu'l-mecâlis (Ḳışaṣu'l-enbiyâ').*[36]
3. *Kitâbun yuẕkeru fîhi ḳatle'l-Ḳur'ân.* Bu kitap Beamte Wiesmüller tarafından yüksek lisans çalışmasına konu edilerek tahkik edilmiştir.[37]
4. *Rabî'u'l-muẕekkirîn.*[38] Bugünkü bilgilerimize göre bu eser günümüze ulaşmamıştır.
5. *el-Kâmil fî 'ilmi'l-Ḳur'ân.*[39] Bugünkü bilgilerimize göre bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

0.2.2. Muḳaddime'nin Tanıtımı ve Goldfeld'in Tahkiki

es-Sa'lebî tefsirinin[40] mukaddimesi ilk dört asra ait tefsir kitabiya-

[28] İbn Teymiyye, *Muḳaddime fî 'uṣûli't-tefsîr*, tah. 'İbrâhîm b. Ḥacer, Dâru'ṣ-Ṣaḥâbe li't-turâṯ, Tanta 1988, s.84.

[29] İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XII. 40.

[30] el-Fârisî, *el-Munteḫab*, s. 109. Walid Saleh bu şahıslar hakkında yeterli bilgi toplamıştır. Bkz. Walid Saleh, *The Qur'ân Commentary*, Ek 2, s. 230-32.

[31] Keşf, I. 4.

[32] eṣ-Ṣafedî, *Kitâbu'l-vâfî bi'l- vefeyât*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1962, XII. 239.

[33] Mesela bkz. Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ'* , XII. 259, 264, 267. el-Vâḥidî'nin en önde gelen şeyhlerinden biri es-Sa'lebî idi. Bkz. Cevde Muḥammed el-Mehdî, *el-Vâḥidî ve menhecuhû fî't-tefsîr*, el-Meclisu'l-a'lâ li'ş-şu'ûni'l-İslâmiyye, Kahire 1978, s. 68. 71-72. Ayrıca bkz. el-Vâḥidî, *el-Basît*, 3a.

[34] Bkz. Walid Saleh, *The Qur'ân Commentary*, s. 33.

[35] Tah. Kesravî Ḥasen, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2004. Bu, başarılı bir yayın değildir. Aslında onun emeksiz ve tahkiksiz bir baskı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

[36] Dâru'l-fikr, Beyrut 2000.

[37] *Die vom Koran Getoteten: al-Tha'labî's-Qatlâ l-Qur'ân nach den Leidener Handschriften*, Magesterarbeit, Universität zu Köln, 1996.

[38] Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ'*, V. 38.

[39] el-Vâḥidî, *el-Basît*, 3a.

[40] Doktora çalışmamız sırasında es-Sa'lebî'nin tefsirini yakından tanıma fırsatı bul-

tının önemli bir bölümünü, ilgili isnadları da vererek tanıtması bakımından kendinden önce kaleme alınan tefsirlerin mukaddimelerinden farklı bir özellik taşımaktadır. es-Sa'lebī, *Muḳaddime*'nin hemen başında 100 kadar tefsirden yararlandığını ve 300'e yakın şeyhten rivayet aldığını belirtmektedir.[41] Yararlandığı kaynaklar konusunda verdiği rakam göz önünde bulundurulduğunda, onun aynı tefsirin farklı tariklerini de ayrı birer tefsir gibi değerlendirdiği anlaşılır.[42] Aslında *Muḳaddime*'de 77 tefsir ismi zikredilmektedir. Ancak, tefsirlerin, *Muḳaddime*'deki tarikleri de sıralamaya dahil edildiğinde, sayı hemen hemen es-Sa'lebī'nin verdiği rakama ulaşmaktadır. Araştırmamızda, tefsirin 'Vel' rumuzuyla kullandığımız el yazmasında ise 76 tefsirin ismi görünmektedir. Bu nüshada 22. sırada yer alması gereken Sufyān es-Sevrī'nin tefsiri, müstensihinin hatası sebebiyle atlanmıştır. Araştırmanın sonundaki "Ek" kısmında bu nüshayı esas alarak *Muḳaddime*'yi vereceğiz.

Walid Saleh'in tespitlerine göre, es-Sa'lebī'nin tefsiri, kendisinden sonra kaleme alınan hemen hemen bütün tefsirleri etkilemiştir.[43] Bütün bu özellikleri taşımasına rağmen eser, ne İslam âleminde ne de oryantalistik çalışmalarda hak ettiği ilgiyi görebilmiştir. Her şeyden önce, el yazmaları dünyanın dört bir yanındaki pek çok kütüphanede bulunmasına rağmen,[44] eser ilk defa 2004'te, üstelik emek verilmemiş bir baskıyla yayımlanabilmiştir. Oysa ki,

muştuk. Ülkemizde bu tefsirin farklı surelerinin tahkikini konu alan üç yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bunlar: Faruk Görgülü, *Sa'lebî Tefsirinden Nûr Sûresi'nin Tahkik ve Tahlili*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir 1995; Yavuz Köktaş, *Sa'lebî Tefsirinden Hac Sûresi'nin Tahkik ve Tahlili*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir 1996; Tahsin Koçyiğit, *es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirinden el-A'râf Sûresi'nin Tahkik ve Tahlili*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1996.

[41] Keşf, I. 5. Saleh'e göre es-Sa'lebī'nin zikrettiği 100 tefsir onun kitabi kaynaklarını; 300 şeyh ise semai kaynaklarını göstermektedir. Bkz. Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 70, 75.

[42] Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 70.

[43] *Age*., s. 2, 224. Hatta Saleh'e göre, ilk hicri asırların tefsir birikimini yansıtması bakımından es-Sa'lebī'nin tefsiri, eṭ-Ṭaberī'nin tefsirinden bile daha kuşatıcıdır. Çünkü eṭ-Ṭaberī, sadece rivayetleri derlemeyi gaye edindiği halde, es-Sa'lebī buna ek olarak rivayetlerde görülemeyen sözgelimi mistik, filolojik ve teolojik birikimi de eserine dahil etmiştir. Bkz. *age*, s. 224.

[44] Bu tefsirin el yazmalarının bulunduğu kütüphaneler için bkz. C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937-42, s. I. 592; ayrıca tefsirin ülkemizdeki kütüphanelerde bulunan el yazmaları için bkz. Fâruk Görgülü, *Sa'lebî Tefsirinden*, s. 39-43.

Nöldeke, daha 1860'larda bu eserin önemini vurguluyor ve onun neşredilmemiş olması karşısında hayretini gizleyemiyordu.[45]

Bu tefsirin sadece mukaddimesini özel bir çalışmaya konu ederek tahkik eden Goldfeld'e göre, onun İslam âleminde neşredilmeyişinin önemli bir sebebi ideolojiktir. es-Sa'lebī, *Muḳaddime*'deki atıflarından da açıkça anlaşılacağı üzere (bkz. Ek, no: 5, 18), Muḥammed b. es-Sā'ib el-Kelbī (146/763) ve Muḳātil b. Suleymān'ın tefsirlerinin hem de bir çok tarikinden yoğun bir şekilde yararlanmayı sakıncalı görmemiş; bu sebeple de eserinin sünni çevreler nezdindeki meşruiyeti zedelenmiştir. İşte Goldfeld, esere karşı oluşan bu olumsuz bakışı, onun, günümüze kadar neşredilemeyiş nedenlerinin başında görmektedir.[46] Gerçekten de tefsirde hem te'lif hem de ansiklopedik eser oluşturma faaliyetlerinin hız kazandığı hicri ikinci ve üçüncü asırlarda el-Kelbī ile Muḳātil, yaygın sünni anlayış bakımından olumsuz özellikler taşıyan (şii, kaderî, tecsim akidesini benimseyen) iki simge isim hâline gelmişlerdi.[47] es-Suyūṭī (911/1505), tefsirle ilgili çevrelerde bu iki şahsa karşı oluşan olumsuz bakışa temas etmektedir. es-Suyūṭī'nin, el-Kelbī'nin rivayetleri hakkında İbn 'Adiyy'in (365/ 976) cümlelerini aktararak yaptığı değerlendirme, elimizdeki tefsir kitabiyatının verilerini doğrular mahiyettedir. es-Suyūṭī'ye göre a) İbn 'Abbās'a (68/687) ulaşan isnadların en zayıfı *ṭarīḳu'l-Kelbī 'an Ebī Ṣāliḥ 'an İbn 'Abbās*'tır. Ancak, el-Kelbī bizatihi zayıf bir ravi bile olsa, bu isnadla rivayet ettiği bazı sahih hadisleri vardır. b) el-Kelbī'den sonra Muḥammed b. Mervān es-Suddī eṣ-Ṣağīr geldiğinde bu isnad, bir "yalan zinciri" olur. es-Sa'lebī ve el-Vāḥidī (468/1075) bu zincirle çok haber nakletmişlerdir. c) Muḳātil makbul olmayan itikadi eğilimi sebiyle el-Kelbī'den daha zayıftır.[48]

es-Suyūṭī'nin de işaret ettiği gibi, es-Sa'lebī'yi, el-Kelbī'nin tefsiriyle ilişkisi konusunda ayrıcalıklı kılan, onun el-Kelbī'den haber nakletmesi değildir. Çünkü es-Sa'lebī bu tutumunda yalnız değildir. Sözgelimi, Sufyān es-Sevrī, (161/778) 'Abdurrazzāḳ b. Hemmām (211/826) ve eṭ-Ṭaberī (310/922) tefsirlerinde el-Kelbī'den

[45] Th. Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, Fr. Schwally tarafından genişletilmiş basım, Leipzig 1919, II. 174.

[46] G, s, 10.

[47] Bkz. İbn 'Adiyy, *el-Kāmil fī ḍu'afā'i'r-ricāl*, Dāru'l-Fikr Beyrut 1985, VI. 2127-32, 2427-31; İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, Dāru Ṣādir, Beyrut ty., IX. 178-81, X. 279-85.

[48] es-Suyūṭī, *el-İtḳān fī 'ulūmi'l-Ḳur'ān*, tah. Muṣṭafā Dīb el-Buğa, Dāru İbn Keşīr, Dımeşk 1987, II. 1232.

rivayet nakletmektedirler.[49] Belki de, es-Sa'lebī'nin, eserine, el-Kelbī tefsirinin Muḥammed b. Mervān rivayetini[50] de dahil etmesi olumsuz tepkilere sebep olmuştur (bkz. Ek, no: 5).

Muḳātil b. Suleymān'ın, el-Kelbī'den daha sakıncalı olduğuna karar verilmiştir. Bunun da sebebi herhalde, Muḳātil'in, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tehlikeli görülen bir tartışmada makbul bulunmayan bir tarafın önde gelenleri arasında sayılmasıydı. O, *tecsīm ve teşbīh* (antropomorfizm) ile suçlanmıştı.[51] Nitekim, yukarıda ismi geçen Sufyān'ın, 'Abdurrazzāḳ'ın ve eṭ-Ṭaberī'nin tefsirlerinde Muḳātil'in ismine rastlanmamaktadır.

Bu konuda çok çarpıcı bir tavır İbn Ebī Ḥātim (327/939) tarafından sergilenmiştir. O, ilk üç asrın tefsir rivayetlerini derleyerek ansiklopedik bir eser ortaya koyma amacı gütmesine rağmen, el-Kelbī ve Muḳātil kanalıyla gelen bütün rivayetleri göz ardı etmiştir. İbn Ebī Ḥātim, bu iki şahsın güvenilmezliği konusundaki sünni yaklaşımın, hicri 3. asırda da güncelliğini yitirmediğini görerek, çağdaşı müfessirlerden ve özellikle de eṭ-Ṭaberī'den daha titiz davranmış olabilir. Unutulmamalıdır ki o, ilim çevrelerinin önünde, her şeyden önce bir cerh ve ta'dil uzmanı olarak durmakta-

[49] Bkz. Sufyān eş-Şevrī, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-Kerīm,* Vizāratu'l-ma'ārif, Rampur 1965, s. 33, 73, 118; Mustafa Akşit, *Abdurrazzâk b. Hemmâm ve Tefsirdeki Metodu,* yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Kürsüsü, Ankara 1981, s. 205-206; 'Abdurrazzāḳ b. Hemmām, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'azīz,* tah. 'Abdu'l-mu'ṭī Emīn Ḳal'acī, Dāru'l-ma'rife, Beyrut 1991, mesela bkz. I. 169, 183, 193; İbn Cerīr eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-beyān 'an te'vīli āyi'l-Ḳur'ān.* Dāru'l-fikr, Beyrut 1988, mesela I. 93, 100, VII. 217, 232, XXX. 43, 108. Bunlardan başka el-Ferrā' (207/822), Ma'mer b. el-Muṯennā (210/825) ve İbn Ḳuteybe (276/889) de el-Kelbī'den rivayette bulunmuşlardır. Bkz. Ebū Zekeriyyā Yaḥyā b. Ziyād el-Ferrā' *Ma'āni'l-Ḳur'ān,* tah. 'Aḥmed Yūsuf en-Necātī-Muḥammed 'Alī en-Neccār, Dāru'l-kutubi'l-Mışriyye, Kahire 1955, mesela I. 153, 463, II. 17; Ma'mer b. el-Muṯennā, *Mecāzu'l-Ḳur'ān,* tah. Muḥammed Fuat Sezgin, Mektebetu Emīn el-Ḫancī, Mışır 1954, I. 89, II. 305; İbn Ḳuteybe, *Tefsīru ğarībi'l-Ḳur'ān,* tah. es-Seyyid 'Aḥmed Ṣaḳr, Dāru ihyā'i'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1958, s.. 100, 221, 262; İbn Ḳuteybe, *Te'vīlu muşkili'l-Ḳur'ān,* tah. es-Seyyid 'Aḥmed Ṣaḳr, Dāru ıhyā'i'l-kutubi'l-'Arabiyye, ty., s. 160, 269; Ayrıca bkz. Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı,* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları no: 112, İfav, İstanbul 1996, s.127. Yine Yaḥyā b. Sellām (200/816) ve Hūd b. Muḥakkem gibi İslam âleminin Batı kanadına mensup müfessirler de el-Kelbī'ye sık sık müracaat etmekten geri durmamışlardır. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Yaḥyā ibn Sallām ve Tefsirdeki Metodu,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s.60; Hūd b. Muḥakkem, *Tefsīru kitābillāhi'l-'azīz,* tah. el-Ḥācc b. Sa'īd Şerīfī, Dāru'l-ğarb el-İslāmī, Beyrut 1990, mesela I. 62, 69, 71, 91.

[50] İbn 'Adiyy, *el-Kāmil,* VI. 2266-67.

[51] el-Eş'arī, *Kitābu maḳālāti'l-islāmiyyīn ve'ḫtilāfi'l-muṣallīn,* tah. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980, s. 152-53, 209.

dır[52] ve muhtemelen toplumun İbn Ebī Ḥātim'den, onun bu şöhretine uygun fazladan bir beklentisi vardır. Bu konuda, onun ilkesel hareket ettiğini; yani el-Kelbī ve Muḳātil'in mecruh olmaları dolayısıyla böyle davrandığını düşünmek ise, yüzeysel bir yaklaşım oarak edeğerlendirilebilir. Çünkü İbn Ebī Ḥātim, toplumun el-Kelbī ve Muḳātil kadar tanımadığı bir çok mecruh şahıstan rivayet nakletmiştir.[53] en-Nesā'ī'nin (303/915), tefsirinde, tıpkı İbn Ebī Ḥātim gibi bu iki şahıstan haber nakletmemesini merak etmeye bile gerek yoktur. O, zaten tefsire ilişkin *merfū'* rivayetleri derlemeyi gaye edindiği için, doğal olarak daha seçici davranmış; sınırlı sayıda haber zikretmiştir.[54] Ayrıca, diğer *el-Kutubu's-sitte* imamları gibi 'hadisçi' kimliğiyle tanınması, onun bu konudaki tutumunu da büyük ölçüde belirlemiştir. et-Tirmiẕī'nin (279/892) *Sunen*'i dışında *el-Kutubu's-sitte*'de ne el-Kelbī ne de Muḳātil'den rivayet yer almıştır. et-Tirmiẕī ise, el-Kelbī'den, onun 'güvenilmez' olduğunu da vurgulayarak tek bir haber nakletmiştir.[55]

Hicri 4. asrın başından itibaren Muḳātil tefsirinin de yararlanılabilir bir tefsir kaynağı olarak kabul edilmeye başlandığını görüyoruz.[56] Bütün bunlar, el-Kelbī ve Muḳātil'in haberlerini nakletme hususunda, özellikle hicrī 3. asırdan sonraki müfessirlerin kendilerini rahat hissettikleri ve bu rahatlığın es-Sa'lebī ile de başlamadığı anlamına gelmektedir. Bunun sebebini net bir şekilde bilemiyoruz. Ancak, şu ihtimali göz ardı etmemeliyiz: Her şeyden önce cerh ve ta'dil değerlendirmelerinin, müfessirlerin tutumlarına nasıl yansıdığına bakmak gerekir. Cerh ve ta'dil uzmanlarının bir raviyi cerh etmeleri, genellikle, tefsirde o raviden haber nakledilemeyeceğini göstermiyor; sadece o raviden gelen haberlerin çekince ile karşılanması gerektiğini ifade ediyordu.[57] Bu alanı ayrı bir katagori olarak düşünürsek; her müfessirin zihninde bu katagoriyi oluşturan bir listenin varlığından söz edebiliriz. Yani bu muhayyel listeler, cerh edildikleri hâlde rivayetleri nakledilebilen ravilerden

[52] Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ ve't-ta'dīl*, Meclisu dā'irati'l-ma'ārifi'l-'Uṯmāniyye, Haydarabat 1952.

[53] Bkz. Mehmet Akif Koç, "*Isnāds* and *Rijāl* Expertise in the Exegesis of Ibn Abī Ḥātim (327/939)", *Der Islam*, 82 (2005), 146-68, s. 156-57, 160-62.

[54] Bkz. 'Aḥmed b. Şu'ayb en-Nesā'ī, *Tefsīru'n-Nesa'ī*, tah. Şabrī 'Abdulḥāliḳ-Seyyid b. 'Abbās, Mu'essesetu'l-kutubi'ṣ-ṣeḳāfiyye, Beyrut 1990. en-Nesā'ī'nin tefsirinde 735 rivayet yer almaktadır.

[55] et-Tirmiẕī, Muḥammed b. 'Īsā, *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, Tefsīr, bab 6, hadis no. 3059, V. 259.

[56] Bu konuyu araştırmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

[57] Mehmet Akif Koç, "*Isnads*", s. 158-62, 166, 168.

oluşmaktadır. Aslında el-Kelbī, çoğu müfessirin listesinde, bu katagorinin önde gelen isimlerinden biriydi. Alabildiğine cerh edilmesine rağmen meşhur tefsirlerde yer bulabilmesi başka nasıl izah edilebilir?[58] İşte biz burada, müfessirlerin, bu katagoriye ilişkin zihinlerinde oluşturdukları listelerine el-Kelbī ve Muḳātil b. Suleymān'ı da dahil etmiş olabilecekleri ihtimalini tartışmaya açmak istiyoruz.

Buraya kadar anlattıklarımız, İslam dünyasında *el-Keşf*'in neşredilemeyişinin temelinde,[59] bu tefsirin el-Kelbī ve Muḳātil'in tefsirleriyle olan ilişkisini dikkate alan ideolojik bir temayülün yattığını düşünen Goldfeld'in yorumunun temelsiz olduğunu göstermektedir. Bu iki şahıstan gelen rivayetleri, yalnızca eṣ-Ṣa'lebī tefsiri değil; bu gün neşredilmiş bulunan çoğu tefsir içermektedir. Daha da önemlisi, Goldfeld şu soruyu ıskalamıştır: el-Kelbī ve Muḳātil ile olan ilişkisi sebebiyle *el-Keşf*'in yayımlanmaması gerektiğini düşünen Müslüman araştırmacılar, bizatihi Muḳātil'in tefsirini ve isnadında el-Kelbī-Muḥammed b. Mervān es-Suddī eṣ-Ṣaġīr ikilisinin yer aldığı tefsirin kendisini nasıl neşredebilmişlerdir?[60] Nitekim Goldfeld bu yorumu yaparken söz konusu iki tefsir İslam dünyasında yayımlanmıştı.[61]

Burada, tarihî süreç içinde eṣ-Ṣa'lebī tefsirine karşı oluşan eleştirel bakışı inkar etmiyoruz. Ancak bütün bunlar, yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi, bu tefsirin yakın bir geçmişe kadar neşredilemeyişine gerekçe olarak gösterilmemelidir. eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin uzun süre neşredilemeyişinin altında açık bir ihmal yatmaktadır. İslam dünyasının kendi kültür tarihi karşısındaki duyarsızlığını dikkate alarak bunun hiç de şaşırtıcı olmadığını söylemek zorundayız.

[58] Hatta eṭ-Ṭaberī, tefsirinin hemen başında el-Kelbī'nin rivayetlerinin delil olmayacağını belirttiği ve diğer bir ayetin tefsirinde de başka bir el-Kelbī rivayetini şüphe ile karşıladığı halde tefsirinde ondan nakilde bulunmuştur. Onun tefsirini tahkik eden 'Aḥmed Muḥammed Şākir ise, eṭ-Ṭaberī'nin bu tutumunu garipsemiştir. Bkz. *Tefsīru'ṭ-Ṭaberī*, tah. Maḥmūd Muḥammed Şākir-'Aḥmed Muḥammed Şākir, Dāru'l-ma'ārif, Mısır ty., I. 66, 76, 220 (dipnot). Ayrıca bu hususta Sufyān eṣ-Ṣevrī'den (161/778) gelen şu haber yol göstermektedir: "Sufyān: el-Kelbī'den uzak durun" dedi. Bunun üzerine ona "Sen el-Kelbī'den rivayet ediyorsun" şeklinde karşılık verilince "Ben el-Kelbī'nin doğrusunu yalanından ayırt edebiliyorum" dedi. Bkz. İbn Ḥibbān, *Kitābu'l-mecrūḥīn mine'l-muḥaddiṣīn ve'ḍ-ḍu'afā' ve'l-metrūkīn*, tah. Muḥammed 'İbrāhīm Zāyid, Dāru'l-Va'y, Ḥaleb 1396, II. 256.

[59] Goldfeld bu çalışmayı yaparken eṣ-Ṣa'lebī tefsiri neşredilmiş değildi.

[60] Üstelik bu tefsir, İbn 'Abbās'a isnad edilen en zayıf tefsir olarak kabul edilmiştir. Çünkü isnādında el-Kelbī'den başka, güvenilmezliğiyle çok meşhur olmuş Muḥammed b. Mervān es-Suddī eṣ-Ṣaġīr de bulunmaktadır. Bkz. es-Suyūṭī, *el-Itḳān*, II. 1232.

[61] Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'amme li'l-kitāb, Kahire 1979-88; Fīruzābādī, *Tenvīru'l-miḳbās min tefsīri İbn 'Abbās*, Dāru'l-kutubi'l-'ılmiyye, Beyrut 1992. Bu kitab daha önce de defalarca neşredilmiştir. Bkz Brockelmann, *Gal*, *S.*, s. II. 235.

es-Sa'lebī'nin, el-Kelbī ve Muḳātil'den gelen rivayetlere çok yoğun bir şekilde yer vermesi sebebiyle, bütün kesimlerden gelen tefsir rivayetlerine sıcak bakabilecek kadar sınırsız bir hoşgörüye sahip olduğunu düşünmemeliyiz. Nitekim es-Sa'lebī, hoşgörüsünü mutezili müfessirlerden esirgemektedir. Tefsirinin mukaddimesinde kendinden evvel yazılan tefsirleri yüzeysel bir değerlendirmeye tabi tutan es-Sa'lebī, mutezili tefsir okuluna karşı açıkça cephe almaktadır. O, bu mezhep mensuplarını doğru yoldan sapmış, 'bid'at' ve 'heva' ehli olarak nitelendirdikten sonra, örnek olarak Ebū 'Alī el-Cubbā'ī (303/915), Ebū'l-Ḳāsım el-Belḫī (319/931), Ebū Muslim el-Iṣfahānī (322/934) ve Ebū'l-Ḥasen er-Rummānī (384/994) gibi önde gelen mutezili müfessirlerin isimlerini vermektedir. Daha sonra da, "bunlardan uzak durmakla emr olunduk" ifadesini kullanarak konuyla ilgili nihai kararını bildirmektedir.[62]

Goldfeld, es-Sa'lebī tefsirinin Batı'da neşredilemeyişini de oryantalistlerin el-Beyḍāvī (685/1286) tefsirinin neşriyle ilgili olarak edindikleri cesaret kırıcı tecrübeye bağlamaktadır. el-Beyḍāvī tefsirinin 1844-48 ve 1878'li yıllarda Avrupa'da gerçekleştirilen baskıları[63] çok yoğun eleştiriler almış, sonuç olarak da benzeri bir olumsuz tecrübe yaşamamak için, Batılı İslam araştırmacıları, es-Sa'lebī tefsirini neşretmeye yanaşmamışlardır. Goldfeld'e göre, bu tefsirin tahkikli neşri ehil Müslümanları beklemektedir.[64] Goldfeld'in bu kanaatini paylaşıyoruz. Bu tefsir hâlâ hak ettiği başarılı bir baskıya kavuşamamıştır.

Muḳātil b. Suleymān'ın *aḥkāmu'l-Ḳur'ān* türü tefsiriyle ilgili yaptığı çalışma,[65] Goldfeld'i, *el-Keşf*'in mukaddimesine yönlendirmiş olmalıdır. Bu yönlendirmede iki tefsir arasındaki ilişkinin yanı sıra, Goldfeld'in erken dönem tefsir malzemesinin 'güvenilirlik' sorunuyla ilgilenmesi de doğrudan etkili olmuştur.[66] Onun bu çalışmadaki hedefi, hicri ilk dört asırdaki tefsir kitabiyatını incelemektir. Bunun için seçtiği yöntem, es-Sa'lebī tefsirinin mukaddimesinde zikri geçen kaynakların isnadlarında yer alan şahısları, rical ilminden yararlanarak tanıtmaya çalışmaktır.[67] Yaptığı bu tahkik

[62] Keşf, I. 4.
[63] Yūsuf Alian Serkıs, *Mu'cemu'l-maṭbū'āti'l-Arabiyye ve'l-mu'arrabe*, Maṭba'atu Serkıs, Kahire 1928, I. 617-18; Brockelmann, *Gal.* I. 417.
[64] G, s. 10.
[65] İshāḳ Goldfeld, *Kitābu tefsīri'l-ḫamsi mi'e āye mine'l-Ḳur'ān*, Maṭba'atu dāri'l-meşriḳ 1980.
[66] G, III.
[67] G, III-IV.

çalışması, tabiatı itibariyle tasviridir. Sonuç olarak da kendisinden sonra *Muḳaddime*'deki verileri yorumlamayı amaçlayan araştırmacılar için iyi bir altyapı hazırlamıştır.

Goldfeld, *el-Keşf*'in, Berlin Kraliyet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Süleymaniye (Yozgat yazmaları) Kütüphanesi, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi ve British Museum'da bulunan bazı nüshalarını kullanmıştır.[68] Berlin'de bulunan nüshayı esas alarak diğerlerindeki farklılıkları dipnotlarda belirtmiştir.[69] Goldfeld, tahkik kısmı (s. 15-68) bittikten sonra da bir dizin (s. 71-106) ilave etmiş ve *Muḳaddime*'de yer alan kitapların isimlerini isnadsız bir şekilde tekrar kaydederek (s. 109-115) çalışmasını tamamlamıştır. Goldfeld'in, yaptığı bu çalışmada bazı hataları düştüğü gözlenmektedir. Şimdi bu hatalar üzerinde duracağız:

1. Çalışmasında sık sık yer verdiği *ḥ* harfiyle ilgili bilgi vermemiştir.[70] Bunun hadis usulündeki *taḥvīl* anlamına geldiğini düşünüyoruz. *Taḥvīl*, ilgili isnadları bir araya toplamak için kullanılmakta ve bir *ḥ* harfi ile gösterilmektedir.[71] Oysa Goldfeld, tahkik ettiği metinde hep *ḥ* harfini kullanmıştır. Bu, eğer onun esas aldığı nüshanın müstensihinden kaynaklanan bir hata değilse, *taḥvīl*'in *ḥ* harfiyle de gösterilebildiğini ortaya koyan bir örnek olarak kabul edilebilir (bkz. Ek, no: 2).

2. *...'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk 'an 'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ 'an İbn 'Abbās* isnadında *'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ*'ı kaydetmemiştir. Her ne kadar Goldfeld'in kullandığı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811 nüshasında 'Aṭā' atlanmışsa[72] da yine onun kullandığı Yozgat Yazmaları no: 94 nüshasında 'Aṭā'ın ismi bulunmaktadır[73] (bkz. Ek, no: 3).

3. *el-Fuḍayl* isminin başındaki lâm-ı ta'rif'e (*el*) işaret etmemiştir. Onun kullandığı Yozgat Yazmaları no: 94 nüshasında bu ismin başında *el* takısı bulunmaktadır[74] (bkz. Ek, no: 5).

[68] G, s. 14.
[69] G, s. 13.
[70] Mesela bkz. G, s. 21.
[71] es-Saḫāvī, *Fetḥu'l-muġīs*, tah. 'Abdurraḥmān Muḥammed 'Uṣmān, el-Mektebetu's-selefiyye, Medine 1968, II. 192.
[72] Ib.
[73] G, s. 22; Y, 3a. Muḳātil'in tefsirinde hem *...eḍ-Ḍaḥḥāk–İbn 'Abbās* hem de *...'Aṭā'–İbn 'Abbās* isnadıyla gelen rivayetler vardır. Dolayısıyla, Goldfeld'in bu hatası, bazı rivayetlerin kaynağını belirsizleştirmektedir. Bkz. M, II. 351, 428, 540, 627, 635, III. 54, IV. 202, 244, 389.
[74] G, s. 23; Y, 3a.

4. Şeybe b. Muḥammed b. 'Aḥmed eş-Şu'aybī (395/1005) isimli şahsın kaydına hiçbir yerde rastlayamadığını ifade etmiştir.[75] Ancak bu şahıs es-Sem'ānī (562/1167) tarafından kaydedilmiştir.[76] Onun içine düştüğü bu hatanın, esaş aldığı eş-Şa'lebī tefsirinin Berlin nüshasından kaynaklandığı düşünülebilir. Yine, eş-Şu'aybī'nin nesebi Goldfeld'in kullandığı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811 nüshasında *eş-Şu'aybī* yerine, müstensihinin hatası sebebiyle –Goldfeld'in tahkik ettiği metinde olduğu gibi– *eş-Ş'a y ş ī* şeklinde zikredilmiştir. Ancak Goldfeld'in kullandığı nüshalardan Yozgat Yazmaları no: 94'te eş-Şu'aybī'nin künyesi doğru olarak verilmektedir[77] (bkz. Ek, no: 5).

5. 'Aḥmed b. Muḥammed b. Naṣr el-Lebbād isimli ravinin ismini kaynak kitaplarda bulamadığını söylemiştir. Bu şahsın ismi İbn Mākūlā'ın (475/1082) eserinde geçmektedir[78] (Bkz. Ek, no: 5).

6. Yozgat Yazmaları no: 94'te bulunan *bi isnādihī fī nusḫatin min kitābihī sevā'un* ibaresine işaret etmemiştir[79] (bkz. Ek, no: 6).

7. Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Aḥmed b. Buṭṭa ve 'Abdullāh b. Muḥammed b. Zekeriyyā'ya hiçbir kaynakta rastlamadığını belirtmektedir.[80] Ancak İbn Mākūlā, bu iki ravinin isimlerini hem de aralarındaki hoca-talebe ilişkisini göstererek zikretmiştir[81] (bkz. Ek, no: 7).

8. *'Umar* şeklinde kaydettiği bir ravi isminin Yozgat Yazmaları no: 94'te *'Amr* yazıldığına dikkat çekmemiştir[82] (bkz. Ek, no: 8).

9. *el-Ḥarb* şeklinde kaydettiği bir ravi isminin Yozgat Yazmaları no: 94'te *el-Ḥāriṣ* yazıldığına dikkat çekmemiştir[83] (bkz. Ek, no: 8).

10. 'Aḥmed b. Muḥammed b. Yaḥyā ed-Dehhān isimli bir ravinin ismindeki *'Aḥmed b.* kelimelerini yazmayı unutmuştur. Oysa, Yozgat Yazmaları no: 94'te ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811'de bu isim doğru olarak yazılmıştır[84] (bkz. Ek, no: 17).

[75] G, s. 24, 67 numaralı dipnot.
[76] es-Sem'āni, *el-Ensāb*, tah. 'Abdullāh 'Umar el-Bārūdī, Dāru'l-cinān, Beyrut 1988, III. 435.
[77] Y, 3a; no: 1811, 1b.
[78] İbn Mākūlā. *el-İkmāl fī raf'i'l-irtiyāb 'ani'l- mu'telif ve'l-muḫtelif fī esmā'i'l-kunā ve'l-ensāb*, tah. Muḥammed Emīn Demc, Beyrut ty., VII. 194.
[79] G, s. 26; Y, 3a.
[80] G, s. 27, 96. ve 97. dipnotlar.
[81] İbn Mākūlā. *el-İkmāl*, I. 331. Yine, es-Sem'ānī, Ebū 'Abdillāh hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Bkz. es-Sem'ānī, *el-Ensāb*, I. 369.
[82] G, s. 31; Y, 3b.
[83] G, s. 31; Y, 3b.
[84] G. s. 38, Y, 4a; no. 1811, 2b.

11. Yozgat Yazmaları no: 94'te ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811 nüshasında bulunan *el-Merve-zī* nisbesine işaret etmemiştir[85] (bkz. Ek, no: 18).

12. *Ḥanīfe* şeklinde kaydettiği bir ravi isminin Yozgat Yazmaları no: 94'te *Ḫalīfe* yazıldığına dikkat çekmemiştir[86] (bkz. Ek, no: 48).

13. *el-Kārīzī* şeklinde kaydettiği bir ravi nisbesinin Yozgat Yazmaları no: 94'te *el-Kāzurūnī* yazıldığına dikkat çekmemiştir[87] (bkz. Ek, no: 66).

14. *et-Teymī* şeklinde kaydettiği bir ravi nisbesinin Yozgat Yazmaları no: 94'te ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811 nüshasında *et-Temīmī* yazıldığına dikkat çekmemiştir[88] (bkz. Ek, no: 69).

15. *el-Muṭāridī* şeklinde kaydettiği bir ravi nisbesinin Yozgat Yazmaları no: 94'te ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811 nüshasında *el-'Uṭāridī* yazıldığına dikkat çekmemiştir[89] (bkz. Ek, no: 76).

0.2.3. Tefsir İlminin Yazılı Kaynaklara Dayandığını Göstermesi Bakımından Muḳaddime'nin Önemi

Muḳaddime'nin yüzeysel bir incelemeye tabi tutulması bile, onun bibliyografik önemini ortaya koymaktadır. Nitekim bu, Kâtib Çelebi'nin (1067/1657) dikkatinden kaçmamıştır. Kâtib Çelebi'nin hicri ilk dört asırdaki tefsir kitabiyatını verirken tasrih ederek kullandığı en önemli kaynaklardan biri, es-Sa'lebī'nin tefsiridir. Kâtib Çelebi, 21 ayrı tefsirin tarihî gerçekliğini *el-Keşf*'e atıfta bulunarak teyid etmektedir.[90]

Muḳaddime, İslam kültür tarihini tanıtan en önemli eserlerden birinin müellifi Fuat Sezgin'in de önde gelen kaynakları arasındadır. Sezgin, tefsir kitabiyatını verirken *el-Keşf*'e çok sık atıfta bulun-

[85] G, s. 40; Y, 4b; no: 1811, 3a.
[86] G, s. 52; Y, 5b.
[87] G, s. 62; Y, 6b.
[88] G, s. 64; Y, 6b; no: 1811, 5a.
[89] G, s. 67; Y, 6b; no: 1811, 5a.
[90] Kâtib Çelebi, *Keşfu'ẓ-ẓunūn 'an esāmi'l-kutub ve'l-funūn*, Maṭba'atu vekāleti'l-ma'ārif, 1360, I. 440-460. Ayrıca es-Sa'lebī'nin tefsirini doğru olmayan haberleri içermesi sebebiyle eleştiren Kâtib Çelebi (bkz. I. 431), eserinin başka bir yerinde es-Sa'lebī'nin tefsirini yanlışlıkla Ebū Manṣūr 'Abdulmelik b. 'Aḥmed b. 'İbrāhīm es-Sa'ālibī'ye isnad etmektedir (bkz. II. 1488). Kâtib Çelebi bu şahsın ismini de yanlış yazmıştır. Bu şahıs büyük bir ihtimalle Ebū Manṣūr 'Abdulmelik b. Muḥammed b. 'İsmā'īl es-Sa'ālibī'dir (429/1038). Bkz. Brockelmann, *Gal, S.*, s. 499.

maktadır.[91] Brockelmann ise tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece el-Kelbī ile ilgili bilgi verirken[92] *el-Keşf*'ten yararlanmaktadır.[93]

el-Keşf'in mukaddimesindeki tefsir isimleri, hem hicri ilk asırlardaki tefsirlerin nasıl adlandırıldığına hem de müfessirlerin kaynak tasavvurlarına ilişkin fikir verebilir.

eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin mukaddimesinde eṭ-Ṭaberī'nin ve İbn Ebī Ḥātim'in isimleri geçmektedir (bkz. Ek, no: 27, 37). Yine eṣ-Ṣa'lebī'nin tefsiriyle ilgili tahkik çalışması yapan araştırmacılar, onun, bazı sureleri tefsir ederken eṭ-Ṭaberī'nin ismini de vererek bu tefsirden yararlandığını tespit etmişlerdir.[94] Ancak dikkat çeken nokta, eṣ-Ṣa'lebī'nin bu iki tefsiri, eserinde kullandığı müstakil kaynaklar arasında zikretmeyip; sadece 'Abdurraḥmān b. Zeyd b. Eslem (182/798) ve Ebū Sa'īd el-Eşecc'in (257/871) tefsirlerini kendisine ulaştıran isnad zincirlerinde eṭ-Ṭaberī ve İbn Ebī Ḥātim'e iki ravi olarak yer vermiş olmasıdır. Acaba bunun sebebi nedir? eṣ-Ṣa'lebī; eṭ-Ṭaberī ve İbn Ebī Ḥātim'in geniş hacimli tefsirlerini neden kaynakları arasında göstermemiştir? Bunun sebebi, sözgelimi eṭ-Ṭaberī tefsiri için düşünecek olursak, eṣ-Ṣa'lebī'nin bu tefsir hakkında olumsuz bir kanaat taşıması olabilir mi? Nitekim eṣ-Ṣa'lebī, eserinin mukaddimesinde kaynaklarını zikretmeye geçmeden önce eṭ-Ṭaberī'nin tefsirine atıfta bulunarak, bu tefsiri gereğinden fazla rivayet nakletmekle suçlamaktadır.[95] Ancak, eṣ-Ṣa'lebī'nin, eṭ-Ṭaberī'yi kaynakları arasında göstermeme sebebinin bu eleştiriye dayandırılması oldukça güçtür. Çünkü o, aynı açıdan eleştirdiği 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Işfahānī'nin tefsirini kaynakları arasında göstermiştir (bkz. Ek, no: 40).

eṣ-Ṣa'lebī'nin, bu iki tefsiri kaynakları arasında zikretmemesi, onları birinci el kaynak olarak görmemesinden kaynaklanmış olabilir. Aynı şekilde, eṣ-Ṣa'lebī, İbnu'l-Munẕir'in (318/930) ve Ebū'l-Leyṯ es-Semerḳandī'nin (375/985) tefsirlerine de kaynakları arasında yer vermez. Acaba hicri üçüncü ve dördüncü asırlar arasın-

[91] Fuat Sezgin, *Tārīḫu't-turāṯi'l-'Arabī*, mesela bkz. I. 72, 73, 76, 78, 84. Ayrıca bkz. Fuat Sezgin, *Buḫārī'nin Kaynakları*, kitâbiyât, Ankara 2000, s. 149.

[92] Brockelmann, *Gal, S.*, s. 331.

[93] Araştırmacı Mustafa Kurt da doktora tezi olarak hazırladığı çalışmasında, hicrî ilk üç asrın tefsir kitabiyatını tanıtırken *Muḳaddime*'ye atıflarda bulunmaktadır. Bkz. Musatafa Kurt, *Hicrî III. Asırdaki Tefsir Çalışmaları ve İbn Kuteybe'nin Tefsir Anlayışı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 31-33.

[94] Tahsin Koçyiğit, *es-Sa'lebî'nin el-Keşf*, s. 8; Yavuz Köktaş, *Sa'lebî Tefsirinden*, s. 27. Hatta Köktaş'a göre eṣ-Ṣa'lebī'nin, 22. *Ḥacc* suresini tefsir ederken sebeb-i nüzûl konusunda yararlandığı birinci kaynak eṭ-Ṭaberī'nin tefsiridir. Bkz. *age.*, s. 35.

[95] *Keşf*, I. 4.

da derlenen ansiklopedik tefsirler, birbirleri için birinci el kaynak olarak telakki edilmemişler midir? Yani eş-Şa'lebī'nin, et-Ṭaberī ve İbn Ebī Ḥātim'in tefsirleriyle ilgili bu tutumu, kendi kişisel tercihinden değil de; döneminin ilmî anlayışından kaynaklanmış olabilir mi? Şüphesiz ki bu sorulara net cevap verebilmek için, elimizde şu andakinden daha fazla veri bulunması gerekir. Bununla birlikte, böyle bir varsayımı destekleyen önemli bir bilgiye daha sahibiz: et-Ṭaberī ve İbn Ebī Ḥātim de hemen hemen aynı dönemde ve aynı bölgeleri dolaşarak aynı katagoride değerlendirilen birer tefsir derlemelerine rağmen, eserlerinde birbirlerinin isimlerini zikretmemişlerdir. Bu iki müfessir hiç karşılaşmamış olabilirler. Ya da farklılık arz eden din anlayışları cepheleşmelerine sebep olmuş olabilir.[96] Ancak, onların, birbirlerinin eserlerinden tamamıyla habersiz olduklarını düşünmek bize makul görünmemektedir. Unutulmamalıdır ki, bu eserler dönemin canlı ilmî atmosferinde, (yazılı-sözlü) rivayet toplama ve derleme aşamaları uzun yıllar süren çabaların sonucunda oluşmuştur.

Genel olarak bir yargı belirtmek gerekirse, eş-Şa'lebī'nin sıralamasında önde yer alan tefsirler, hem et-Ṭaberī hem de İbn Ebī Ḥātim'in tefsirlerinde ismi en çok geçen tefsirlerdir. Buradan hareketle, eş-Şa'lebī'nin, yaptığı sıralamada, kaynaklarının önem sırasını gözettiğini söyleyebiliriz. Bunun istisnası, onun çağdaşı olan müfessirlerin eserleriyle, *ma'ānī'l-Ḳur'ān, ḳırā'āt ve ḳaṣaṣu'l-Ḳur'ān* gibi Kur'an'ın özel bir yönünü ele alan kaynaklardır. eş-Şa'lebī bunları, *Muḳaddime*'sinin ikinci yarısında zikretmiştir. eş-Şa'lebī, kaynaklarını zikretmeye 'Alī b. Ebī Ṭalḥa'nın (143/760) tefsiriyle başlayarak bu tefsiri, *Tefsīru'l-Vālibī* şeklinde kaydetmektedir. Tefsirin kendisine ulaştığı isnad ise *'Alī b. Ebī Ṭalḥa el-Vālibī*[97] *'an İbn 'Abbās*... zinciriyle başlamaktadır. Görüldüğü gibi 'Alī b. Ebī Ṭalḥa, bu tefsirin sadece ravisidir. Bununla birlikte, sö-

[96] Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebī Ḥātim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, kitâbiyât, Ankara 2003, s. 84.

[97] 'Alī b. Ebī Ṭalḥa'nın "el-Vālibī" nisbesi olduğunu gösteren başka bir kaynağa rastlayamadık. Kâtib Çelebi'nin, İbn Ebī Ṭalḥa'nın tefsirini *Tefsīru'l-Vālibī* olarak isimlendirmesi bu durumu değiştirmez. Çünkü Kâtib Çelebi'nin referansı çok büyük bir ihtimalle eş-Şa'lebī'nin tefsiridir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'ẓ-ẓunūn*, I. 460. el-Vālibī nisbesi, *el-Keşf*'in 22. Ḥacc suresini tahkik eden Yavuz Köktaş'ı yanıltmıştır. O, sözü geçen sürenin tefsirinde *rave'l-Vālibī 'an İbn 'Abbās*... şeklinde *ta'līḳ* ile gelen bir haber görünce, *Muḳaddime*'deki bilgileri de dikkate almadığı için 'Alī b. Ebī Ṭalḥa'nın, kimliğini tespit edememiştir. Bkz. Yavuz Köktaş, *Şa'lebī Tefsirinden*, (tahkik bölümü), s. 35, 249 numaralı dipnot. Ayrıca bkz. *age.*, s. 41.

zü geçen tefsirin derleyeni İbn Ebī Ṭalḥa olduğu için tefsir onun adıyla anılmıştır. Bu durum, *Muḳaddime*'deki ilk beş tefsir için –ki, bu tefsirlerin tamamı İbn 'Abbās ile başlayan isnadlarla gelirler– geçerlidir. *Tefsīru'l-Vālibī* (bkz. Ek, no: 1), *Tefsīru'l-'Avfī* (bkz. Ek, no: 2), *Tefsīru'd-Dimyāṭī* (bkz. Ek, no: 3), *Tefsīru 'Ikrime* (bkz. Ek, no: 4) ve *Tefsīru'l-Kelbī*'nin (bkz. Ek, no: 5) isnadları İbn 'Abbās'a ulaşmaktadır. Ancak, onlar, *Tefsīru İbn 'Abbās* şeklinde adlandırılmak yerine, büyük bir ihtimalle İbn 'Abbās'ın görüşlerini derleyen ravilerle isimlendirilmişlerdir.

Bu örnekten hareketle genel bir sonuç çıkarılabilir mi? Yani, "hicri ilk asırlarda kaleme alınan tefsirler, onları derleyenlere isnad edilmiştir" şeklinde bir genelleme yapmak doğru olur mu? Bu soruya yine *Muḳaddime*'deki verilere bakarak olumlu cevap vermek zordur. Sözgelimi, *Muḳaddime*'de *Tefsīru Cebra'īl* (bkz. Ek, no: 45), *Tefsīru'n-Nebī* (bkz. Ek, no: 46) ve *Tefsīru's-Ṣaḥābe*'nin (bkz. Ek, no: 47) Ebū'l-Ḥasen Muḥammed b. el-Ḳāsım el-Faḳīh tarafından tasnif edildiği bildirilmektedir. Yine *Tefsīru Zeyd b. Eslem* (bkz. Ek, no: 27) İbn Eslem'in babasına; *Ğarību'n-Naḍr b. Şumeyl* (bkz. Ek, no: 59) ise en-Naḍr'ın dedesine isnad edilmiştir.

Bazı tefsirler ise onları telif eden ya da derleyenlere isnad edilmek yerine, eserlerin içerikleri göz önünde bulundurularak isimlendirilmişlerdir. [*Kitābu'l-vāḍıḥ* (bkz. Ek, no: 48), *Ḥaḳā'iḳu't-tefsīr 'alā lisāni ehli'l-işāra* (bkz. Ek, no: 49), *Kitābu'l-vucūh* (bkz. Ek, no: 50), *Kitābu'n-naẓā'ir* (bkz. Ek, no: 51), *Kitābu'n-naẓm* (bkz. Ek, no: 56), *Kitābu'l-mecāz* (bkz. Ek, no: 57), *Kitābu'l-envār* (bkz. Ek, no: 73), *Kitābu'l-ğāye* (bkz. Ek, no: 74), *Kitābu'l-mubtede'* (bkz. Ek, no: 75) ve *Kitābu'l-mağāzī* (bkz. Ek, no:76).]

Bütün bunların ışığında şu söylenebilir: *el-Keşf*'in mukaddimesindeki veriler, hicri ilk asırlardaki tefsirlerin adlandırılmasına yönelik bir 'kuralsızlığa' işaret etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, o dönemde herhangi bir tefsir, tarihsel ortamında meşhur olduğu adla anılmaktaydı ve bu adlandırmada herhangi bir ilke aranmıyordu. Bununla birlikte genel eğilim, tefsirlerin, onları derleyen ya da te'lif edenlere isnad edilerek adlandırılması doğrultusundaydı. *Muḳaddime*'deki veriler bu genel eğilimi de göstermektedir.[98]

[98] Mesela bkz. *Tefsīru Ḳatāde* (bkz. Ek, no: 13), *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān* (bkz. Ek, no: 18), *Tefsīru's-Suddī* (bkz. Ek, no: 19), *Tefsīru İbn Curayc* (bkz. Ek, no: 21), *Ma'āni'l-Ferrā'* (bkz. Ek, no: 52), *Ğarību'l-Aḫfeş* (bkz. Ek, no: 58), *Ḳırā'atu'l-Ḳuṭa'ī* (bkz. Ek, no: 70) ve *Selʿu İbn Mucāhid.* (bkz. Ek, no: 71).

es-Sa'lebī'nin kullandığı kaynakları zikrediş biçimi, bizi, diğer bir konu üzerinde daha durmaya sevk etmektedir. Bu da, es-Sa'lebī'nin, kaynaklarının isnad zincirlerini verirken gösterdiği hassasiyetle ilgilidir. O, vahiy dönemine yakın olan insanlara isnad edilen ve tabii ki bu sebeple daha fazla itibar gören bazı tefsirleri, bu insanlara değil; onların ravilerine isnad etmiştir. Şimdi şu örneklere bakalım:

a)...*Ebū Ravḳ* (140/757) *'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk* (105/723) *'an İbn 'Abbās* (68/687) isnadıyla zikredilen tefsir,[99] es-Sa'lebī tarafından İbn 'Abbās'a değil; güvenilirliği son derece tartışmalı olan eḍ-Ḍaḥḥāk'a[100] isnad edilmiştir (bkz. Ek, no: 8).

b)...*'Abdullāh b. Lehī'a* (174/790) *'an 'Aṭā' b. Dīnār* (126/744) *'an Sa'īd b. Cubeyr* (95/714) isnadıyla zikredilen tefsiri[101] es-Sa'lebī, İbn Cubeyr'e değil; 'Aṭā'a isnad etmiştir (bkz. Ek, no: 11).

c)...*'Alī b. el-Ḥasen* (215/830) *aḫbaranā el-Ḥuseyn b. Vāḳıd ḥaddeṯenā Yezīd en-Naḥvī* (131/749) *'an 'İkrime* (105/723) *'an İbn 'Abbās* (68/687) isnadıyla gelen tefsir,[102] es-Sa'lebī tarafından el-Ḥuseyn b. Vāḳıd'a isnad edilmiştir (bkz. Ek, no: 20).

d)... *Ebū Ḥuẕeyfe* (240/854) *ḥaddeṯenā Şibl* (148/765) *'an İbn Ebī Necīḥ* (101/719) isnadıyla gelen tefsir,[103] es-Sa'lebī tarafından Şibl'e atfedilmiştir (bkz. Ek, no: 25).

es-Sa'lebī'nin, kaynaklarını doğru tanıtma konusundaki hassasiyeti, kendi ilim anlayışından mı kaynaklanmıştır, yoksa onun bu tutumu, o dönemdeki tefsir geleneğinin olumlu bir özelliği midir? Hiç şüphesiz, bu sorulara cevap verebilmek için çok daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır. Ancak, genel olarak şu söylenebilir: Hicri 3. asırdan 4. asra geçildiğinde, es-Sa'lebī tefsirinin mukaddimesi, tefsirin, hadis ilminde görülen *raf'* sorununa benzer ciddi bir sorun yaşamadığı yönünde deliller taşımaktadır.[104] Bir an için aksi ihtimali düşünelim. Yani es-Sa'lebī tefsirinde, kaynakları olduklarından daha güçlü göstermeye yönelik, toplu ya da bireysel bir kurgu-

[99] İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'aẓīm musneden 'an Rasūlillāhi ve'ṣ-Ṣaḥābeti ve't-tābi'īn*, Mektebetu nizāri Muṣṭafā el-Bāz, Mekke 1997, I. 43.

[100] İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, IV. 453.

[101] eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-beyān*, I. 63; İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, I. 34.

[102] eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-beyān*, XXIX. 192; İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, II. 530.

[103] İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, I. 195.

[104] Hadis ilminde *raf'* sorunu, *mevḳūf* ya da *mursel* rivayetleri kusursuz hâle getirmek gayesiyle, bu rivayetlerin baş tarafına Hz. Peygamber'in isminin ilave edilmesidir. Bkz. es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī fī şerḥi taḳrībi'n-Nevevī*, tah. 'Abdulvehhāb 'Abdullaṭīf, Dāru'l-kutubi'l-ḥadīṯe, Mısır 1966, II. 371.

lama faaliyetinin gerçekleşmiş olduğunu farz edelim. Bu durumda, yukarıda verdiğimiz örneklerin aksini gösteren sayısız örnekle karşılaşmamız gerekirdi. Hâlbuki bu tefsirde, yukarıda bizim 'hassasiyet' olarak nitelediğimiz; kaynaklardan, onları idealize ederek değil, gerçekçi bir şekilde tanıtarak yararlanma çabası gözlenmektedir.

Şimdi de *Muḳaddime*'deki, erken dönemde gerçekleşen tefsir faaliyetlerinin 'yazılı' karakterine doğrudan ışık tutan verileri incelemek istiyoruz: Erken dönemdeki ilmî faaliyetlerin 'yazılı' karakterine çok özel bir vurgu yapan Fuat Sezgin'in hazırladığı *Buḫārī'nin Kaynakları* isimli çalışmanın, ilim dünyasında yeterince dikkate alındığı söylenemez. Sezgin'in tespitlerine göre, yazılı ilmî faaliyetler daha Sahabe döneminde başlamış; yoğun bir şekilde devam etmiş; 4. asırda derlenen ansiklopedik eserler ise ilk iki asırda kaleme alınan irili-ufaklı sayısız eser bir araya getirilerek oluşturulmuştur.[105] Hemen hemen aynı dönemde eṭ-Ṭaberī'nin "Târîh"indeki kaynaklarını yaklaşık on sene süren bir dizi makale kaleme alarak[106] araştıran Cevâd 'Alî de eṭ-Ṭaberī'nin, "Târîh"ini büyük oranda kendinden önceki kitabiyattan derlediği sonucuna ulaşmıştır.[107] Gerek Fuat Sezgin, gerekse Cevâd 'Alî, yaklaşımlarını desteklemek için el-Buḫārī'nin (256/870) *Ṣaḥîḥ*'inde ve eṭ-Ṭaberī'nin "Târîh"inde yer alan *ta'lîḳ* türü rivayetleri öne sürmüşlerdir. Her iki ilim adamına göre de, bu rivayetler, el-Buḫārī ve eṭ-Ṭaberī tarafından, hadis tahammül yollarındaki muteber kurallara göre rivayet hakkını elde edemedikleri eserlerden nakledilmişlerdir. Bu sebeple de senedsizdirler.[108]

eṣ-Ṣa'lebī'ye gelince, o da kaynaklarından büyük çoğunlukla *ta'lîḳ* yolunu kullanarak rivayet nakletmektedir. O, aynı isnadları sık sık tekrarlamaktan kaçınmak için bu yolu tercih ettiğini belirtmiştir.[109] Bu nedenle *el-Keşf*, Sezgin'in ve Cevâd 'Alî'nin bütün yaklaşımlarını doğrulamamakla birlikte, –geç bir dönemin ürünü olmasına rağmen– kitaplardan *ta'lîḳ* türü nakilde bulunmanın açık örneklerini sunduğu için, Sezgin'in teorisinin asıl vurgusuna, yani "kitabi ilmî gelenek" anlayışına güçlü bir destek vermektedir. eṣ-Ṣa'lebī'nin, tefsirindeki bazı *ta'lîḳ*'leri ve onları naklettiği eserler şunlardır:

[105] Fuat Sezgin, *Buḫārī'nin Kaynakları*, s. 25, 44-5, 57, 140, 146, 149.

[106] "Mevâridu ta'rîḫi'ṭ-Ṭaberī", *Mecelletu'l-mecme'i'l-'ilmiyyi'l-'Irâḳî*, 1950 (s.143-231); 1951 (s. 135-190); 1954 (s. 16-56); 1960 (s. 425-436).

[107] *Age.*, (1950) s. 159; (1951) s. 175.

[108] Fuat Sezgin, *Buḫārī'nin Kaynakları*, s. 126-7,129, 133; Cevâd 'Alî, "Mevâridu", (1954) s. 22, 25, 55.

"...*ve yedullu ʿaleyhi mā ruviye ʿan İbn ʾİsḥāḳ*... [110] (bkz. Ek, no: 76); ...*ve rivāyetu ʿAlī b. Ebī Ṭalḥa ʿan İbn ʾİsḥāḳ*...[111] (bkz. Ek, no: 1); ...*ve ravā ʿİkrime ʿan İbn ʿAbbās*...[112] (bkz. Ek, no: 4); *ḳāle'l-Ferrāʾ*...[113] (bkz. Ek, no: 52); *ḳāle Ebū Ḥamze eş-Şumālī*...[114] (bkz. Ek, no: 38); *ḳāle Ḳatāde*...[115] (bkz. Ek, no: 13); *ḳāle Mucāhid*...[116] (bkz. Ek, no: 7); ve *zaʿame'l-Ferrāʾ ve'z-Zeccāc*...[117] (bkz. Ek, no: 52, 55)"

İsnad konusunun, erken dönemdeki yazılı ilmî faaliyetleri ilgilendiren başka bir alanı daha vardır. Fuat Sezgin tarafından ısrarla üzerinde durulan bu alan, isnad zincirlerinde bir çok çeşidi görülen rivayet kalıplarıyla (*semiʿtu, ḥaddeşenā, aḫbaranā, ḳale, ʿan*...) ilgilidir. Sezgin'e göre ilk bakışta şifahi rivayetin söz konusu olduğu intibaını uyandırsalar da, gerçekte yazılı kaynaklara delalet eden rivayet kalıpları vardır.[118] Biz burada bu konunun teorisi üzerinde duracak değiliz. Yalnızca, *Muḳaddime*'den, bu yaklaşımı doğrulayan iki örneği zikretmekle yetineceğiz:

a) ...*Vehb b. Cerīr* (206/821) *ḥaddeşenā Ebī* (170/786) *ḳāle ḳara'a ʿaleyye ʿAlī b. el-Ḥakem* (131/749) *ʿani'd-Ḍaḥḥāk* (105/723)... (bkz. Ek, no: 8)

Aynı isnad İbn Ebī Ḥātim'in tefsirinde şu şekilde verilmektedir: ...*Vehb b. Cerīr ḥaddeşenā Ebī ʿan ʿAlī b. el-Ḥakem ʿani'd-Ḍaḥḥāk*...[119]

Bu örnekte görüldüğü gibi Cerīr (*Ebī*) ile ʿAlī b. el-Ḥakem arasındaki rivayet alış-verişi İbn Ebī Ḥātim'in tefsirinde *ʿan* kalıbıyla gösterilirken, aynı faaliyet eş-Şaʿlebī'nin tefsirinde bu defa *ḳāle ḳara'a ʿaleyye* ile ifade edilmektedir. Böylece hem bu faaliyetin bir kitap aracılığıyla gerçekleştirildiği, hem de *ʿan* kalıbının yazılı rivayet nakline delalet edebildiği ortaya çıkmaktadır.

[109] Keşf, I. 5.
[110] Faruk Görgülü, *Sa'lebî Tefsirinden*, (tahkik bölümü), s. 22.
[111] *Age.*, s. 23.
[112] *Age.*, s. 27.
[113] *Age.*, s. 47.
[114] *Age.*, s. 61.
[115] *Age.*, s. 72.
[116] *Age.*, s. 72.
[117] *Age.*, s. 17.
[118] Fuat Sezgin, *Buḫārī'nin Kaynakları*, s. 38, 44. Nabia Abbott da bu konuda Fuat Sezgin gibi düşünmektedir. Bkz. Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri-II-Qur'ānic Commentary and Tradition*, The University of Chicago Press, 1967, II. 63-4.
[119] İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, I. 51.

b) ...*Yūnus b. 'Abdi'l-a'lā* (264/878) *aḫbaranā 'Abdullāh b. Vehb* (198/814)...(bkz. Ek, no: 27)

Aynı isnad İbn Ebî Ḥātim'in tefsirinde şu şekilde verilmektedir: ...*Yūnus b. 'Abdi'l-a'lā ḳırā'aten ḥaddeṯenā İbn Vehb*...[120]

Örnekte görüldüğü gibi Yūnus ile İbn Vehb arasındaki ilmî faaliyet, İbn Ebî Ḥātim tarafından *ḳırā'aten ḥaddeṯenā*; eṯ-Ṯa'lebî tarafından *aḫbaranā* lafızlarıyla gösterilmiştir. Böylece bu iki lafzın eş anlamlı olarak kullanılabildiği ortaya çıkmıştır. Hatta eṯ-Ṯa'lebî tefsirinin Leiden'de bulunan el yazmasında aynı faaliyet *ḥaddeṯenā* lafzıyla gösterilmiştir.[121] Bu son veri, *ḥaddeṯe* kalıbının bile, tek başına bir kitabın rivayetine delalet edebildiğini ortaya koyması bakımından çok daha dikkat çekicidir.

Sezgin'in üzerinde ısrarla durduğu yaklaşımların İslam âleminde hak ettiği ilgiyi görmediğini daha önce belirtmiştik. Bu ilgisizliğin, ülkemizde de had safhada olduğunu, eṯ-Ṯa'lebî'nin tefsiri hakkında yüksek lisans tezi hazırlayan bir araştırmacının bile, tarihî gerçeklerle çelişen şu ifadeleri açıkça göstermektedir:

"...Hicri 3. asrın başlarına kadar, Peygamber'den sonra ashab, tabiin, tebeü't-tabiin dönemlerinde şifahi olarak sahifeler halinde ve rivayet ağırlıklı gelişen tefsir hareketi, tedvin dönemiyle, Kur'an'ın bütününe yayılmış o ana kadar oluşan rivayetler, bir araya toplanarak geniş çaplı Kur'an tefsirine ilişkin eserler vücuda getirilmiştir."[122]

Bu ifadelerin arka planında kitabi tefsir faaliyetlerinin çok geç bir dönemde yaygınlaştığı yolundaki şartlanmışlık yatmaktadır. Köktaş böylece, hem Sezgin'in mesaisini hem de yarım asırdır neşredilen erken dönem tefsirlerini göz ardı etmiştir. Sadece hicri 150 senesinde vefat eden Muḳātil b. Suleymān'a ait tam bir tefsirin elimizde olması dahi Köktaş'ın bütün bu görüşlerini çürütmeye yetmektedir (bkz. Ek, no: 18).

Son olarak, Cevād 'Alī'nin tefsir ilmi ile tarih ilmi arasında kurduğu yakın ilişki üzerinde durmak istiyoruz. İslam öncesi dönemde Arapların tarih yazıcılığı konusuna temas eden Cevād 'Alī, 'yazı'nın İslām sonrası dönemde tamamıyla kaybolmasının makul olmadığını öne sürerek "kitabi-şifahi ilmî faaliyet" tartışmasını akli bir zemine taşımaktadır.[123] Bu bağlamda yazılı tarihî kaynakların

[120] *Age.*, I. 262.
[121] G, s. 45, 325 numaralı dipnot.
[122] Yavuz Köktaş, *Sa'lebî Tefsirinden*, s. 3.
[123] Cevād 'Alī, "Mevāridu", (1950), s. 146.

gelişmesiyle birlikte tefsir ilmi de gelişmeye başlamıştır.[124] Bundan başka Cevād 'Alī'ye göre, Yahudi kaynaklarının tefsir üzerinde yadsınamaz bir etkisi vardır. Sözgelimi, Yaratılışın başlangıcına ilişkin *el-mubtede'* konusu, Vehb b. Munebbih (113/731) kanalıyla İbranice kaynaklardan gelmiş ve müfessirler tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır (bkz. Ek, no: 75).[125] Aynı şekilde, öncelikli olarak merak uyandıran bir alanda duran peygamber kıssaları –ki Kur'an'ın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir– bu konudaki ayrıntıların doğal referansı olan yabancı kaynaklardan yararlanılarak tefsire konu edilmiştir.[126]

eṭ-Ṭaberī'nin, "Târîh"inde en çok rivayet naklettiği kişinin, "tefsirin babası" İbn 'Abbās (68/687) olması;[127] yine eṭ-Ṭaberī'nin, bu eserinde, İbn Curayc'in (150/767) tefsirinden ve el-Kisā'ī (189/805), Ma'mer (207/805), el-'Aḫfeş (215/830) gibi Kur'ān'ın dil yapısı üzerine yaptıkları çalışmalarla iştihar eden filologlardan yararlanması, tefsir ve tarih alanlarının ortak bir zemininin bulunduğunu göstermektedir.[128] Bütün bunların dışında, elimizdeki en eski *sīret* kitabını kaleme alan Muḥammed b. 'İsḥāḳ'ın, (150/767) eṭ-Ṭaberī, İbn Ebī Ḥātim ve eṯ-Ṯa'lebī'nin tefsirlerine büyük ölçüde kaynaklık ettiği unutulmamalıdır.[129] Bu gün itibarıyla elimizdeki en önemli tefsirlerden birinin sahibi eṭ-Ṭaberī'nin, yine en önemli tarih kitaplarından birini kaleme alması[130] ve eṯ-Ṯa'lebī'nin *'Arā'isu'l-mecālis* isimli bir 'kıssa' kitabı derlemesi tesadüfen olmamıştır. Bütün bunlar, yazılı kaynaklara dayandığı konusunda şüphe bulunmayan tarih ilmiyle, tefsir ilminin iç içeliğini ortaya koymaktadır.

el-Keşf'in mukaddimesindeki bazı isnadlarda, raviler arası rivayet alış-verişinin gerçekleştiği zaman ve mekan özellikle belirtilmektedir (bkz. Ek, no: 2, 3, 5, 6, 8, 10, 14, 18, 20, 21, 31, 37, 56, 62, 65, 75, 76). eṯ-Ṯa'lebī'nin mekan ve tarih gösterme konusundaki bu hassasiyeti de herhalde onun tarihçi kimliğinin tefsirine yansıması olarak değerlendirilebilir.

[124] *Age.*, s. 149.
[125] *Age.*, s. 149-151.
[126] *Age.*, (1954), s. 20.
[127] *Age.*, (1950), s. 210.
[128] *Age.*, (1951), s. 139, 145, 158, 160; (1954) 21, 23, 26, 32.
[129] Heribert Horst, *Die Gewährsmänner im Korankommentar des Ṭabarī. Ein Beitrag zur Kentnis der exegetischen Überlieferung im Islam*, yayınlanmamış doktora tezi, Rheinischen Friedrich-Wilhelms Universität zu Bonn 1951; s. 18; Mehmet Akif Koç, "*Isnâds*", s. 153-54, 166-67.
[130] *Tārīḫu'l-umem ve'l-mulūk*, tah. Muḥammed Ebū'l-Faḍl 'İbrāhīm. Dāru Suveydān. Beyrut ty.

0.2.4. Değerlendirme

Hicri 4. asrın ortalarına gelindiğinde, ansiklopedik eser oluşturma konusunda da önemli mesafe kat eden ilmî faaliyetler, tabii olarak ortaya çıkan bir ihtiyacı karşılamaya yönelmişti. Artık, ilk dört asırda oluşan kitabiyatın kataloglanma, yani bibliyografik eserlerin kaleme alınma zamanı gelmişti. Müslüman filozofların, Yunanca'dan tercüme edilen kitaplardan etkilenerek yazdıkları "ilimlerin sınıflandırılması" konusundaki risalelerin de "Fihrist" türü bibliyografik eserlerin oluşmasına zemin hazırladığı yolunda yaklaşımlar vardır.[131] Sözgelimi, el-Kindî (252/866), el-Fārābī (339/950) ve İbn Sînā (428/1037) bu alanda kitap yazmışlardır.[132]

İbnu'n-Nedîm, (385/995) bu ihtiyacı gidermek için mesai harcayarak, *Kitābu'l-fihrist* isimli meşhur eserini bu asırda kaleme aldı. Yine, el-Ezherî'nin (370/980) hazırladığı Arap dili sözlüğünün mukaddimesi bibliyografik içeriklidir.[133] Bir sonraki asırda yaşayan eṭ-Ṭūsī'nin (460/1068) *el-Fihrist*î[134] bu katagoride değerlendirilebilecek önemli bir eserdir. eṣ-Ṣa'lebī'nin, tefsirine, kendinden önceki tefsirlerin mukaddimelerinde görülmeyen bibliyografik içerikli bir mukaddime yazmasına bu açıdan da bakmak gerekir. Aslında eṣ-Ṣa'lebī, ayetleri tefsir ederken kaynaklarını sık sık tekrar etmemek için, eserinin bibliyografyasını içeren bir mukaddime yazdığını belirtmektedir.[135] Ancak bu, onun, yaşadığı dönemde görülen geçmiş kitabiyatı tanıtma/sınıflandırma amaçlı faaliyetlerden hiç etkilenmediği anlamına gelmez.

[131] Bkz. 'Uṣmān Emîn, "Muḳaddime", (el-Fārābī, *'Iḥṣā'u'l-'ulūm*), Dāru'l-fikri'l-'Arabī, Beyrut 1949, s. 14-18. el-Fārābī'nin ilimleri tasnif ederken Aristoteles'ten etkilendiğini gömek için bkz. Ahmet Arslan, "Çevirenin Önsözü", (el-Fārābī, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan), Vadi yayınları, Ankara 1999, s. 8, 16-17, 34.

[132] Bkz. Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 117-24.

[133] Bkz. el-Ezherî, *Tehẕību'l-luġa*, tah. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn, el-Mu'ẹssesetu'l-Mışriyyetu'l-'āmme li't-te'lîf ve'l-enbā' ve'n-neşr, Kahire 1964, I. 3-54; Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 53.

[134] Menşūrātu maṭba'ati'l-ḥaydariyye, Necef 1960.

[135] Keşf, I. 5.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUḲĀTİL B. SULEYMĀN ve ANA HATLARIYLA TEFSİRİ

1.1. Muḳātil'in İlmî Kişiliği

Tabakat yazarları Ebū'l-Ḥasen Muḳātil b. Suleymān b. Beşīr el-Belḫī el-Mervezī el-Ḫurāsānī'nin doğum tarihini vermezler. Kaydettikleri rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, onun hicri 60-70 yılları arasında doğduğunu kabul edenler olduğu gibi hicri 105 yılı civarında doğduğunu iddia edenler de vardır.[1] Yaşam öyküsünü de dikkate alarak, onun, hicri 80 yılı civarında doğduğunu kabul etmek daha makul görünmektedir.[2] Muḳātil'in hicri 150 yılında öldüğü konusunda ise büyük oranda bir görüş birliği vardır.[3]

Belh doğumlu Muḳātil, uzun bir süre bu şehirde yaşadıktan sonra Merv'e geçmiş, buradan da Irak topraklarına göç etmiştir. Bu bölgede, önce, Basra'da ikamet etmiş, sonra Bağdat'a gitmiş en sonunda da tekrar Basra'ya dönerek orada yaşamış ve vefat etmiştir.[4]

Muḳātil, Mekke ve Beyrut'ta çok az kalabilmiştir. Cesurca dile getirdiği aykırı görüşleri, farklı yaklaşımlara pek tahammülü olmayan bu bölgelerdeki alimler tarafından şiddetle eleştirilmiş; bunun üzerine o da Irak topraklarında yaşamayı tercih etmiştir.[5]

Ancak, Mukātil'in seyahatleri sadece ilmî sebeplere dayanmaz. Onların arka planında siyasi unsurların etkili olduğu da gözden

[1] el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād ev medīneti's-selām*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut ty XIII. 163; 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, (V), s, 24-25.

[2] 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, *Tefsīru Muḳātil*, (V), s, 28.

[3] Mesela bkz. el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 169; el-Mizzī, *Tehẕību'l-kemāl fī esmā'i'r-ricāl*, tah. Beşşār 'Avvād Ma'rūf, Mu'essesetu'r-risāle, Beyrut 1992, XXVIII. 450; eẕ-Ẕehebī, *Siyeru a'lām*, VII. 2002; krş. Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Walter de Gruyter, Berlin 1992, II. 517.

[4] el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 169; 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, *Tefsīru Muḳātil*, (V), s. 33-34.

[5] el-Mizzī. *Tehẕību'l-kemāl*, XXVIII. 447.

kaçırılmamalıdır. Nitekim Emevi hanedanının son Horasan valisi Naṣr b. Seyyār'ın (131/749) komutanlarından Selm b. Aḥvez (130/748) tarafından Muḳātil'e siyasi bir görev verilmişti. Buna göre, Selm, Emevi Hanedanı'na karşı duran el-Ḥāriṯ b. Surayc (128/746) ile yapılan görüşmeye Emevi İktidarını temsilen Muḳātil'i de göndermişti. Bu görüşmede Cehm b. Ṣafvān (129/746) da Emevi karşıtlarını temsil ediyordu. Muḳātil'in üstlendiği bu görev onun Horasan bölgesindeki ikameti boyunca Emevi yanlısı olduğunu göstermektedir.[6] Daha sonra bu bölgedeki Emevi nüfuzu zayıflayınca Muḳātil'in Irak topraklarına geçtiğini görüyoruz. Muḳātil'in, buradaki ikameti boyunca da Abbasi Hanedanı ile iyi ilişkiler kurmayı başarabilmiş olması dikkat çekmektedir.

Muḳātil, yalancılıkla, hadis uydurmakla ve bunlara bağlı olarak *tedlīs* ile itham edilmiştir.[7] Fakat, onun geniş bir kesim tarafından *cerḥ* edilmesi ahlaki eleştirilerden ziyade siyasi ve özellikle de itikadi sebeplere dayanmaktadır. Bu konuda ona isnad edilen bir kısım rivayetler çekince ile karşılanmalıdır: Sözgelimi, İbnu'n-Nedīm (385/995) onun Zeydî olduğunu söylerken,[8] eş-Şehristānī (548/1153) "günahın tevhid ehline ve imana zarar vermeyeceği, mü'minin cehenneme girmeyeceği" şeklindeki bir kanaati Muḳātil'e isnad etmiştir.[9] el-Eş'arī (324/936) de farklı ifadelerle Muḳātil'in bu görüşü taşıdığını belirtmiştir.[10] Böylece Muḳātil'in Mürcii olduğu iddiası gündeme gelmiştir. el-Ka'bī (319/931) ise, Mürciilerin "büyük günahı işleyen" konusunda kesin yargı bildirmekten kaçındıklarını belirterek, zikri geçen kanaati sebebiyle Muḳātil'i onlardan ayırmıştır.[11] Fakat, bu son yaklaşım, onunla

[6] eṭ-Ṭaberī. *Târîḫu'l-umem*. VII. 330-31.

[7] İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ ve't-ta'dīl*, VIII. 354; İbn Ḥibbān, *Kitābu'l-mecrūḥīn*, III. 14-15; İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, VI. 2428; İbn Ḥazm, *el-Muḥallā*, tah. 'Aḥmed Muḥammed Şākir. Dāru'l-fikr, Beyrut ty.. II. 35; el-Bağdādī, *Târîḫu Bağdād*, XIII. 164, 169; el-Mizzī, *Tehẕību'l-kemāl*, XXVIII. 450; eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-i'tidāl fī naḳdi'r-ricāl*, tah. 'Alī Muḥammed el-Becāvī, Dāru'l-ma'rife, Beyrut 1963, IV. 173; *el-Muġnī fī'ḍ-ḍu'afā'*, Nūruddīn 'Itır, basım yeri yok, ty, II. 675; İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, X. 284.

[8] İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 253.

[9] eş-Şehristānī. *el-Milel ve'n-niḥal*, tah. 'Aḥmed Fehmī Muḥammed. Dāru's-surūr. Beyrut 1948, I. 228.

[10] el-Eş'arī, *Kiṭābu maḳālāti'l-İslāmiyyīn*, s. 151.

[11] el-Ka'bī, *Maḳālât*. Rāciḥ el-Kurdī'nin özel kütüphanesindeki fotokopi nüshadan çekilen Sönmez Kutlu'nun özel kütüphanesindeki fotokopi nüshanın "Mürcie" kısmı, 36a.

Mürciilik arasında kurulan ilişkiyi ortadan kaldırmamıştır. İşte bu noktada, Muḳātil'in, –Zeydîliği sadece siyasi açıdan benimsemiş bile olsa– başlangıçtan beri itikadi açıdan Mutezileye yakınlığı bilinen Zeydîlik ile bir çok konuda buna muhalefet eden Mürciiliği nasıl uzlaştırabildiği merak konusu olmaktadır. Anlaşılacağı üzere, bu iddialar büyük oranda tartışmalı bir zemine dayanmaktadır. Onun günümüze ulaşan eserleri, sözü geçen mezhebî aidiyet iddiaları konusunda kesin fikir vermemektedirler.[12] Daha da önemlisi, onunla ilgili çelişkili rivayetler büyük oranda bir zihin karışıklığına yol açmaktadır.[13] Eğer doğruysa, Ebū Ḥanîfe'nin (150/767) onu alabildiğine eleştirmesi[14] ve İmam eş-Şāfi'ī'nin (204/819) insanları tefsir konusunda ona muhtaç görmesi[15] bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Muḳātil en çok *teşbīh* ya da *tecsīm* anlayışını paylaştığı iddiasıyla eleştirilmiştir. Hatta onun, Müşebbihe'nin önemli bir kanadının ileri gelenlerinden olduğu nakledilmiştir. Bu iddiaya göre Muḳātil, Allah'ın bazı sıfatlarının, birtakım beşerî vasıflara benzediğini ya da Allah'ın bazı insani vasıflar taşıdığını düşünmekteydi (antropomorfizm).[16] Bu konuda Muḳātil'i temize çıkarma çabaları da gözden kaçmamaktadır. Nitekim es-Seksekī (683/1284), tarihte meşhur iki ayn "Muḳātil b. Suleymān"ın yaşadığını; birinin büyük bir müfessir, diğerinin ise Müşebbihe'nin öncüsü olduğunu belirtmektedir.[17]

Doğduğu Belh şehri, Muḳātil'e, bu anlayış için çok uygun bir ortam hazırlamış olabilir. *Teşbīh,* Uzak Doğu kültürlerinin din anlayışlarına tanıklık eden Horasan bölgesinin diğer şehirleri gibi Belh Şehri'ne de yabancı değildi. Bu sebeple, Muḳātil'in, Belh'de, *tecsīmi* benimsemesi de savunması da herhâlde kolay olmuştur. Daha sonra Muḳātil, çok farklı dinî yaklaşımları kaldırabilen Irak bölgesinde rahatlıkla tutunabilmiştir.[18]

[12] Bkz. M. Plessner-Andrew Rippin. "Muḳātil B. Suleymān", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E.J. Brill, Leiden, VII (1993), 508-509, s. 508.

[13] İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil ibn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, 21 (1976) 1-36, s. 2.

[14] el-Mizzī, *Tehẕību'l-kemāl*, XXVIII. 442.

[15] İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, VI. 2431.

[16] Mesela bkz. el-Eş'arī, *Kitābu maḳālāti'l-İslāmiyyīn*, s. 152-53, 209; İbn Ḥibbān, *Kitābu'l-mecrūḥīn*, III. 14; el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 164.

[17] es-Seksekī, *el-Burhān fī ma'rifeti 'aḳā'idi ehli'l-edyān*, tah. Bessām 'Alī Selāme, Mektebetu'l-menār, Ürdün 1988, s. 40.

[18] 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, *Tefsīru Muḳātil*, (V), s. 32-33.

Muḳātil ile Cehm arasında gerçekleşen ve Allah'ın sıfatlarını konu alan tartışma çok meşhurdur. Rivayetlere göre, Belh Mescidinde gerçekleşen bu mücadelede Cehm, Allah'ın sıfatlarını inkar etmeye kadar giderken, Muḳātil, Allah'ın, insani bazı özellikler taşıdığını bile öne sürmüştür.[19] Belki de bu sert tartışma, sonunda kişiselleşerek onların çok uç noktalara varmalarında etkili olmuştur.

Muḳātil'in on iki eser te'lif ettiği bilinmektedir:[20] 1. *Kitābu't-tefsīri'l-kebīr* 2. *Kitābu'l-vucūh ve'n-neẓā'ir* 3. *Kitābu tefsīri'l-ḫamsi mi'e 'āye mine'l-Ḳur'ān* 4. *Kitābu'l-ḳırā'āt* 5. *Kitābu muteşābihi'l-Ḳur'ān* 6. *Kitābu nevādiri't-tefsīr* 7. *Kitābu'n-nāsiḫ ve'l-mensūḫ* 8. *Kitābu'l-cevābāt fī'l-Ḳur'ān* 9. *Kitābu'r-radd 'alā'l-ḳaderiyye* 10. *Kitābu't-taḳdīm ve't-te'ḫīr* 11. *Kitābu'l-'aḳsām ve'l-luġāt* 12. *Kitābu'l-'āyāt ve'l-muteşābihāt*. Bu eserlerden yalnızca şu üç tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir[21]:

1. *Kitābu't-tefsīri'l-kebīr*. İlk defa, 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte tarafından 1979-88 yılları arasında tahkik edilerek dört cilt halinde Kahire'de yayımlanmıştır. 2003 yılındaki diğer (Beyrut) baskının kapağında muhakkik olarak 'Aḥmed Ferīd'in ismi görünmektedir. Ancak bu son baskının, ilmî usullere rivayet edilerek hazırlandığı konusunda kuşkuluyuz. Her şeyden önce 'Aḥmed Ferīd, kendisinden çok önce bu tefsire yoğun emek veren Şeḥāte'nin tahkikli baskısından hiç söz etmemektedir. Böylece 'Aḥmed Ferīd, sanki tefsirin ilk muhakkiki olarak gösterilmek istenmektedir. Oysa, 'Aḥmed Ferīd, Şeḥāte'nin bir tahkik hatasını aynen tekrarlayacak kadar ondan yararlanmıştır.[22]

Muḳātil'in isnad zikretmeyi sevmemesi, hatta eserinin *esbābu'n-nuzūl* konusunda bile Hz. Peygamber ya da Sahabe'ye ulaşan is-

[19] el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 166; el-Mizzī, *Tehẕību'l-kemāl*, XXVIII. 440, 443.

[20] İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*. s. 253-54.

[21] Bu üç eserin dışında el-Malaṭī (377/987), Muḳātil'in *muteşābihu'l-Ḳur'ān* isimli eserinden bir bölümünü günümüze kadar ulaştırmıştır. Bkz. el-Malaṭī, *et-Tenbīh ve'r-radd 'alā ehli'l-ehvā' ve'l-bida'*, tah. Muḥammed Zāhid el-Kevserī, Mektebetu'l-muṣennā, Bağdat ty., s. 71-80; Josef van Ess, *Theologie*, II. 527-28; krş. İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil", s. 8.

[22] 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, 3/Ālu 'İmrān suresinin 111. ayetinin tefsirinde Yahudilerin ileri gelenleri sayılırken Ka'b b. el-Eşraf (3/625) yerine yanlışlıkla Ka'b b. Mālik (40/660'dan önce) yazmıştır. Bkz. M, I. 295. 'Aḥmed Ferīd bu hatayı aynen tekrarlamaktadır. Bkz. Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, tah. 'Aḥmed Ferīd, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2003, I. 186. İki baskı arasında bu gözle yapılacak bir mukayesenin buna benzer bir çok örneği ortaya çıkaracağına inanıyoruz.

nadlardan yoksun olması hoş karşılanmamıştır.[23] Ancak bu, isnadsız zikrettiği bütün rivayetlerin sorunlu olduğu anlamına gelmez. Çünkü, Muḳātil'in zikrettiği bir çok hadisin, sahih hadis kitaplarında yer aldığını görüyoruz.[24]

Muḳātil'in, görüşmediği kimselerden rivayette bulunması da eleştirilmiştir. Fakat, bugün ona isnad edilen tefsirdeki ravi ittisali konusunu ilgilendiren en önemli sorun bu değildir: Bu tefsirde, Muḳātil'den çok sonra vefat eden insanların isimlerinin yer alması anakronik bir sorun doğurmaktadır. Sözgelimi, bu tefsirde Muḳātil öldüğünde altı yaşında olan el-Ferrā'ın (207/822) görüşleri bulunmaktadır.[25] Bütün bunlardan başka Josef van Ess, tefsirin muhtelif versiyonları arasındaki bir redaksiyon ihtimalinden söz eder. Ona göre, Muḳātil'in Horasan bölgesinde garip karşılanmayan ve böylece de Tefsir'inin Merv tarikinde kolayca yer bulan aykırı görüşleri, Tefsir'in Bağdat tarikinde tashih (redaksiyon) edilmiş olabilir.[26] Araştırmamızın bundan sonraki bölümünde Muḳātil tefsirinin Merv tarikini de içeren eṣ-Ṣa'lebī tefsirindeki Muḳātil rivayetleri –ki bu rivayetlerin bir bölümü Muḳātil'in üvey oğlu ve Ebū Ḥanīfe'nin öğrencisi Merv kadısı Ebū 'Iṣme Nūḥ b. Ebī Meryem (173/789)) tarafından nakledilmiştir– ile Şeḥāte'nin tahkik ettiği, tefsirin Bağdādī tarikini mukayese edeceğiz.[27]

2. *Kitābu'l-vucūh ve'n-neẓā'ir.* Muḳātil, bu kitabında, "çok anlamlı" 185 kelimenin Kur'an'da kullanıldığı anlamları ele almaktadır. Bu eseri ilk olarak 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte,[28] daha sonra da Ali Özek[29] tahkik ederek yayımlamışlardır. Eser, M. Beşir Eryarsoy tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir.[30] İlk hicri asırlardaki Arapça'nın dil zenginliğini de gösteren bu eser, kendinden sonraki bir çok esere ilham kaynağı olmuştur. Yaḥyā b. Sellām'a (200/816) ait *et-Teṣārīf-tefsīru'l-Kur'ān min mā iştebehet esmā'uh ve teṣarrafet ma'ānīh*[31] isimli eseri tahkik eden Hind Çelebī, bu ese-

[23] Muḥammed el-'Arūsī, *Muḳātil b. Suleymān mufessiran li'l-Ḳur'ān*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Câmi'atu Mannūbe 2001-2002, s. 97.
[24] 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte, *Tefsīru Muḳātil*, (V), 51.
[25] Wansbrough, *Quranic Studies*, Oxford University, 1977, s. 143.
[26] Josef van Ess, *Theologie*, II. 522, 528-29.
[27] Muḳātil'in bu tefsiri, M. Beşir Eryarsoy tarafından Türkçe'ye çevrilmektedir.
[28] el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'āmme li'l-kitāb. Kahire 1994.
[29] İlmî Neşriyat, İstanbul 1993.
[30] *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, İşaret yayınları, İstanbul 2004.
[31] eş-Şirketu't-Tūnisiyyetu li't-tevzī', Tunus 1979.

ri, Muḳātil'in söz konusu eseriyle mukayese etmiş ve arada çok büyük bir benzerlik tespit etmiştir. Çelebī, bu uyumun sebebine ilişkin makul bir izah da getirememiştir.[32] Yine Muḥammed eş-Şāẕelī, Muḳātil b. Suleymān'ın bu eseri ile Muḥammed b. 'Alī b. el-Ḥakīm et-Tirmiẕī'nin (320/932) *Taḥṣīlu neẕā'iri'l-Ḳur'ān*[33] isimli eserini karşılaştırmaktadır. eş-Şāẕelī'ye göre, et-Tirmiẕī'nin bu kitabı, Muḳātil'in mezkur eserinin bir şerhi ve eleştirisidir.[34] Nitekim, et-Tirmiẕī, eserine, yazarını tasrih etmediği bir *neẕā'ir* kitabını eleştirerek başlamaktadır.[35] et-Tirmiẕī'nin eleştirdiği bu kitap Muḳātil'in kitabıdır. Herkes tarafından bilindiğini düşündüğü için Mukātil'in ismini açıkça belirtme ihtiyacı hissetmemiştir.[36] eş-Şāẕelī yaptığı karşılaştırmadan hareketle Muḳātil'in elimizdeki *Kitābu'l-vucūh ve'n-neẕā'ir* isimli kitabının, eksik bir nüshaya dayandığı sonucuna varmaktadır.[37]

Bu iki eser dışında *el-Vucūh ve'n-neẕā'ir li elfāẓı kitābi'l-lāhi'l-'azīz* isimli eserin müellifi el-Ḥuseyn b. Muḥammed ed-Dāmeğānī (478/1085) de, bu alanda kendisinden önce yazılanların eksik olduğunu söylerken Muḳātil'in ismini özellikle zikretmektedir. Daha sonra ed-Dāmeğānī, bu eksiklikleri gidermeyi amaçladığını belirtmektedir.[38] ed-Dāmeğānī'nin bu eseri, Muḳātil'in eserini hemen hemen tamamıyla içermektedir.[39] ed-Dāmeğānī'den önce bu alanda bir eser kaleme alan el-Ḥīrī (430/1039) ise ed-Dāmeğānī gibi sadece Muḳātil'in eserini zikretmez; aynı zamanda bu alanda

[32] Hind Çelebī, "Muḳaddime", (Yaḥyā b. Sellām, *et-Teṣārīf*), s. 29-30. 'Abdulḥamīd es-Seyyid Ṭaleb, Hind Çelebī'nin bu tutumunu eleştirmektedir. Ona göre Çelebī, Yaḥyā b. Sellām'ın, bu eseri Muḳātil b. Suleymān'dan almış olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaya yönelik gizli bir çaba içine girmektedir. Oysa ki, bu iki kitap arasındaki yakın benzerlikleri basit bir varsayımla açıklayabilirdi. Sözgelimi, Çelebī, Yaḥyā b. Sellām'ın kitabının Muḳātil'den bahsettiği kısımlarının günümüze kadar ulaşmadığını söyleyebilirdi. Bkz. 'Abdulḥamīd es-Seyyid Ṭaleb, *Ġarību'l-Ḳur'ān ricāluhū ve menāhicuhum min İbn 'Abbās ilā Ebī Ḥayyān*, 1986, s. 63-64.

[33] tah. Ḥusnī Naṣr Zeydān, Maṭba'atu's-sa'āde, Mısır 1969. Bu eserin diğer bir baskısı daha vardır. Bkz. et-Tirmiẕī, *Taḥṣīlu neẕā'iri'l-Ḳur'ān*, tah. Vecīh 'Aḥmed 'Abdullāh, Dāru'l-vefā li Dunyā, İskenderiyye ty.

[34] Muḥammed eş-Şāẕelī, "en-Neẕā'ir fī'l-Ḳur'āni'l-kerīm beyne Muḳātil b. Suleymān el-Belḫī ve Muḥammed b. 'Alī el-Ḥakīm et-Termiẕī", *el-Lisānu'l-'Arabī*, Rabat, 15 (1977), 116-21, s. 116.

[35] et-Tirmiẕī, *Taḥṣīl*, tah. Ḥusnī Naṣr, s. 19.

[36] Muḥammed eş-Şāẕelī, "en-Neẕā'ir", s. 117.

[37] *Age*., s. 119-20.

[38] ed-Dāmeğānī, *el-Vucūh ve'n-neẕā'ir li elfāẓi kitābillāhi'l-'azīz*, tah. Muḥammed Ḥasen Ebū'l-'azm, Vizāratu'l-evḳāf, Kahire 1992, (tahkik bölümü) I. 3.

[39] Josef van Ess. *Theologie*, II. 525.

Muḳātil'i önceleyen bir kaynaktan da bahseder. Onun verdiği bilgilere göre, 'Abdullāh b. 'Abbās'ın (68/687) *vucūhu'l-Ḳur'ān* tarzında bir eseri vardı[40] (bkz. Ek, no: 50). Böylece el-Ḥīrī, bu tür çalışmaların menşeine dair önemli bir bilgi vermektedir.

c. *Kitābu tefsīri'l-ḫamsi mi'e āye mine'l-Ḳur'ān.* Bilinen tek el yazması British Museum no: 6333'te bulunan bu eseri, Isaiah Goldfeld tahkik ederek yayımlamıştır.[41] Goldfeld, bu eserin, büyük oranda, Muḳātil'in tam tefsirinin fıkıh ile ilgili ayetleri dikkate alan bir özeti olduğu kanaatindedir.[42] M. Beşir Eryarsoy bu eseri de Türkçe'ye çevirmiştir.[43] Muḳātil'in bu eseri *aḥkāmu'l-Ḳurān* ismini taşımasa da fıkıh ağırlıklı tefsir hareketine öncülük yapmıştır. Bilindiği gibi, bu ismi taşıyan tefsirlerin günümüze ulaşan en eskisi eṭ-Ṭaḥāvī'nin (321/933) *Aḥkāmu'l-Ḳur'ān*'ıdır.[44]

1.2. Muḳātil Tefsirinde Göze Çarpanlar

Muḳātil'e ve tefsirine karşı oluşan olumsuz bakışın arkasındaki öznel değerlendirmeleri araştırma alanımızın dışında tutmaya çalışacağız. Çünkü bir önceki başlık altında incelediğimiz; Muḳātil'in yalancılığı, *ircā'* akidesini benimsediği, en önemlisi de *teşbīh*'e müptela olduğu yolundaki ithamları merkeze alarak bu bakışı irdelemek kolaycılık olur ve sadece yüzeysel bir tetkike imkan sağlar. Bütün bunlar şüphesiz, onun ve tefsirinin eleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Ancak daha hayati ve yol gösterici olan, içerik itibariyle bu tefsirin genel kabul gören tefsir anlayışlarından ne kadar onay alabildiğinin sorgulanmasıdır.

Muḳātil, benzer bir çok tuhaf ayrıntı gibi, mesela, Hz. Mūsā'nın âsâsının, Hz. Yūnus'u yutan balığın ve Hz. Suleymān'ın ordusundan hemcinslerinin zarar görmemeleri için uyarıda bulunan karıncanın isimlerine yorumlarında yer vererek tefsirini süslemeye çalışmıştır.[45] Bununla da kalmayarak özellikle sünni tefsir geleneği

[40] el-Ḥīrī, *Vucūhu'l-Ḳur'āni'l-kerīm*, tah. Fātıme Yūsuf el-Ḫiyemī, Dāru's-seḳā, Dımeşk 1996, s. 23.

[41] İsrail 1980.

[42] Goldfeld, "Muḳaddime", (Muḳātil, *Kitābu tefsīri'l-ḫamsi mi'e 'āye*), s. 3.

[43] *Ahkam Ayetleri Tefsiri*, İşaret yayınları, İstanbul 2005.

[44] Emrullah İşler, *Tahavi (321/933) ve Ahkamu'l-Kur'an'ı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi. Ankara 1993, s. I.

[45] M, III. 25, 299, 619.

bakımından kaygı verici kabul edilen ve tefsirin yumuşak karnı olarak görülen hemen hiçbir konuyu atlamamıştır: Muḳātil'in tefsirinde vahyin güvenilirliğini tartışmaya açan Garanik rivayeti,[46] Hz. Peygamber'in, evlatlığı Hz. Zeyd b. Ḥāriṯe'nin (8/629) hanımını sözde cinsel saiklerle eş edinmeyi arzulaması,[47] Hz. Dāvūd'un kadın düşkünlüğü,[48] Hz. ʾİbrāhīm'in kurban etmeye götürdüğü oğlunun Hz. İsmāʿīl değil, Hz. ʾİsḥāḳ olduğu işlenmektedir.[49] Nihayet, Muḳātil uzmanı Şeḥāte'ye göre, Muḳātil'e yöneltilen kadim eleştirileri bir parça haklı çıkaran *teşbīh* de tefsirinde gözlenmektedir.[50]

Bütün bu anlatımlara başka tefsirlerde de rastlanabilir. Ancak Muḳātil, onları, sıradan rivayetler değil de, ilgili ayetlerin kesin mefhumları olarak takdim etmektedir. Zaten Muḳātil'in tefsir anlayışında alternatif yoruma hemen hemen yer yoktur.[51] Bu sebeple de *ḳīle* (denildi) ya da *yuḳālu* (denilir) lafızlarına nadiren baş vurulan bu tefsirde ayet metinlerinden hemen sonra gelen ve yegane mefhumu zikretmeye yarayan *yaʿnī* (yani) lafzı yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Muḳātil aslında Kur'an muhtevasının ayetlerin sadece zahirine bakarak belirlemiştir. Ona göre Kur'an'da *emr*, *nehy*, *vaʿd*, *vaʿīd*, *ḫaberu'l-umemi'l-ḫāliye*... vardır.[52] Ancak zahir bütün açıklığıyla

[46] Bu rivayete göre, 53/en-Necm suresi vahyedilirken güya Şeytan vahye müdahale ederek, Hz. Peygamber'e putları övücü sözler söyletmiştir. Bkz. M, IV. 162, 887. Garanik kıssasının eleştirisi için bkz. Ahmet Hamdi Aksekili, "Hâtemu'l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İddianın Reddiyesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, VI (1992) sayı 2, s. 125-41; sayı 3, s. 199-207; İsmail Cerrahoğlu, "Garanik Meselesinin İstismarcıları" *Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, 24 (1981), s. 69-92. Muḳātil, vahyin korunmuşluğuna halel getirici başka bir rivayet daha aktarır. Buna göre vahiy katiplerinden ʿAbdullāh b. Saʿd b. Ebī's-Serḥ (36/656) Hz. Peygamber'in kendisine imla ettirdiği ayetleri değiştirerek yazmış, sonunda da irtidat etmiştir. Hz. Peygamber okuma-yazma bilmediği için bu tahrif faaliyetini fark etmemiştir. Bkz. M. I. 576. Hz. Peygamber'in bile fark edemediği bu sözde tahrif iddiasını en azından gülünç buluyoruz. Bu konuda kesin olan ʿAbdullāh b. Saʿd'ın irtidat ettiğidir. O, Mekke'nin feth edildiği günlerde tekrar Müslümanlığı seçmiş, bir daha da hakkında olumsuz bir haber varid olmamıştır. Bkz. İbn ʿAbdilberr, *el-İstiʿāb fī maʿrifeti'l-aṣḥāb*, tah. ʿAlī Muḥammed el-Becāvī, Naḥḍatu Mışr, Kahire ty., III. 918.

[47] M. III. 493-94.

[48] M, III. 639-40.

[49] M, III. 614-15, 648.

[50] M, II. 272 (1 numaralı dipnot), III. 708.

[51] Muḳātil istisna kabilinden 10/Yūnus suresi 53. ayetinin tefsirinde iki ayrı yorum vermektedir: Kendisinin de kabul ettiği birinci yoruma göre ayetteki *huve* zamiri 'azab', diğer yoruma göre ise 'Kur'an'dır. Bkz. M, II. 241.

[52] M, II. 483.

ortada olmalıdır. Zahire ilişkin bütün ayrıntılar bilgi konusu yapılmalıdır. Öyle ki, Muḳātil, çelişkiye düşmek pahasına ayrıntıya girmeden edemez. 17/el-İsrā' suresinin 85. ayetinde şöyle buyurulur: "Sana *Rūḥ*'tan soruyorlar. De ki: *Rūḥ* Rabbimin emrindendir. (Bu konuda) size az bir bilgi verilmiştir." Muḳātil bu ayetin ilk bölümünü tefsir ederken *Rūḥ*'u tereddüt etmeden tanımlar: "*Rūḥ*, Arş dışındaki bütün mahlukattan daha büyük, insan görüntüsünde bir melektir." Daha sonra da ayetin son kısmını tefsir etmeye geçer. Burada Hz. Peygamber'den *Rūḥ* hakkında bilgi talep eden Yahudileri kınar; Hz. Peygamber'in, bu konuda bilgi verilemeyeceğine dair sözlerini aktarır.[53] Ancak Muḳātil ayetin birinci kısmını tefsir ederken ne kadar ayrıntılı bilgi verdiğinin farkında bile değildir.

Muḳātil yine 22/el-Ḥacc suresinin 18. ayetinde dikkat çekilen "yeryüzündeki ve gökyüzündeki canlı-cansız bütün mahlukatın Allah'a secde edişi"ne makul bir açıklama getirmeyi arzu etmektedir. Bu konuda hiç açıklama gerektirmeyen tabii ki, mü'minlerin durumudur. Onların secdeleri zaten görünmektedir. Peki cansız varlıklar, hayvanlar ve inkarcılar nasıl secde etmektedirler? Güneş, Ay ve yıldızlar Güneş battığında secdeye varırlar. Dağlar, ağaçlar ve hayvanların secdeleri Güneş'in doğuş-batışı (yer değiştirmesi) ile gölgelerinde oluşan değişikliklerdir. İnkarcılara gelince, istemeseler de onların gölgeleri yeryüzüne düşer, böylece secde ederler.[54] Son olarak, Muḳātil'in, fizik-metafizik âlem ya da dinî-ğayr dinî ayırımı yapmaksızın 'somutlaştırma' faaliyetini çok fazla abarttığını açıkça gösteren şu ifadelerini zikretmek istiyoruz:

"Meleklerin efendisi İsrafil'dir. O, Sûr'un sahibidir. Peygamberlerin efendisi Muḥammed'dir (sav.). Şehitlerin efendisi Hābīl b. 'Ādem'dir. Müezzinlerin efendisi Bilāl b. Rabāḥ'tır (20/641). Ayların efendisi ramazan ayıdır. Günlerin efendisi cuma günüdür. Yırtıcı hayvanların efendisi aslandır. Kuşların efendisi kartaldır. Evcil hayvanların efendisi öküzdür. Vahşi hayvanların efendisi geyiktir. Şehirlerin efendisi Mekke'dir. Bölgelerin efendisi Bekke'dir. Denizlerin efendisi Mūsā'nın denizidir. Dağların efendisi Ṭūru

[53] M, II. 547-48. Ayrıca bkz. M, II. 575.

[54] M, III. 119-20. Muḳātil, tefsirinde Güneş'in hareketlerine dikkat çektiği gibi bir günün 24 saatlik zaman diliminden, bir senenin 360 günden oluştuğuna; hatta en uzun ve en kısa günün saat farkına bile değinmektedir. Bkz. M, III. 135, 438, 554, IV 195, 197. Ancak onun tefsir faaliyetinde tabii bilimleri kullanarak Kur'an'ı tefsir etme gayreti gözlenmez.

Sînâ'dır. Meclislerin efendisi kıbleye dönük olandır. Namazın efendisi akşam namazıdır."[55]

1.2.1. Bağlama Sadakat

Muḳātil tefsir faaliyetini, genellikle vahiy ortamını göz önünde bulundurarak yürütür. Buna göre, Kur'an'ın hitabı öncelikle vahyin tanıklarınadır. Bu sebeple, 7/el-A'râf suresinin 116. ayetini tefsir ederken *ekşeru men fi'l-'arḍ* ibaresini 'Ehl-i Mekke' ile sınırlandırmakta hiç tereddüt etmemiştir.[56] Oysa ki, günümüz ortalama Kur'an okuru bu ibareyi genellikle "yeryüzündekilerin çoğunluğu" olarak anlar.[57] Yine tabii bilimlerle Kur'an'ı tefsir etmeye hevesli çevrelerin ısrarla üzerinde durdukları[58] 13/er-Ra'd suresinin 41. ayeti Muḳātil'in zihninde vahiy ortamıyla yakından bağlantılı sade bir anlam taşımaktadır. Şimdi Muḳātil'in tefsirini bu ayetin metni ile birlikte vermek istiyoruz:

"*Evelem yerav* yani Mekke kafirleri (görmediler mi?), *ennā ne'ti'l-'erḍa* yani (bizim) Mekke arazisine (yönelip) *nenḳuṣuhā min eṭrāfihā* yani etrafını (eksilttiğimizi). Nebi (sav.) ve mü'minler Mekke civarında galip gelmeye devam ediyorlar. (Kafirler) bu gördüklerinden nasıl ibret almıyorlar? Allah küfr ehlini azaltıyor, Müslümanların (sayısını) artırıyor. *Va'l-lāhu yaḥkumu lā mu'aḳḳıbe li ḥukmih* Allah yapıyor. Onun Mekke civarında kafirleri azaltması ve Muḥammed'e zafer (nasip etmesi) konusundaki kararını kaldıracak yoktur. *Ve huve serī'u'l-ḥisāb*".[59]

Muḳātil yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız tefsir tarzına tesadüfi ya da anlık tercihlerle ulaşmamıştır. Aksine, onun rahatlıkla savunulabilecek doğru bir akıl yürütmeyle hareket ettiğini gösteren örnekler vardır. Burada, 88/el-Ğāşiye suresinin 17. ayetini tefsir ederkenki tutumunu görelim:

"Deveye bakmıyorlar mı nasıl yaratılmış? Çünkü Araplar fili görmüş değillerdi. Onlara yalnızca gördükleri zikredildi. Eğer onlara

[55] M, III. 777.

[56] M, I. 586.

[57] Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınladığı mealde (Ankara 2000), söz konusu ayetin çevirisi için bu ifade kullanılmıştır.

[58] Mesela Mûsâ el-Ḫaṭîb Dünya'nın oluşum aşamasını izah etmeyi hedefleyen modern jeolojik bilgileri bu ayetten kolaylıkla çıkarmaktadır. Bkz. Mûsâ el-Ḫaṭîb, *Min delâ'ili'l-i'câzi'l-'ilmî fi'l-Kur'âni'l-kerîm ve's-sunneti'n-nebeviyye*, Mu'essesetu'l-ḫalîci'l-Arabî, Kahire 1994, s. 220-21.

[59] M, II. 383.

'fillere bakmıyorlar mı nasıl yaratılmış?' deseydi, hayret edemezlerdi."[60] Muḳātil bu yorumunda, kendini Kur'an'da verilen bir örneğin zikredilme sebebine ilişkin 'hikmet' arama zahmetinden kurtararak, örneğe muhatap olanların dünyasına yönelmeyi yeterli görmüştür.[61] Benzer bir bakışla 37/eṣ-Ṣāffāt suresinin 65. ayetine verdiği anlam da dikkat çekmektedir. Bu ayet Türkçeye şöyle çevrilebilir:

"(Cehennemin dibinde bitip yetişen o ağacın) tomurcukları 'şeytanların başları' gibidir." Muḳātil, Mekke ile Yemen arasında görülen 'şeytanların başları' isimli ağaçtan bahsederek ayette geçen 'şeytanların başları' benzetmesine rahatlıkla anlaşılabilir somut bir açıklama getirmektedir.[62] Böylece o, sözü geçen benzetmeyi Kur'an'da çokça zikri geçen soyut 'Şeytan' figüründen tamamen bağımsız bir çerçeveye yerleştirmiş ve bu benzetmeye vahiy sürecine muhatap olmayanlar açısından işlerlik kazandırmıştır.

Muḳātil'in tefsir faaliyetleri, onun, cahiliye döneminde ve tabii ki vahiy ortamında yürürlükte olan Arapça ile de yakından ilgilendiğini göstermektedir. 74/el-Muddessir suresinin 4. ayetine (*ve s̲iyābeke fe ṭahhir*) verdiği anlam günümüz Kur'an okuru için de yol göstericidir. Muḳātil Arapların, günahtan uzak duran insanları tavsif ederken *tāhiru's̲-s̲iyāb* deyimini kullandıklarını belirtmektedir.[63] Bu bilgi ışığında ayet "elbiseni temizle" şeklindeki bağlamdan kopuk zahiri çeviriden kurtulmaktadır. Âyetin "günahtan uzak dur" çevirisi çok daha isabetlidir. Yine Muḳātil *lā ʾuḳsimu* yemin kalıbının cahiliye devrinde yaygın kullanımından söz etmektedir.[64] Böylece, Kur'an'da bu yemin kalıbını inceleyen müfessirlerin "yemin lafzının lâ-i nâfiye ile buluşması"na odaklanan tartışmaları[65] önemini yitirmektedir. Çünkü bu tartışmanın tarafla-

[60] M. IV 679.

[61] krş. Faḫruddīn er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ġayb*, Dāru'l-fikr, Beyrut 1990, XXXI. 158. Kur'an'da fil adını taşıyan bir surenin (105/el-Fīl) bulunduğu dikkate alındığında Muḳātil'in bu yorumu yersiz görülebilir. Ancak Muḳātil'in kastı herhalde Arapların file aşina olmadığını söylemekten ibaretti.

[62] Muḳātil'in, matbu tefsirinde yer almayan bu görüşünü el-Māverdī (450/1058) nakletmektedir. Bkz. el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-ʿuyūn*, tah. ʿAbdulmaḳṣūd b. ʿAbdirraḥīm, Dāru'l-kutubi'l-ʿilmiyye, Beyrut ty., V. 52.

[63] M, IV. 490.

[64] M, IV. 509. Muḳātil bu açıklamayı 75/el-Ḳıyāme suresinin 1. ayetini tefsir ederken yapmıştır.

[65] eṭ-Ṭaberī, *Câmiʿu'l-beyān*, XIV. 172-76; Muḥammed ʿAbduh, *Tefsīru'l-Ḳurʾāni'l-Kerīm-Cuzʾu ʿamme*, el-Maṭbaʿatu'l-emīriyye, Mısır 1322, s. 29; ʿĀʾişe ʿAbdur-

rı söz konusu kalıbın Kur'an öncesi kullanımını yeterince önemsemedikleri için ona özgü 'hikmet' arama yarışına girmektedirler. Aynı şekilde, Arapların 40 dirhemin altındaki paraya *derâhime ma'dûde* (önemsiz bir para) dediklerini belirten Muḳâtil, *bi ṣemenin baḫsin derâhime ma'dûde* ifadesine[66] ikna edici bir anlam vermektedir.[67] Gerçekten de "Yûsuf'u meşru olmayan (*baḫsin*) az bir paraya (*derâhime ma'dûde*) sattılar" doğru bir çeviridir.[68]

Muḳâtil vahiy dönemindeki mer'i Arapça'da kullanılan yabancı kelimelerin Kur'an'da yer aldığını da benimsemiş görünmektedir. Nitekim Kur'an'daki birtakım kelimelerin başta Süryanice ve İbranice olmak üzere Sami dillerden geldiğini ifade etmektedir.[69]

Muḳâtil'in tefsiri İslam öncesi hac ibadetinin ayrıntılarına dair bilgiler de vermektedir. Ka'be'ye farklı bölgelerden gelen her Arap topluluğunun kendine özgü 'telbiye'si vardı.[70] Bu 'telbiye'ler putperestliğin bir gereği olarak en büyük yalanı, şirki içeriyordu. İşte

rahmân, *el-İ'câzu'l-beyânî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, Dâru'l-ma'ârif, Kahire 1987, s. 280-86. Muḳâtil de nadiren gramer tahlilleri verir. Mesela bkz. M, I. 520, III. 673.

[66] 12/Yûsuf, 20.

[67] M, II. 326. Muḳâtil *baḫsin* kelimesine Hz. Yûsuf hür insan olduğu ve satılamayacağı için 'haram bir para' anlamı vermiştir.

[68] Krş. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Hüseyin Atay'ın meallerinden (Yurt Yayınları, İstanbul 1998) ilgili ayet çevirileri.

[69] Mesela bkz. M, II. 59, 199, 530, III. 20, 636, 765, IV. 143, 449, 613. Burada Luxenberg'in Sami dillerin Kur'an'ın anlaşılmasındaki rolü konusundaki son zamanların yankı uyandıran kitabına temas etmek istiyoruz. Luxenberg, bu güne kadar yanlış anlaşıldığını ya da anlaşılamadığını iddia ettiği Kur'an'daki pek çok kelimeye Süryanice ve Aramice üzerinden anlam vermektedir. Luxenberg şaşırtacak kadar da iddialıdır. O, yeni ve nesnel bir anlayış geliştirdiğini düşünmektedir. Bkz. Christoph Luxenberg, *Die Syro-Aramäische Lesart des Koran*, Das Arabische Buch, Berlin 2000, s. 11, 50. Sözgelimi Luxenberg, 12/Yûsuf suresinin 15. ayetinde geçen *yecʿalû* kelimesini Sami dillere ait lugatlarda *ceʿale* fiilinin 11. anlamı olarak tespit ettiği 'gömmek' mânâsını dikkate alarak çevirmektedir. Bkz. *age*, s. 174. Tefsirde makul bir yöntem kullanılarak Sami dillerden tabii ki yararlanılmalıdır. Ancak bu konuda –en azından şimdilik– çok fazla beklenti içine girmek doğru değildir. Çünkü, Luxenberg'in öne sürdüğü iddianın mefhum-u muhalifi, hâlâ daha makul olan şu karşı iddiayı akla getirmektedir: Kur'an'daki kelimeler hangi dilden ve hangi kökten gelirlerse gelsinler, vahyin tanıklarının onlara verdiği anlamları taşırlar. Hemen her dilin, bu karşı iddiayı haklı çıkaran tecrübeleri vardır. Mesela Arapça *cezâ'* kelimesi hem 'mükafat' hem de 'müeyyide' ve 'azab' anlamlarına geldiği halde, Türkçe'de sadece 'müeyyide' ya da 'azab' mânâlarını taşır. Bu sebeple de sözü geçen kelime ait olduğu Arapça'daki anlamları dikkate alınarak Türkçe 'mükafat' mânâsında kullanılamaz.

[70] Muḳâtil, hac ibadetine mahsus bu 'telbiyeleri'/duaları ayrıntılı bir biçimde zikretmektedir. Bkz. M, III. 124-25.

Allah, *ve'ctenibū ḳavle'z-zūr* (Hacta şirk içeren sözlerden kaçının) emriyle Müslümanlığı seçen Arapları şirk konusunda uyararak, eski alışkanlıkların şirkten arındırılmasını istemektedir. Böylece mezkur Kur'an ibaresindeki "yalan söz" açıklık kazanmaktadır.[71]

Yukarıdaki örneklerden Muḳātil'in sadece bilgi vermeyi hedeflediği, Kur'an'ın rehberlik yönüne hiç vurgu yapmadığı sonucuna varılmamalıdır. O, Hz. 'Ā'işe'ye (58/678) atılan iftirayı anlatan ayetlerden[72] ahlaki ilkeler çıkarmayı ihmal etmemektedir. O, burada Müslümanlar arasında vuku bulan kişisel nahoş olayları ifşa etmenin ağır sorumluluğuna ve onları görmezden gelmenin erdemine temas etmektedir.[73] Ancak Muḳātil günümüzde, Hz. Peygamber'in ahlaki örnekliği bağlamında çok fazla öne çıkarılan 33/el-Aḥzāb suresinin 21. ayetini sadece Hendek savaşıyla ilişkilendirmektedir.[74] Hendek savaşını aktaran ayet gurubunun içinde geçen ayetin meali şöyledir:

"Muhakkak ki, Allah Rasulünde sizin için, Allah'ı ve ahiret gününü umanlar ve Allah'ı çokça zikredenler için güzel bir örnek vardır." Muḳātil'e göre bu ayet Hendek savaşında Hz. Peygamber'in bile başına gelenleri hatırlatarak savaş sebebiyle sıkıntı çeken sahabileri teselli etmektedir.[75]

Muḳātil, ayetlerin kendi içlerindeki anlam bütünlüklerine dikkat etmektedir. Günümüz meal yazarlarını zorlayan bir ifadeye verdiği isabetli anlam bu hassasiyetin bir ürünüdür. 7/el-A'rāf suresinin 143. ayetinde Hz. Mūsā'nın Allah'ı bu dünyada görme talebinden bahsedilmektedir. Allah Hz. Mūsā'ya bu talebin gerçekleşemeyeceğini, tecelli ettiği dağın darmadağın oluşunu göstererek öğretmiş; bu dehşetli olay anında Hz. Mūsā bayılmıştır. Gerekli mesajı alan Hz. Mūsā ayıldığında Allah'a "Seni tesbih ederim, sana yöneldim, ben inananların ilkiyim" demiştir. İşte, ayetin sonundaki "ben inananların ilkiyim" ifadesi ne anlama gelmektedir? Her şeyden önce Hz. Mūsā Allah'a inananların ilki değildir. Muḳātil ayetin konu bütünlüğünü yakalayarak ifadeyi anlamamızı sağla-

[71] M, III. 124.
[72] 24/en-Nūr, 11-21.
[73] M, III. 190.
[74] Muḳātil yine, 3/Āl-u 'İmrān suresinin 121. ve 122. ayetlerini de bu ayetlerin Uhud savaşını anlattığı yolundaki yaygın kanaatin aksine Hendek savaşıyla irtibatlandırmaktadır. Bkz. M, I. 298-99.
[75] M, III. 483.

maktadır: Bu ayete göre, ilk defa Hz. Mûsâ, Allah'ın bu dünyada görülemeyeceğini doğrudan O'nunla iletişime geçerek tecrübe etmektedir. Bunu yakinen öğrenen Hz. Mûsâ "(Tamam Ya Rabbi! Senin bu dünyada görülemeyeceğine) inananların ilki benim" demektedir.[76] Âyetin bağlamı Allah'a inanmak ya da onu inkar etmek ile ilgili değildir. Yine Muḳātil 2/el-Baḳara suresinin çok genel bir anlam yüklenen 186. ayetinin (Kullarım senden beni sorarlarsa ben yakınım...), içinde yer aldığı ayet gurubuna uygun biçimde orucun kurallarını ihlal ederek akabinde pişmanlık duyan sahabileri teselli ettiğini düşünmektedir.[77] Benzer şekilde, 2/el-Baḳara suresinin 187. ayetindeki "...Allah'ın sizin için takdir ettiğini arayın..." ifadesinin nesnesini 'çocuk' olarak belirlemiştir.[78] Çünkü ilgili ayetin başından itibaren bu ifadeye kadar oruç gecelerindeki cinsel ilişki işlenmektedir.[79] Şimdi de onun "...Biz bir peygamber göndermedikçe kimseye azap edecek değiliz" ifadesine getirdiği açıklamayı görelim:

Muḳātil'e göre, bu ibare doğrudan peygamber gönderilmeyen insanlara bu dünyada azap edilmeyeceğini söylemektedir.[80] Böylece o, hem kendi döneminde hem de sonraki asırlarda gündeme gelebilecek "Geçmişteki bazı kavimler işledikleri çeşitli günahlar yüzünden bu dünyada cezalandırıldılar. Günümüz dünyasında bu günahların hemen hemen tamamı irtikap edildiği halde neden dünyevi bir ceza ile karşılaşılmıyor?" sorusuna cevap vermektedir. Sözü geçen ibareyi izleyen ayetlerin bağlamı Muḳātil'in bu yaklaşımını doğrulamaktadır.

Muḳātil'in bağlam tutkusu zaman zaman dikkatten kaçmayacak aşırılıklara da varabilmektedir. 33/el-Aḥzāb suresinin 39. ayetini tefsir ederken hiç ilgisi olmadığı halde Hz. Peygamber'in evlatlığı Hz. Zeyd b. Ḥārişe (8/629) ile halasının kızı Hz. Zeyneb bintu Caḥş'ın (20/641) evlenme ve boşanma konusuna girmektedir.[81]

[76] M, II. 62.
[77] M, I. 163-64.
[78] M, I. 164.
[79] Muḳātil yine, 87/el-A'lā suresinin ilk ayetlerini (Yaratıp düzene koyan, takdir edip yol gösteren Yüce Rabbi'nin adını tesbih et!) bağlama uygun bir biçimde şöyle tefsir etmektedir: "...Bir çocuğun 9 ayda doğacağını, vakti geldiğinde dünyaya geleceği istikameti takdir eden, erkek ve kadına cinsî münasebeti öğreten (Yüce Rabbi'nin adını tesbih et!)." Bkz. M, IV. 669.
[80] M. II. 525.
[81] M. III. 498.

Oysa bu konunun anlatımı iki ayet önce bitmektedir. Daha dikkat çekici bir örnek 66/et-Taḥrīm suresinde geçmektedir. Bu surenin baş tarafında Hz. Peygamber'i inciten bazı eşlerinden bahsedilmektedir. Daha sonra cehennem azabı, tövbe, cihad konuları işlenmektedir. Sure Hz. Nūḥ ile Hz. Lūṭ'un iman etmeyen eşlerine ve Fir'avn'un iman eden eşine, son olarak da Hz. Meryem'e dair bahislerle tamamlanmaktadır. Muḳātil bu surenin en başında yer alan konudan surenin son kısmını tefsir ederken bile bir türlü kurtulamamaktadır.[82] Sanki, surenin tamamı Hz. Peygamber'i üzen eşlerine bir ders vermek amacıyla indirilmiştir.

1.2.2. Mitoloji ve İsrailiyyat

Ortalama bir tefsir okuyucusu Muḳātil'in tefsirini okurken sıkılmaz. Tefsirin bazı bölümlerinde bir fantezi ya da bilim-kurgu romanı okuduğu hissine bile kapılabilir. Çünkü Muḳātil, tefsirinde naklettiği bir çok olaya mitolojik, hayalî ve İsrailî ilavelerde bulunarak onları bir taraftan çekici hâle getirirken, diğer taraftan klasik tefsir tarzının doğasından kaynaklanan kopuk bilgi aktarma zaafından/zorunluluğundan kurtulur. Şimdi bu konudaki örneklere bakalım:

Hz. Peygamber'in önlenemeyen başarısına karşı taktik geliştirmek amacıyla Dâru'n-Nedve'de toplanan müşriklere, tanımadıkları bir kimlikle toplantıya iştirak eden 'İblis' destek vermiştir.[83] Hz. Peygamber'in bedduasını alan 'Utbe b. Ebī Leheb, bir meleğin çöle getirdiği aslan tarafından parçalanmıştır.[84] Allah'ı görmek için çok büyük bir kule yapma kararı alan Nemrūd'u bu kararından tebdil-i kıyafet içindeki Cebrail vazgeçirmeye çalışmıştır. Onun bütün ısrarına rağmen Nemrūd kuleyi inşa ettirmiş, neyse ki kulenin burçları Cebrail'in bağırmasıyla denize uçmuştur.[85]

Tefsirini zaman zaman aşina olmadığımız esbab-ı nüzul ile renklendiren Muḳātil,[86] uhrevi hayata ve metafizik âleme ilişkin bilgiler vermeyi de ihmal etmez.[87] Üstelik, şimdi vereceğimiz ör-

[82] M, IV. 379.
[83] M. IV. 660-62.
[84] M, IV. 906. Muḳātil bu haberi tefsirinin başka bir yerinde söz konusu meleğe atıfta bulunmadan da aktarmaktadır. Bkz. M, IV. 591.
[85] M, II. 465.
[86] Mesela bkz. M. I. 170, III. 435, 451, 510, 818-19.
[87] Mesela bkz. M, III. 742, IV. 526-27. Muḳātil Kıyamet alametlerinden saydığı Hz.

nekte açıkça görüleceği üzere, Melekut âleminden aktardığı inanılmaz derecedeki tuhaf haberi bir ayet ibaresinin kesin mefhumu olarak takdim edebilmektedir:

"Cennette hayat nehri denen bir nehir vardır. Cebrail her gün gündüz vaktini üç saat geçtikten sonra oraya girer ve yıkanır. Onun iki kanadı vardır. (Onları) bu nehirde açar. Onun bir kanadında 70000 tüy vardır. Her bir tüyden bir damla su damlar. Ve Allah (her bir damladan) Allah'ı kıyamete kadar tesbih edecek bir melek yaratır. Allah'ın 'O, yaratmada istediğini artırır...' (35/Fāṭır, 1) ayetinde anlattığı budur."[88]

Muḳātil, Hz. Mūsā'ya verilen 'âsâ'nın olağanüstü keyfiyetine yine Cebrail'in rol aldığı bir senaryoyu kullanarak açıklama getirmeye çalışmaktadır:

"'Ādem cennetten bu âsâ ile çıktı. 'Ādem ölünce onu Cebrail aldı. Daha sonra onu Mūsā'ya verdi."[89]

Muḳātil'in bu son örnekte görülen tefsir yaklaşımına acaba modern zamanlarda da rastlanabilir mi? Sözgelimi, Ka'be'yi yıkmaya gelen orduyu helak eden "balçıktan pişmiş taşlar"ı çiçek ya da kızamık hastalığı olarak yorumlamanın[90] mantığı Muḳātil'inkinden çok mu farklıdır? Bu yorumun sahibi Muḥammed 'Abduh (1323/ 1905), Muḳātil'in yaptığı gibi Kur'an'da verilen ğaybi bilgi ile yetinmeyerek 'mucize'yi ya da harukuladeliği makulleştirmeye çalışmamış mıdır? Her iki müfessirin bu yolda kullandığı bilgi türü tabii ki farklı olacaktır. Muḳātil, döneminde revaçta olan efsane vari açıklamalara sığınırken 'Abduh modern zamanların gözdesi tabii bilimlerden istimdat etmiştir. Muḳātil'in tefsirinde ataerkil toplum yapısında çok fazla tepki çekmeyecek kadın karşıtı yorumlar da eksik değildir:

Yūsuf güzelliğini dedesi 'İsḥāḳ'tan; 'İsḥāḳ annesi Sāra'dan; Sāra Ḥavvā' dan; Ḥavvā' 'Ādem'den almıştır. Muḳātil bu zincirleme kurguyu aklın kabul edemeyeceği şu yargıya kadar götürmektedir: "Her erkek bütün bakımlardan kadından güzeldir."[91]

Peygamber'in nebi olarak gönderilmesinin, ayın yarılmasının ve Deccal'in zuhurunun gerçekleştiğini düşünmektedir. Bkz. M, IV 48. O, Kıyamet öncesi yükseleceğine inandığı dumandan (*duḫān*) da söz etmektedir. Bkz. M, IV 177.

[88] M. III. 551.

[89] M, III. 262. Bu âsânın, –Cebrail unsurunu bir tarafa bırakırsak– Hz. 'Ādem'den başlayan ve Hz. Mūsā da dahil olmak üzere diğer pek çok peygamberin rol aldığı bir serüveni Ehl-i Kitab'ın kitabiyatına geçmiştir. Bkz. Heinrich Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran*, Georg Olms, Hildesheim 1988, s. 255.

[90] Muḥammed 'Abduh, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-Kerīm-Cuz'u 'amme*, s. 157-58.

[91] M, II. 331.

Muḳātil selefi çoğu meslektaşı gibi Ehl-i Kitab'tan yararlanma yoluna da gitmiştir. Bu sebeple eleştirilere de maruz kalmıştır.[92] Tefsirindeki bir kısım ayrıntılar Ehl-i Kitab'la yakından tanışma fırsatı yakaladığını bile göstermektedir. Sözgelimi, günümüzde de müşahede edilen Yahudilerin Tevrat okurken ileri-geri sallanmalarının sebebi konusunda şu açıklamayı yapmaktadır:

Yahudi geleneğinin en büyük peygamberlerinden Hz. Ya'ḳūb (İsrāīl), çok sevdiği oğlu Hz. Yūsuf'tan ayrı kalmıştı. Acı veren bu ayrılık sebebiyle kendinden geçerek ve sallanarak ağlardı. İşte Yahudiler ibadet ederlerken Hz. Ya'ḳūb'un bu davranışını taklit etmektedirler.[93]

Muḳātil 74/el-Muddessir suresinin 31. ayetindeki "imanları artan Ehl-i Kitab"ı Yahudilerden Müslümanlığı seçenlere tahsis etmektedir. Bunu yaparken de Tevrat'ta bulduğunu iddia ettiği bir gerekçeyi öne sürmektedir. Buna göre, bir önceki ayette bahsi geçen "cehennemde görevli 19 melek" bilgisi aynıyla Tevrat'ta da vardı. Kur'an ile Tevrat arasındaki bu uyumu gören bazı Yahudiler İslam'ı seçmişler ve imanlarını artırmışlardı.[94]

Muḳātil'in yoğun bir şekilde Ehl-i Kitab'tan yararlanması İslam sonrası Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe ılımlı yaklaştığını göstermez. Onun tefsirinde bu ikisine karşı hiç de sıcak bakmadığını ortaya koyan pek çok yoruma rastlanmaktadır.[95] Yine, eṣ-Ṣa'lebī'nin kendi tarih kitabında naklettiğine göre, Ka'b el-Aḥbār'ın (23-35/644-655) İsrailiyyat kabilinden aktardığı bir haber dolayısıyla İbn 'Abbās (68/687) tarafından ağır eleştirilere maruz kaldığını Muḳātil aracılığıyla öğreniyoruz. Buna göre İbn 'Abbās, Ka'b'ı, Yahudiliğe ait akıl dışı bir rivayeti İslam'a bulaştırmaya çalışmakla itham etmişti.[96] Muḳātil, İsrailoğullarının âlemlere üstün kılındığını anlatan ayeti[97] yorumlarken onların kendi dönemlerindeki in-

[92] İbn Ḥibbān, *Kitābu'l-mecrūḥīn*, II. 348.

[93] M, II. 324-25. Muḳātil aynca, Yahudi geleneğindeki Kur'an'da ismi geçen ve geçmeyen peygamberleri zikretmekte ve Zebur'un içeriğinden bahsetmektedir. Bkz. M, II. 536, IV. 245.

[94] M, IV. 497-98.

[95] Mesela bkz. M, I. 271, 493-94, 642-43, II. 492, III. 119, IV 246, 316.

[96] eṣ-Ṣa'lebī, *'Arā'is*, s. 19. Bundan başka Muḳātil, Tevrat'tan kıssa nakletmeye pek de gerek olmadığını anlatan Selmān el-Fārisi (34/654) rivayetinin de ravisidir. Bkz. *age.*, s. 109-10. Bütün bunlar, İbn 'Abbās ya da Muḳātil'in sözgelimi Ka'b'dan bilgi almadıkları şeklinde yorumlanmamalıdır. Mesela bkz. *age.*, s. 115; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri*, s. 120-21.

[97] 45/el-Cāṣiye, 16.

sanların üstünde tutulduğunu özellikle belirtmektedir. Hemen sonra, ayetin "mutlak bir üstünlük" algılamasıyla yanlış bir tarafa çekilebileceğini düşünmüş olmalı ki, bu kayd-ı itiraziyi tekrarlamaktadır.[98] Bununla kalmayan Muḳātil, Hz. Mūsā'ya cuma gününün faziletini onaylatarak Yahudilere tahrik edici bir mesaj dahi vermektedir.[99] Muḳātil herhalde, Ehl-i Kitab'ı tefsirin doğal kaynakları olarak görmek gibi ilmî bir bakışa sahipti. Çünkü onların, kronoloji bakımından Kur'an'ı önceleyen kaynakları özellikle Kur'an kıssalarının tabii ve makul referanslarıydı.

Muḳātil'in *veceddu fī'l-İncīli*, *fī'l-İncīli* ve *fī't-Tevrāti* atıflarıyla kaynaklarını tasrih ederek bilgiler verdiğine de şahit olmaktayız.[100] Ancak özelde Muḳātil'in tefsirinde genelde tefsir kitabiyatında İsrailiyyat kapsamına alınarak değerlendirilen anlatımların kaynakları yeterince irdelenmiş değildir.[101] Yahudi ve Hıristiyanlardan alınanların yanı sıra bizatihi Müslüman kültürün ürettiği ya da geliştirdiği hikayelerden de bahsedilebilir. En azından, Müslüman dünyanın, yabancılardan öğrendiği hikayeleri süsleyerek daha çekici hâle getirdiğini rahatlıkla düşünebiliriz.[102] Akıl dışı pek çok anlatımı İsrailiyyat çatısı altına yerleştirmek suretiyle, sadece yabancı kültürleri ve özellikle de Ehl-i Kitab'ı töhmet altına alarak sorumluluktan kurtulamayız. Bu özeleştiriye, bu anlatımların şifahi yollarla tefsir kitabiyatına girmiş olabileceği ihtimali öne sürülerek cevap verilebilir. Ancak bu cevabın bütünüyle ikna edici olduğunu söyleyemeyiz.

1.2.3. Sayı Zikretmeye Düşkünlük

Sayı vererek bilgilendirme çabası Muḳātil tefsirinin en önde gelen özelliklerindendir. Bu sebeple bir önceki başlık altında incelebile-

[98] M, III. 837.

[99] M, II. 493, III. 296.

[100] M, IV. 497-98, 793; el-Meclisī, *el-Biḥāru'l-envār el-cāmi' li durari aḫbāri'l-'e'immeti'l-eṭhār*, Dāru iḥyā'i't-turāsi'l-'Arabī, Beyrut 1992, II. 351.

[101] Bu konudaki çabalar daha ziyade Kur'an metni ile Ehl-i Kitabın kaynakları arasındaki mukayeselere yoğunlaşmaktadır. Mesela bkz. Muḥammed Beyyūmī Mehrān, *Dirāsātun tārīḫiyye mine'l-Ḳur'āni'l-kerīm*, Cāmi'atu Muḥammed b. Su'ūd el-İslāmiyye, Mekke 1980; Heinrich Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran*; İsmail Albayrak, *Qur'anic Narrative and Isrā'īliyyāt in Western Scholarship and in Classical Exegesis*, yayınlanmamış doktora tezi, The University of Leeds 2000.

[102] İsmail Albayrak, *Qur'anic Narrative*, s. 115, 289-90.

cek bu konuyu ayrı başlık altında ele almayı daha isabetli gördük. O, özellikle, Hz. Mūsā etrafında cereyan edenler başta olmak üzere Kur'an kıssalarını tefsir ederken çokça sayı zikretmektedir. Bunu ahiret ahvali ve Melekut âlemine dair verdiği sayısal bilgiler takip etmektedir.[103] Şimdi bütün bunları ayrıntılı bir şekilde görmeye çalışalım:[104]

Kur'an kıssalarının tefsirinde yer alan sayısal bilgiler

Hz. Mūsā 40 yaşında peygamber oldu (M, III. 28, 268); Fir'avn Allah'a 400 sene isyan etti (M, III. 28); Fir'avn'un 73 sihirbazı vardı (M, III. 32); Fir'avn 40 sene çok azgındı (M, IV. 577); Fir'avn'un ordusu 1500000 kişiden müteşekkildi (M, III. 265, IV. 650); Fir'avn döneminde bir kişi (40/el-Mu'min, 28) imanını 100 sene gizlemişti (M, III. 711); Fir'avn, Hz. Mūsā ve beraberindekileri 8 saat takip etti (M, III. 267); Fir'avn ve ordusu 9. saatte boğuldu (M, III. 267); Fir'avn boğulduktan sonra 10. saatte karaya atıldı (M, III. 267); Fir'avn, İsrailoğullarını 430 sene köle olarak kullandı (M, III. 260); Hz. Mūsā 30 sene Fir'avn'un yanında kaldı (M, III. 260); Fir'avn'un yakın çevresinde 150 insan vardı (M, III. 261); Fir'avn ve beraberindekiler cezalandırılırken denizde oluşan yarıkta 12 yol vardı. Her yolun boyu ve genişliği 2 fersahtı (M, III. 266); Fir'avn'dan kaçan Hz. Mūsā yanlıları 600000 kişi idi (M, III. 265)[105]; Fir'avn, İsrailoğullarından 18 erkek çocuk öldürttü (M, I. 103, II. 398, III. 335); Fir'avn'un hükümranlığı 446 sene sürdü (M, III. 336); Fir'avn'un boğulmasından sonraki dönemde İsrailoğulları 70000 kişiydi (M, II. 553); Hz. Mūsā 30 sene tebliğ ile uğraştı, 50 sene daha yaşadı ve 120 yaşında öldü (M, III. 268); Hz. Mūsā'yı annesi denize bırakmadan önce 3 ay emzirdi (M, III. 336); Hz. Mūsā Medyen'e 10 günde vardı (M, III. 340); Hz. Mūsā Allah'ı görmek isteyince Allah dağa tecelli etti ve dağ 6 parçaya ayrıldı (M, II. 61); Hz. Mūsā kavmine kızıp levhaları atınca 5 tanesi hasar gördü ve 4 tanesi sağlam kaldı (M, II. 65); Hz. Mūsā denizin yarılması mucizesi gerçekleştik-

[103] Bundan başka Muḳātil kozmoloji ve coğrafya alanlarında da sayısal anlatıma yönelmiştir. Bkz. M, I. 465, 467. II. 70, 366, 524, IV. 578. 602.

[104] Burada Muḳātil'den aktaracağımız sayısal bilgilerde, incelememiz açısından herhangi bir fayda getirmeyeceği için 'tutarlılık' ya da 'çelişki' arama yoluna gitmeyeceğiz.

Muḳātil tefsirinin 'Aḥmed Ferīd tahkikli baskısında 600'dür. Bkz. *Tefsīru Muḳātil*. II. 452. Ancak Muḳātil tefsirinin el yazması da Şeḥāte tahkikli matbu nüshayı (M) doğrulamaktadır. Bkz. HH, 211b.

ten 11 ay sonra Tevrat'ı aldı (M, II. 60); Hz. Mūsā dağda gördüğü ışığa doğru gittiğinde eşini 30 sene yalnız bıraktı (M, III. 343); es-Sāmiriyy, Hz. Mūsā'nın aralarından ayrılmasından 35 gün sonra buzağıyı yaptı. 3 günde onu boyadı, 39. gün ona taptılar (M, II. 65); Buzağıya 12000 insan taptı[106] (M, II. 66, III. 37); İsrailoğullarından 5000 kişi domuza çevrilmişti (M, I. 496); İsrailoğullarından maymuna çevrilen insanlar 7 gün yaşadı (M, II. 71); İsrailoğullarından 70000 kişiye Hārūn ismi verilmişti (M, III. 39-40); İsrailoğullarının karşılaştığı *cebbār* insanlar 7,5 *ẕirā'* uzunluğundaydı (M, I. 466); Beyt-i Makdis'in başına 70 sene süren kötü olaylar geldi (M, II. 521); İsrailoğulları Beyt-i Makdis'ten itibaren 1,5 sene yürüdü ve 6000 fersah uzaklaştı (M, II. 551); Mūsā ve Hārūn'dan sonra 70 tane peygamber geldi (M, I. 465).

Hz. 'İbrāhīm 70 yaşındayken oğlu olacağı müjdesini aldı (M, II. 291); Hz. 'İbrāhīm'in kavmi 72 puta tapıyordu (M, III. 89); Hz. 'İbrāhīm'i yakmak için yapılan binanın boyu 30 *ẕirā'*, eni 20 *ẕirā'* idi (M, III. 613); Hz. 'İbrāhīm'e gelen koç cennette 40 sene otlamıştı (M, III. 615); Hz. 'İbrāhīm 75 yaşında hicret etti (M, III. 380).

Hz. Suleymān 3 mil uzaktan karıncanın sesini duydu (M, III. 299); Hz. Suleymān'a babasından 1000 at miras kaldı (M, III. 644); Hz. Suleymān 40 gün imtihan edildi, elinde 100 at kaldı (M, III. 644); Hz. Suleymān'ın 300 eşi ve 700 cariyesi vardı (M, III. 647); Hz. Dāvūd'un 100 eşi ve 900 cariyesi vardı (M, III. 647); Hz. Dāvūd hatasını anlayınca 40 gün secdede kaldı (M, III. 641); Hz. Dāvūd'u İsrailoğullarından 33000 kişi koruyordu (M, III. 639); Belḳīs'in danışma heyeti 313 kişiden müteşekkildi ve her bir kişinin himayesinde 100000 insan vardı (M, III. 303); Ṭālūt'un ordusu 100000 kişiden oluşuyordu. Ordu sudan geçerken içlerinden sadece Ashab-ı Bedr kadarı (313 kişi) su içmedi (M, I. 208).

Hz. Eyyūb'a musallat olan hastalık 7 sene, 7 ay, 7 gün ve 7 saat sürmüştü (M, III. 648); Hz. Eyyūb'un bu imtihandan önce 7 erkek 3 kız çocuğu ve imtihandan sonra da 7 erkek 3 kız çocuğu oldu (M, III. 648); Hz. Eyyūb, Şam'da 40 adım attıktan sonra su buldu (M, III. 647); Hz. Eyyūb vereceği ceza için eline 100 çöp aldı (M, III. 648).

Hz. Nūḥ gemiyi 400 senede inşa etti (M, II. 281); gemisine 40 erkek, 40 kadın bindi (M, II. 282, IV. 452); Tûfan'da suların boyu

[106] Hz. Mūsā'ya Allah'ın vaad ettiği 40 gün zarfında Hz. Mūsā'nın gün gün yaptıkları ve birbirlerini öldüren İsrailoğulları hakkındaki ayrıntılar için bkz. M, I. 104-107

40 *ẕirā'a* ulaştı (M, IV. 422); Tufan 40 gün sürdü (M, IV. 178); Nūḥ kavminden sonra gelen insanların boyları 12,5 *ẕirā'* idi (M, II. 45).

Hz. Ya'ḳūb'un dua ettiği şahsın 24 çocuğu oldu (M, II. 326); Hz. Ya'ḳūb'un Hz. Yūsuf'u kaybedişi ile buluşu arasında 40 sene geçti (M, II. 350); Hz. Yūsuf kendisine gelen gayr-i meşru teklife olumlu cevap verse idi 40 insan gücünde günah işleyecekti (M, II. 327); Kardeşleriyle birlikte Hz. Yūsuf'un huzuruna 72 insan çıktı (M, II. 350); 12/Yūsuf suresinin 30. ayetinde geçen 'kadınlar'ın sayısı 5 idi (M, II. 331).

Hz. Mūsā ile Hz. 'Īsā arasında 1000 peygamber geldi (M, I. 212, 479, III. 837); Hz. Meryem Hz. 'Īsā'ya 13 yaşında hamile kaldı (M, II. 624).

'Ād kavmine Allah 3 sene yağmur vermedi (M, II. 285); 'Ād kavmindeki her insanın boyu 12 *ẕirā'* idi (M, IV. 181, 422); Hz. Şu'ayb'ın kavmine 7 gün süren bir ceza verildi (M, III. 279); Hz. Ṣāliḥ'e mucize olarak verilen deveyi 9 kişi öldürdü (M, III. 275); Aṣḥābu Uḫdūd içinde 89 insan iman etmişti (M, IV. 647); Nemrūd'un diktiği kule 2 fersah boyundaydı (M, II. 465); Hz. 'İbrāhīm, Lūṭ kavmi içinde 50 mü'min bulunduğunu söylemişti (M, II. 291); Hz. Zekeriyyā'nın 19/Meryem suresinde belirtilen yaşı 75 idi (M, II. 621); Hz. Yaḥyā'ya 3 yaşında *ḥukm* verildi (M, II. 622); Allah'ın, gökleri, yeri, melekleri ve cinleri yaratmasıyla Hz. 'Ādem'i yaratması arasında 21000 sene geçti. (M, IV. 522); Hz. 'Ādem yaratılmadan önce 40 sene çamur olarak kaldı (M, I. 97).

Âhiret ahvali ve Melekût âlemine dair yorumlarda sayısal bilgiler

2. *Ṣūr*'dan sonra insanlar 300 sene bekleyecekler (M, III. 687); Kıyamet koptuktan sonra 40 sene hiçbir canlı sağ kalmayacak (M, III. 687); Dirildikten sonra, hesaptan önce insanlar 30 veya 40 sene dolaşacaklar (M, I. 514); ahirette insanların hesabı yarım günde görülecektir[107] (M, II. 414); *Ḳālū Belā*'da Allah 1000 ümmetten ahd almıştır (M, II. 73); *Ṣırāṭ*'tan 340 senede geçilecektir. 120 saf olan Cennet ehlinin 80 safını Ümmet-i Muḥammed oluşturacaktır (M, IV. 219-20); Cennet'te 70 oda ve 70 yatak vardır[108] (M, IV.

[107] Muḳātil 84/el-İnşiḳāḳ suresinin 8. ayetini tefsir ederken ahiret ahvali hakkında çok fazla ayrıntı zikretmektedir. Bkz. M, IV 634-37. O. bu konudaki en ayrıntılı açıklamalarını ise 76/el-İnsān suresinin 20. ayetini tefsir ederken yapmaktadır. Bkz. M, IV. 528-31.

[108] *Kevṯer* konusundaki ve Cennet'teki zevklere ilişkin daha ayrıntılı rakamlar için bkz. M, II. 228. IV 879.

219, 679); Cennet'te 3 nehir gece boyunca 2 nehir gündüz boyunca akar (M, IV. 200); Cennet'te 33 yaşında kızlar vardır (M, IV. 219); Her 1000 kişiden 999'u Cehennem'e, 1'i Cennet'e gidecektir (M, I. 408, II. 241, III. 114, IV. 478); Cehennem'de bulunan melekler 70000 güçlü insan kuvvetindedir (M, IV. 378); Cehennem'de insan yürüyüşü ile ancak 70 senede dolaşılabilen bir dağ vardır (M, IV. 495); Cehennem'de bulunan 19 melekten her birinin 2 omuz arasının uzunluğu 70 senelik insan yürüyüşüdür (M, IV. 496); Cehennem'de bulunanlar Mālik isimli meleğe soru sorduklarında cevap için 40 sene beklerler (M, III. 803); Cehennem 500 senelik mesafeden 70000 halat ile getirilir. Her bir halatta 70000 melek vardır (M, IV. 691); Cehennem, insanları, 100 sene insan yürüyüşü uzaklıktan görür[109] (M, III. 228).

Beyt-i Ma'mur'u her gün 70000 melek ziyaret eder (M, IV. 143); Cebrail'in 2 kanadının her birinde 70000 tüy vardır (M, III. 551); Cebrail 7/el-A'râf suresinin bir kısım ayetlerini 70000 melek ile getirdi (M, I. 548); Azrail'e 6 melek yardım eder (M, II. 466); Hendek savaşında, mü'minlere Cebrail'in de aralarında bulunduğu 1000 melek yardım etmiştir (M, III. 476); İlk defa Hz. Peygamber'i 9 cin dinlemişti (M, IV. 27, 461).

Muḳātil'in tefsirine bu yoğunlukta rengini veren sayısal bilgilerin bire bir güvenilirlik sorunları bu çalışmanın ilgi alanına girmez. Ancak onlar bu halleriyle, tabii ki sembolik ya da mecazi anlam taşırlar. Onlar aracılığıyla günümüz okuru, bazen "ne kadar az!" ve 'yeterince' yargılarına varırken, genellikle de "ne kadar çok!" kararını verir. 'Ā'işe 'Abdurraḥmān (1419/1998) bu değerlendirmeyi, Kur'an metnine uygulamakta da bir sakınca görmez. Ona göre, hukuk içerikli olmayan ve haber bildirmeyen ayetlerdeki sayılar mecazi anlam taşırlar.[110] Peki ama Muḳātil ve çağdaşları için bu sayılar ne anlama gelmekteydi? Sözgelimi Hz. Eyyūb'un hastalığının 7 sene, 7 ay, 7 gün ve 7 saat sürmesi[111], ya da Cebrail'in kanadında tam 70000 tüy bulunması[112] gibi gerçek

[109] Cehennem'deki *veyl* isimli vadinin 70000 rakamı kullanılarak anlatılan vasıfları için bkz. M, IV. 621. Yine, Cehennem katmanlarının 70 rakamı kullanılarak açıklanan özellikleri ve Cehennem'de geçirilecek aşamaların ayrıntıları için bkz. M, II. 401-403, 430.

[110] Ā'işe 'Abdurraḥmān, *el-Ḳur'ān ve ḳadāye'l-insān*, Dāru'l-'ilm li'l-melāyīn, Beyrut 1982, s. 425.

[111] M. III. 648.

[112] M. III. 551.

anlamlarıyla nihai derecedeki garip tesadüfler, bin küsür sene önce yaşayan insana makul mü gelmekteydi? Bu sayıların gerçekliğini algılamak bakımından farkımız nedir? Yoksa onlar ortak insanlık şuurunun geliştirdiği anlatım araçları mıydı? Bu konudaki ipucunu kullanılan rakamlara bakarak yakalayabiliriz:

Yukarıda birkaç sayfa halinde sunduğumuz sayılar içinde 7 ve 7'nin 10'lu çarpımları; 40, 10 ve 10'un katları dikkat çekmektedir. "7 hemen hemen bütün kültürlerde uğurlu, hatta kutsaldır."[113] Ayrıca "yaygın kullanımından dolayı 7, 'çok' anlamına gelen belirsiz, yuvarlak bir sayı olmuştur."[114] Yine, 7 gibi 70 ve katları da yuvarlak sayıların yerlerini tutmuşlardır.[115] Bunlardan başka İslami gelenekte ve doğu kültüründe özel bir mevki işgal eden 40 sayısı aynı şekilde tartışmasız yuvarlak bir sayıya tekabul etmektedir.[116] Nihayet 100 ve katlarının 10'lu sistemde "çok sık" anlamına geldiği bilinmektedir.[117]

Muḳātil'in ayrıntıya dair verdiği çoğu sayısal bilgi, mecazi mefhumları bulunsa da tasvip görmemiştir. Çünkü, Allah'ın kelamını tefsir eden Muḳātil, en azından söz konusu rakamları ayetlerin kesin delaletleriymiş gibi takdim edecek kadar rahat hareket etmemeliydi. Nitekim Muḳātil, Kur'an'daki 'her şey'i tefsir etmekle suçlanmıştır.[118]

1.2.4. Tarihî Tutarsızlık (Anakronizm)

Muḳātil'in tefsir faaliyetinin tetkiki, şüphesiz, dönemindeki tefsir anlayışlarını kavrayabilmemize katkı sağlar. Hicri ikinci asrın ortalarından geriye doğru bakan bir müfessir vahiy tarihi ve Kur'an ilişkisini acaba nasıl kuruyordu? Olaylar ve ayetler arasındaki ilişkilerden söz ederken kronolojiyi gözetme endişesi taşıyor muydu? Bu soruların cevabını bulmak amacıyla Muḳātil'in tefsirine bakan bir kimsenin dikkatini Bedir savaşının konu edildiği bir kısım

[113] Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 16, 32, 145-46, 148, 158-59.
[114] *Age.*, s. 167.
[115] *Age.*, s. 283.
[116] *Age.*, s. 264, 268-72.
[117] *Age.*, s. 291, 296.
[118] İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, VIII. 187; el-Mizzî, *Tehẕību'l-kemāl*, XXVIII. 440; İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, X. 283.

ayetler hemen çeker. Hicret'in ikinci yılında gerçekleşen bu savaş Muḳātil'in Mekki kabul ettiği ayetlerin tefsirinde de işlenmektedir.

Kur'an ayetlerinin % 60-65'inin Mekki olduğu[119] ve bu ayetlerin önemli oranda müşriklere karşı tehdit unsuru içerdiği düşünüldüğünde durum daha kolay anlaşılmaktadır. Vahiy tarihine bu tarih olup bittikten çok sonra bakma şansına sahip olan Muḳātil, müşriklere yöneltilen yakın/dünyevi tehdidin medlulünü, tabii ki, onların yaşadığı ilk yenilgiye, Bedir savaşına tahsis etmiştir. Bu tehdidin çoğunlukla istikbal sigasıyla gelmesi veya mânâ bakımından istikbali ihsas etmesi de Muḳātil'in işini kolaylaştırmıştır.[120]

Mekki 54/el-Ḳamer suresinin 45. ve 46. ayetleri Muḳātil'in bu yaklaşımına açıkça imkan sağlamaktadır. Bu ayetlerin Türkçe anlamı "O topluluk yakında hezimete uğrayacak, arkalarına dönüp kaçacaklar. Hayır Kıyamet onların vaktidir. Kıyamet daha müthiş ve daha acıdır" şeklinde verilebilir. Burada müşriklere yöneltilen tehdit unsuru, bir mukayese ile zikredildiği için asgari iki tür azaptan bahsedildiği ortadadır.[121] Gerçi hem el-Māverdī (450/1058) hem Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī (597/1201) hem de el-Ḳurṭubī (671/1272), Muḳātil'in bu ayetleri Medenî kabul ettiğini belirtmektedirler.[122] el-Kurṭubī'nin bunu genel kabule aykırı görmesi ise üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Yine, es-Sa'lebī, Muḳātil'e bu üç müfessiri zımnen destekleyen bir atıfta bulunmuştur.[123] Ancak Muḳātil'in elimizdeki matbu tefsiri ne bu atfı doğrular, ne de sözü geçen ayetlerin Medenî olduğuna dair bir istisna getirir.[124] Diğer taraftan Muḳātil'in 78/en-Nebe' suresinin 40. ayetindeki anlam bütünlüğünü bozarak yorum yaptığına

[119] Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1983, s. 44; Halis Albayrak, *Tefsir Usulü*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 39.

[120] M, III. 257, 259, 623, 637. 654, 717, 721, 749, 722, 768, 796, 805, 819. 836, IV. 134. 147, 150. 177, 403, 423, 435, 465-66, 477, 558. Muḳātil bu referanslardaki benzer ayetleri hep Bedir savaşını zikrederek tefsir ettiği halde 43/ez-Zuḫruf suresinin 89. ayetindeki *fe sevfe ya'lemūn* (yakında bilecekler) ibaresini her nedense uzak/uhrevi bir tehdit saymıştır. Bkz. M. III. 807.

[121] M, IV. 184.

[122] el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, V. 407; Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī, *Zādu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, tah. 'Aḥmed Şemsuddīn, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1994, VII. 290; el-Ḳurṭubī. *el-Câmi' li aḥkāmi'l-Ḳur'ān*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1988, XVII. 82, 95.

[123] Keşf, VI. 41.

[124] Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī, Muḳātil'in elimizdeki matbu tefsirinde olmayan benzeri istisnalarını zikretmektedir. Bkz. Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī, *Zādu'l-mesîr*, mesela, VII. 108, 127, 168, VIII. 144, 218.

şahit oluyoruz. O, Kur'an okurunu ahiret azabının dehşetiyle karşı karşıya bırakan bu ayetin "Sizleri yakın bir azapla uyardık" cümlesini ilgisi olmadığı halde Bedir savaşıyla ilişkilendirmiştir.[125] Muḳātil'i bu cümledeki *'aẕāben ḳarīben* (yakın azap) ifadesi yanıltmıştır. O, Kur'an'da ahiretin yaklaştığından söz edildiğini[126] dikkate alarak bu hataya düşmekten kurtulabilirdi.[127]

Mekki ayetlerin yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız şekliyle Bedir savaşına konu edildiğine tefsir kitabiyatında sık rastlanmaktadır. Acaba müfessirler "Bu ayetler indiği anda muhatapları için ne anlama geldiler?" sorusuyla ilgilenmemişler midir? Bu ayetlerin Mekke döneminin ağır şartları altında sıkıntı çeken Sahabe'ye moral desteği vermekten başka ne anlamı olabilir? Bu ayetlere muhatap olan Sahabenin sevineceği ve büyük bir beklenti içine gireceği aşikardır. Ancak müfessirler açısından, konuyla ilgili bir yığın ayeti böylesine soyut bir desteğe atıfta bulunarak geçiştirmek hiç de cazip değildir. Müfessirlerin, dönemlerindeki ve kendilerinden sonraki muhatap kitlelerine bu yakın/dünyevi tehdidin Bedir'de gerçekleştiğini göstermeleri çok daha anlamlıdır. Böylece okurlar hem Siyer-i Nebi ile ayetler arasında doğrudan ilgi kurabilecek, hem de Kur'an'ın olayları önceden bilen ilahi bir kaynaktan geldiğini görerek kolektif bir tatmin yaşayacaklardır.

Müfessirler –her ne kadar vahiy tarihindeki kronoloji ile ilgisi bulunmasa da– Mekki ayetlerin özellikle kıssalar konusunda Medenî ayetleri tefsir ettiğini biliyorlardı. Şüphesiz bu bilgi cesaret vericiydi. Onlar için Mekki-Medenî ayırımı, *nesḫ*'e konu olan hukuk içerikli ayetlerin doğru anlaşılması için kaçınılmazdı.[128] Bunun dışında o kadar da ilkeli davranmaya gerek yoktu.

Muḳātil Mekki ayetlerle Bedir savaşı arasında kurduğu ilgiyi bir adım daha ileri götürerek bu savaşa dair ayrıntıları da Mekki ayetlere konu ettiğinde anakronizme düşmüştür. Mekki 70/el-Ma'āric suresi 1. ayetinin Bedir'de savaşan müşriklerden bahsettiği iddiası,[129] hele de Mekki 38/Ṣād suresi 59. ayetinin Bedir'de müşrikleri iaşe eden ele başları hakkında inzal edildiği kanaati[130]

[125] M, IV 566.
[126] 54/el-Kamer, 1.
[127] Muḳātil'in ayetler arasındaki anlam bütünlüğüne dikkat etmeden düştüğü benzeri bir başka hatasını görmek için bkz. M. IV 393-94.
[128] Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, İstanbul 1996, s. 24-26.
[129] M, IV 435.
[130] M, III. 651.

te'vili mümkün görülemeyecek tarihî tutarsızlıklardır. Aynı şekilde, Muḳātil'in Mekki olduğunu düşündüğü 29/el-'Ankebūt suresinin ilk ayeti,[131] ona göre, Bedir'deki ilk şehit Mihca' b. 'Abdillāh Mevlā 'Umar b. el-Ḫaṭṭāb hakkında nazil olmuştur.[132]

Muḳātil'in muhtelif konuları işlerken anakronizme düştüğünü gösteren örnekler de vardır. Hem Hz. Yaḥyā'nın öldürülmesinin akabinde hem de Hz. 'Īsā'dan sonra gerçekleşen bir olay sırasında Buḫtunnaṣr'ın rol alması[133] tarihî bir yanılgıdır. Çünkü Buḫtunnaṣr, Milattan önce yaklaşık 600 yıllarında yaşamış bir kraldır.[134] Yine Muḳātil, 48/el-Feṯḥ suresinin 16. ayeti ile Hz. Ebū Bekr'in hilafeti ve döneminde gerçekleşen Yemame savaşı arasında doğrudan ilgi kurmuştur.[135] Şimdi Mekkī 90/el-Beled suresinin tefsirindeki iki ayrı tarihî yanılgıya temas etmek istiyoruz: Muḳātil bu surenin ikinci ayetinin Mekke'nin fethi sırasında Hz. Peygamber'e verilen özel bir yetkiye delalet ettiğini belirtmektedir. Daha çarpıcı diğer örnekte ise Muḳātil, aynı suredeki dördüncü ayetin nüzul sebebi olarak Medine'de gerçekleştiğini tasrih ederek aktardığı bir olayı göstermektedir.[136]

Muḳātil'in tefsirinde, Mekki ayetlerin, beş vakit farz namazın yanı sıra Medine döneminde farz kılınan oruç, hac ve zekat gibi ibadetlerle de ilişkilendirildiğini müşahede ediyoruz.[137] eṣ-Ṣa'lebī ve Faḫruddīn er-Rāzī'nin (604/1207) bu konuya dair yaklaşımları onların anakronizme bakışlarını göstermesi bakımından çok öğreticidir: eṣ-Ṣa'lebī, 87/el-A'lā suresinin Mekki olduğunu hatırlatarak Mekke'de ne bayram ne de fıtır sadakasının bulunduğunu belirtmiş ve onların bu sureye (14 ve 15. ayetler) konu edilişini eleştirmiştir.[138] Bu tartışmayı nakleden er-Rāzī ise, –kendisini, tartışmanın en can alıcı noktasına, tefsirde tarihî tutarlılık konusuna fazlasıyla kaptırdığı için olacak– Muḳātil'in söz konusu ayetlere getirdiği anakronik yorumları tashih/tahrif ederek vermiştir. Muḳātil bu iki ayeti şöyle yorumlamıştır:

[131] Bu ayet aslında Medenî'dir.
[132] M, III. 372.
[133] M, I. 216, III. 72-73.
[134] eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫu'l-umem ve'l-mulūk*, I. 558-60.
[135] M, IV. 73.
[136] M, IV. 701.
[137] M, IV. 437-38, 479, 670, 689, 871, 880.
[138] Keşf, VI. 436.

"Zekatı eda eden, Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet eden ve 5 (vakit) namazı kılan kurtulmuştur."[139] er-Rāzī, Muḳātil'in bu tefsirini şu şekilde nakletmiştir:

"Muḳātil dedi ki: *ḳad efleḥa men tezekkā* yani, malından tasadduk eden, namazda Rabbini tevhid üzere zikreden ve Rabbi için namaz kılan (kurtulmuştur)."[140]

1.3. Muḳātil Tefsirini Konu Alan Çağdaş Araştırmalar

Muḳātil'in tefsir faaliyetleri Oryantalistik çalışmalara çok fazla konu edilmiştir. Bunun sebebini Oryantalizmin klasik İslami ilimlere bakışında aramak gerekir. Batılı İslam Bilimcileri kronolojik önceliğe büyük ehemmiyet verirler. Önceki sonrakini etkiler, yönlendirebilir, hatta belirleyebilir. Diğer taraftan en eski kaynaklar tabii ki, en eski zaman dilimine ilişkin veriler sunarlar. Bu sebeple Oryantalistik çalışmaların Muḳātil'i göz ardı etmesi zaten izahı güç bir durum olurdu.

Batılı araştırmacıların erken dönem tefsir tarihine ilişkin yorumları bazen tutarlı bir sonuca götürmez. Sözgelimi, Josef van Ess'in Muḳātil tefsirinin günümüze kadar ulaşabilme başarısını izah ederken kullandığı akıl yürütmeyi, Birkeland'ın aynı başarıyı gösteremeyen erken dönem tefsir kaynakları hakkındaki yorumunda göremiyoruz. Van Ess'e göre, Muḳātil'in ilgi çeken efsanevi yorumları eserlerinin günümüze kadar gelebilmesinde etkili olmuştur.[141] Buna mukabil, Birkeland, bir çok tefsir kaynağının sünni kesimden onay alamadığı için kaybolduğunu düşünmektedir.[142] Birkeland'ın bu yanlış yorumu cevaplaması gereken önemli bir soruyu gündeme taşır: Sünni çevrelerin eleştirilerine en fazla maruz kalan müfessirlerden Muḳātil'in tefsiri nasıl olmuş da günümüze kadar ulaşabilmiştir?

Muḳātil'in tefsirini önemseyen araştırmacılar, onu incelerken farklı noktaları öne çıkarmışlardır. Nabia Abbott için Muḳātil'den gelen el yazmaları Muḳātil'in dönemindeki yazılı ilmî faaliyetlerin bir örneğidir.[143] Böylece Abbott, Oryantalistik çalışmalar etrafında

[139] M, IV. 670

[140] Faḫruddīn er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ġayb*, XXXI. 148.

[141] Josef van Ess, *Theologie*, II. 519.

[142] Harris Birkeland, *Old Muslim Opposition Against Interpretation of the Koran*, I. Kommisjon Hos Jacob Dybwad, Oslo 1955, s. 28, 30.

[143] Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, s. 1, 100.

sürüp giden hatırı sayılır bir tartışmaya katkı sunmaktadır. Bu tartışma, İslami ilimlerde ilk yazılı faaliyetlerin başlangıç tarihini konu edinmektedir. Yazılı ilmî faaliyetlerin erken bir dönemde başladığının tescili, "İslami ilimlerin menşei ne kadar güvenilirdir?" sorusuna klasik Müslüman söylemi memnun edecek bir destek vermektedir.

Diğer taraftan, Muḳātil'in *Kitābu'l-vucūh ve'n-neẓā'ir* isimli eserinin onun ölümünden en az elli sene sonra derlendiği yolunda yorumlar yapan Wansbrough da bu yorumunu temel iddialarını güçlendirmek amacıyla kullanmaktadır.[144] Kur'an metninin bile hicri 2. asrın sonunda derlendiğini iddia eden Wansbrough'un,[145] Muḳātil'den gelen el yazmalarını güvenilir bulması zaten makul olmazdı. Wansbrough, Andrew Rippin tarafından da olumlu karşılanan[146] kabul edilemez derecedeki aşırı şüpheci tutumuna rağmen, Muḳātil tefsirinin bir redaksiyona maruz kaldığını öne sürmekte haklıdır: Muḳātil'den çok sonra vefat eden el-Ferrā' (207/822) ve es-Sa'leb'den (291/904) gelen bazı rivayetlerin Muḳātil'in tefsirinde bulunması tabii ki anakronik bir sorun doğurmaktadır.[147] Ancak sadece bu soruna dayanarak eserin güvenilmezliğini iddia etmek bilimsel bir yaklaşım değildir.

Muḳātil tefsirinin efsane ve hurafe ağırlıklı bir içeriği bulunduğunu düşünen Nwyia'nin[148] bu tefsire ilgisi esas olarak tasavvufi dilin kökenlerini arama teşebbüsünden kaynaklanır.[149] Ona göre, Muḳātil Kur'an'ı şu üç yolla tefsir eder: 1. Kur'an ile, 2. Tarihî olaylar ile, 3. Rumuzlar ve mecaz yoluyla. İşte bu üçüncü noktadan hareket edildiğinde tasavvufi dilin menşeine de ulaşılmış olur.[150] Buna karşı İbrahim Çelik'in ifadeleri şöyledir:

[144] John Wansbrough, *Quranic Studies*, s. 209. Ayrıca bkz. *age.*, s. 146, 149, 165, 174, 206-8, 212.

[145] *Age.*, s. 44-50.

[146] Andrew Rippin, "al-Zuhrī, *Naskh al-Qur'ān* and the Problem of Early *Tafsīr* Text", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XLVII (1984), 22-43, s. 23.

[147] *Age.*, s. 143. İlgili referansların Muḳātil'in tefsirindeki yerleri için bkz. M, III. 123, 128, 182, 615, 618, 620, 621, IV 277; Muḥammed el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 81 (104 numaralı dipnot). Yine, el-'Arūsī'den önce İbrahim Çelik aynı anakronik soruna Ebū 'Ubeyde'yi (210/824) de dahil ederek incelemelerde bulunmuştur. Bkz. İbrahim Çelik, *İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirdeki Metodu*, Bursa 1988, s. 22-3.

[148] Nakleden el-'Arūsī. *Muḳātil*, s. 29.

[149] Nakleden el-'Arūsī, *age.*, s. 26, 35. Paul Nwyia'nın *Exégèse Coranique et Langage Mystique* isimli eserine (Beyrut 1970) ulaşamadık.

[150] Nakleden el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 27.

"Muḳātil'in tefsirinde –aşağıya vereceğimiz örneğin dışında–[151] tasavvufi mânâda bir açıklamaya pek rastlayamadık. Buna göre Muḳātil'in tefsiri zahirî mânâları esas alan bir tefsirdir. Ancak Kur'an'daki mecazi mânâları buna karıştırmamak gerekir..."[152]

Versteegh Muḳātil tefsirini filolojik açıdan incelemekte ve onu, Arap dilinin gelişimini takip edebileceğimiz erken döneme ait önemli bir kaynak olarak görmektedir.[153] Bu bağlamda Versteegh en fazla Kufe tefsir okulunun kabulleri ile Muḳātil tefsirinin dil yapısı arasındaki uyumu önemsemektedir.[154] Diğer taraftan, ona göre, Muḳātil tefsirinin sahihliğinden şüphe etmeye gerek yoktur. O dönemdeki şifahi ve yazılı rivayet yolları sebebiyle versiyonları oluşmuş olabilir. Yine Muḳātil'in tefsiri şu önemli sorulara cevap verebilir: Hicri 2. asırda bir Müslüman hangi alt yapı ile Kur'an okuyordu? Kur'an'ı tefsir etmekte kullanılan dilin özellikleri nelerdi?[155]

[151] Bu örnek Muḳātil'in 24/en-Nūr suresinin 35. ayetine getirdiği yorumu içermektedir. Allah bu ayette şöyle buyurmaktadır: "Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru, içinde lamba bulunan bir kandile benzer. Lamba cam içerisindedir. Cam, sanki inciden bir yıldız. Ne doğuya ne batıya ait olan mübarek bir zeytin ağacından yakılır. (Öyle mübarek bir ağaç ki) nerede ise ateş değmese de yağı ışık verir. Işığı parıl parıldır. Allah dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlara misaller verir. Allah her şeyi bilir." Muḳātil bu ayette geçen *meşelu nūrihī* ibaresini *meşelu nūri Muḥammed* şeklinde anlayarak ayetin kalan kısmını bu anlayışına uygun bir biçimde Hz. Peygamber'in cismani ve ruhani özelliklerini öne çıkarıp yorumlamıştır. Bkz. M, III. 199-201. Muḳātil'in bu yorumunun özellikle tasavvufi çevrelerde zikri geçen ve "Hz. Peygamber'in nurunun âlemin yaratılmasından önce mevcut olduğunu"nu ifade eden nur-ı Muhammedi fikrini temellendirmek için kullanılabileceği açıktır. Nitekim bu fikrin ilk defa Muḳātil ile başladığı iddia edilmiştir. Bkz. Hacı Musa Bağcı, *Hz. Peygamber'in Beşerî Yönü*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler (Hadis) Anabilim Dalı, Ankara 1999, s. 379-81. Ancak Muḳātil'den çok önce İbn 'Abbās'ın (68/687) Ka'b el-Aḥbār'dan (23-35/644-655) istemesi üzerine Ka'b bu ayeti yorumlamış ve Muḳātil'in tefsirine zemin teşkil edecek bir yaklaşım getirmiştir. Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, VIII. 2596-97, 2599, 2602-603. Bu sebeple, bu yaklaşımın menşei Muḳātil'e değil, Ka'b'a dayanmaktadır. Muḳātil, sadece, Ka'b'ın yaklaşımını benimseyerek geliştirmiştir. Bu yaklaşımın ve Nur-ı Muhammedi fikrinin eleştirisi için bkz. Hacı Musa Bağcı, *Hz. Peygamber'in Beşerî Yönü*, s. 382 ; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri*, s. 120.

[152] İbrahim Çelik, *İlk Müfessirlerden*, s. 94.

[153] Kees Versteegh, "Grammar and Exegesis, The Origins of Kufan Grammar and the Tafsīr Muqātil", *Der Islam*, 67 (1990), 206-242, s. 210.

[154] *Age*., mesela bkz. s. 236, 238.

[155] C.h.m. Versteegh, *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*, E.J. Brill, Leiden 1993, s. 130-31.

Naṣr Ḥāmid Ebū Zeyd, Muḳātil'e yöneltilen ithamların (*teşbīh, tecsīm* ve *ircā'*) gerçekliğini sorgulamıştır.[156] Bu gözle Muḳātil'in eserlerini inceleyen Ebū Zeyd, kesin bir yargı bildirmekten kaçınarak, en fazla, konunun tartışmaya açık olduğu sonucuna ulaşmıştır.[157] Ebū Zeyd müteredditdir. Çünkü, daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, Muḳātil'in eserleri mezkur iddiaları haklı çıkarmamaktadır. Ancak bu iddialar bir nesilden diğerine o kadar güçlü bir tonda aktarılmış, o kadar 'müsellem' addedilmiştir ki, araştırmacılar –Naṣr Ḥāmid Ebū Zeyd örneğinde olduğu gibi– ister istemez bir kararsızlığa sürüklenmektedirler. Araştırmacılar sadece Muḳātil'in ilmî kişiliğiyle ya da inanç yönüyle ilgili söylenenleri değerlendirirken zorlanmadılar. Nitekim, Patricia Crone Muḳātil'in kimliğiyle ilgili belirsizlikler bulunduğunu iddia etmektedir. O, bir taraftan "Muḳātil b. Ḥayyān" diğer taraftan da "Muḳātil b. Suleymān" ismini taşıyan birden fazla şahsın biyografisi hakkında tabakat ve tarih kitaplarında söylenenleri bir araya getirerek bir kimlik karmaşasının var olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.[158]

Van Ess'e gelince, Muḳātil tefsirinin kaynakları ve isnadları konusunda en ayrıntılı ve derli toplu bilgileri onun eserinde buluyoruz. Tefsirin tarikleri, bu tariklerin metnin nakledilmesindeki etkileri onun ilgi alanına girmektedir.[159] Van Ess, Wansbrough'un tezlerine de karşı çıkar. Buna göre, Wansbrough'un Muḳātil'den gelen bazı eserlerin metnini hicri 3. asra dayandırmaya çalışması yanlıştır. Bu tefsirin metninde birtakım redaksiyonlar ya da tashih işlemleri vuku bulmuş olabilir. Ancak eserin genel olarak kurgu ürünü veya hicri 3. asrın bir derlemesi olduğunu düşünmek uygun değildir.[160] Van Ess, Wansbrough'a yönelttiği eleştirisini desteklemek için bir de şu tespiti yapar: Hicri 3. asırdan günümüze intikal eden eserlerde yaygın olarak kullanılan *lāmu't-ta'ḳībiyye* Muḳātil tefsirinde yer almamıştır.[161] Gilliot da bu tefsirin otantikliği ile gramer izahlarını içermeyişi arasında kurulan bağlantıyı yadırgamaz.[162] Gilliot'un

[156] Naṣr Ḥāmid Ebū Zeyd, *el-İttiǧāhu'l-'aḳliyyu fī't-tefsīr*, Dāru't-tenvīr li't-ṭıbā'ati ve'n-neşr, Beyrut 1983, s.97-99, 147-54.

[157] *Age.*, s. 154.

[158] Patricia Crone, "A note on Muqātil b Ḥayyān and Muqātil b. Suleymān" *Der Islam*, 74 (1997) 238-249, s. 249.

[159] Josef van Ess, *Theologie*, II. 517-21

[160] *Age.*, II. 528-29.

[161] *Age.*, II. 526.

[162] Claude Gilliot, "Muqātil, Grand Exégète, Traditionniste et Théologien Maudit", *Journal Asiatique*, CCLXXIX (1991), 39-92, s. 50.

Muḳātil'e yaklaşımı van Ess'inkini andırmaktadır. O Muḳātil tefsirinin versiyonları aracılığıyla teknik değerlendirmeler yaparak biyografik bilgiler sunar.[163]

el-'Arūsī bir taraftan Muḳātil tefsirini tahkik eden 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte'yi, diğer taraftan da bu tefsir üzerinde çalışan Batılı araştırmacıları eleştirir. el-'Arūsī, çağdaş araştırmacıları, öncelikle Muḳātil'in tefsirine yoğunlaşmak yerine harici kaynaklarla meşgul oldukları için suçlar. Sözgelimi, Wansbrough, Muḳātil'in tefsirinden sadece 12/Yūsuf, 18/el-Kehf ve 30/er-Rūm surelerini inceleyerek değerlendirmeler yapmıştır.[164] Gerçi o, çoğu defa kesin yargı bildirmekten kaçınarak ihtimalli konuşmuştur. Ancak yine de tefsiri yeterince tetkik etmemiştir. Nwyia ise Muḳātil tefsirinde kesinlikle tasavvufi bir damar yakalamak gayesiyle hareket ettiği için zorlama yaklaşımlara meyletmiştir. O dönemde, henüz kurumsallaşmamış tasavvufun dilini andıran bir ifade tarzını Muḳātil'in tefsirinde aramak yanlıştır.[165] el-'Arūsī, Batılıların, Muḳātil tefsirinin versiyonlarını sınıflandırma biçimlerine de itiraz etmektedir. Bu versiyonların dayandığı isnattaki herhangi bir ravinin memleketi o versiyonun bütünüyle o yöreye aidiyetini göstermemelidir.[166]

el-'Arūsī, 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte'yi de Muḳātil'e bakışı konusunda çelişkili görür. Ona göre, Şeḥāte, cerh ve ta'dil âlimlerinin Muḳātil değerlendirmelerine kendisini fazlasıyla kaptırmıştır.[167]

el-'Arūsī önemli bir konuya daha dikkat çekmektedir: Muḳātil tefsirinin mukaddimesinde ismi geçen ve Muḳātil'in rivayet naklettiği söylenen bir çok şahsın ismi[168] bu tefsirin içinde geçmemektedir. el-'Arūsī'ye göre, Muḳātil tefsirinin mukaddimesini yazan şahıs bu şekilde tefsire itibar kazandırmaya çalışmıştır.[169]

el-'Arūsī her nedense Muḳātil'in yoğun biçimde Yahudi ve Hıristiyan kaynaklardan yararlandığını[170] kabul etmez.[171] Karşı görüşte

[163] *Age.*, s. 42-3, 47.
[164] el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 25.
[165] *Age.*, s. 35.
[166] *Age.*, s. 48.
[167] *Age.*, s. 38, 41-3.
[168] M, I. 25-26.
[169] el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 66-67.
[170] Andrew Rippin, "Interpreting the Bible through the Qur'ān", *Approaches to the Qur'ān, ed. A.A.M. Shareef and G. Hawting, London Routledge –School of Oriental and African Studies*, 1992, 249-59, s. 251-52.
[171] el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 29.

olan Wansbrough'u da eleştirir.[172] el-'Arūsī'nin bu kanaati doğru mudur? Herhalde el-'Arūsī, tefsir ilminin menşeinde sadece Müslümanlan görmek istediği için Ehl-i Kitab unsuruna iltifat etmemektedir. Oysa ki, Kur'an kıssalan bağlamında, Ehl-i Kitab tefsirin doğal kaynağıydı. Bu kıssalar onlann kitaplarında ve kültürlerinde geniş bir mevki işgal ediyordu. İlk hicri asırlarda bile sorun telakki edilmeyen bu kaynaklann günümüzde müşkil bulunması doğru değildir. Kaldı ki, Muḳātil'in *veceddu fī'l-İncīli* ifadesini kullanarak kaynağını tasrih ettiğine bile şahit olabiliyoruz.[173] Shahid Ali Abbasi'nin son zamanlarda çıkan makalesi, belki de, Muḳātil'in Ehl-i Kitab kaynaklarına başvurmaktaki rahatlığına bir açıklama getirebilir. Abbasi bu makalesinde, "Yahudi ve Hıristiyanlann kitaplarını tahrif etmeleri" konusunu Muḳātil'in gözüyle incelemeye çalışmaktadır.[174] Abbasi'ye göre Muḳātil, esas olarak, Tevrat ve İncil'in yorumla tahrif edildiğini düşünmekte; dolayısıyla metinsel bir tahrif geri planda kalmaktadır.[175] Abbasi'nin kanaati –eğer doğruysa– tabii ki, Muḳātil'in bu iki kaynaktan daha rahat yararlanmasını sağlamıştır.

İbrahim Çelik Muḳātil'in tefsirinin çok temel tefsir bilgilerini verdiği kanaatindedir. Öyle ki, bazen eṭ-Ṭaberī (310/922) ve İbn Keşīr'in (774/1372) yorumları Muḳātil'in yorumlarının bir şerhi gibi durmaktadır.[176] Bu tefsirin Bursa Eski Eserler Müzesi Hüseyin Çelebi Kısmı, no: 27'de yer alan el yazması üzerinde derin bir araştırma yapan Çelik, mensuh ayet sayısının altmış küsür civarında gösterildiğini söylemektedir.[177] Yine Çelik, Muḳātil'in verdiği İsrailiyyat bilgisine yoğunlaştıktan sonra, haklı olarak, onun özellikle Melekler hakkında çok fazla ayrıntıya girdiği ve gereksiz bilgiler aktardığı sonucuna ulaşmıştır.[178]

[172] *Age.*, s. 21.

[173] el-Meclisī, *Biḥāru'l-envār*, II. 351.

[174] "Muqâtil Bin Sulaimân on the Verses of Tampering", *Islamic Culture*, LXXVI (2002), s.1-25.

[175] *Age.*, s. 18.

[176] İbrahim Çelik, *İlk Müfessirlerden*, s. 43.

[177] *Age.*, s. 60, 83.

[178] *Age.*, s. 61-72, 107-115. Bu konuda sadece Muḳātil'in öne çıktığını düşünmemeliyiz. Kültür tarihimizde Melekler konusunda verilen ayrıntılı bilgiler dikkat çekmektedir. Bkz. Ebü'ş-Şeyḫ, *Kitābu'l-'aẓame*, tah. Muḥammed Fāris, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1994, s. 117-49, 155-90.
Bu başlık altında zikri geçen çağdaş araştırmalardan başka, M. Fevzi Hamurcu da Muḳâtil'i konu alan bir inceleme yapmıştır. Bkz. *Muḳâtil b. Süleymân (150/767) ve Kitâbu Tefsîri'l-Ḫamsi Mie Âye Adlı Tefsiri*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUḲĀTİL RİVAYETLERİNİN MEŞRUİYET KAZANMA SÜRECİ ve EṢ-ṢA'LEBĪ TEFSİRİ

2.1. el-Māturīdī (333/944) ve Ebū'l-Leyṣ es-Semerḳandī (373/983) Tefsirlerinde Muḳātil Rivayetleri

Ebū Manṣūr el-Māturīdī'nin tefsirinde, Muḳātil'in ölümünden sonraki bir buçuk asır boyunca tefsir yazarlarının hemen hemen görmezden geldiği[1] Muḳātil'in tefsirine 30'dan fazla atıfta bulunulmuştur.[2] el-Māturīdī tefsirinin geniş hacmi dikkate alındığında atıf miktarı azımsanabilir. Ancak Muḳātil'den sonra kaleme alınan tefsirlerden günümüze ulaşanlar içinde ilk defa el-Māturīdī, bu yoğunlukta Muḳātil'den yararlanmıştır.

[1] Hicri 3. asır Caferi tefsir geleneğinin önde gelen müfessirlerinden Furāt b. İbrāhīm el-Kūfī ve 'Alī b. İbrāhīm el-Ḳummī'nin tefsirlerinde çok nadir de olsa Muḳātil'in ismine yer verilmektedir. Bkz. *Tefsīru Furāt el-Kūfī*, tah. Muḥammed el-Kāẓım, Mu'essesetu'n-Nu'mān, Beyrut 1992, I, 174, II. 617; *Tefsīru'l-Ḳummī*, Mu'essesetu'l-a'lemī li'l-maṭbū'āt, Beyrut 1991, II. 399, 403, 433, 454. Birisi dışındaki (*Tefsīru Furāt*, I. 174) bütün bu rivayetlerde ...*Muḳātil–eḍ-Ḍaḥḥāk–İbn 'Abbās* isnad zincirinin kullanılması dikkat çekmektedir.

[2] Bu atıflardan 21 tanesini Muḳātil'in matbu tefsirinde bulabiliyoruz: Bkz. el-Māturīdī, *Te'vīlātu ehlīs-sunne*, tah. Fātime Yūsuf el-Ḫiyemī, Mu'essesetu'r-risāle, Beyrut 2004, I. 262, 519, 524, II. 626, III. 18, 261, 306. 420-21, 429, 463-64, 552, 588, 617, IV 46, 73, 168, 259, V. 78. 523. Kalan 13 atfı Muḳātil'in matbu tefsirinde bulamadık. Bu atıflar için bkz. *age*., III. 114, 217, 277, 306, 399, 585, IV. 49, 211, 255, 437, V, 17, 80, 437. el-Māturīdī'nin Muḳātil'e yaptığı atıfların yerlerini el-Māturīdī hakkında araştırma yapan Kıyasettin Koçoğlu (bkz. *Māturīdī'nin Mûtezile'ye Bakışı*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı. Ankara 2005) tespit etmiştir. Kendisine teşekkür ederiz. Koçoğlu, bu referansları el-Māturīdī tefsirinin Topkapı Sarayı Müzesi Medine Bölümü no: 180'de bulunan el yazmasını kullanarak belirlemiştir. el-Māturīdī tefsirini tahkik ederek yayınlayan Fātime Yūsuf'un kullanmadığı bu el yazmasındaki ilgili referanslar, el-Māturīdī tefsirinin yayınlanan nüshasıyla tam bir uyum hâlindedir.

el-Māturīdī, tefsirinin sadece bir yerinde *teşbīh ve tecsīm*'i konu ederek Muḳātil'e eleştiri yöneltir.[3] Bunun dışında onu yararlanılması gereken tabii bir tefsir kaynağı olarak görür. el-Māturīdī, diğer eserinde de Muḳātil'e bir yerde değinir. Burada, Mutezili el-Ka'bī (319/931), Muḳātil'den bir haber nakleder. el-Ka'bī'ye göre, Muḳātil, "Fasık tövbe etmeden ölse bile Cennet ehlindendir" şeklindeki aşırı *ircā'* görüşünü ileri sürmüştür.[4]

el-Māturīdī'nin Muḳātil'den yararlanırken önemli bir konuya dikkat etmeye çalıştığını müşahede ediyoruz. O, Ebū Mu'āẕ Bukeyr b. Ma'rūf'un (163/780) Muḳātil'e yönelttiği 3 eleştiriden ikisini naklederken Muḳātil'i "Muḳātil b. Suleymān" şeklinde babasını da belirterek tam ismiyle zikreder.[5] Bu bilinçli bir tercihtir. Çünkü, her defasında Ebū Mu'āẕ ile Muḳātil'in sadece isimleri yan yana gelseydi bu önemli bir karışıklığa sebebiyet verecek; Muḳātil b. Ḥayyān'ın (150/767) öğrencisi ve en önde gelen ravisi Ebū Mu'āẕ'ın[6] Muḳātil b. Ḥayyān'dan bahsettiği zannedilecekti.

el-Māturīdī'yi Muḳātil b. Suleymān'a ait tefsirin meşruiyet kazanma sürecinde bir kırılma noktası olarak görebiliriz. O, Muḳātil hakkında verilen 'sakıncalı' kararını göz ardı ederek ondan yararlanma cesaretini, üstelik İslam kelamındaki rahatsız edici unsurlarla mücadele etmek amacıyla kaleme aldığı[7] tefsirinde gösterebilmiştir.

el-Māturī'den sonra en-Naḳḳāş'ın (351/962) Muḳātil'den yararlandığını görüyoruz.[8] Daha sonra el-Māturīdī gibi *imāmu'l-hudā*

[3] el-Māturīdī, *Te'vīlāt*, III. 552.

[4] el-Māturīdī, *Kitābu't-tevḥīd*, tah. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İsam Yayınları, Ankara 2003, s. 556. el-Ka'bī'nin Muḳātil ile ilgili bu değerlendirmesini kendi eserinden görmek için bkz. el-Ka'bī, *Maḳālāt*, 36a. Claude Gilliot'a göre, Muḳātil'in, üvey oğlu Nūḥ b. Ebī Meryem ile olan yakın ilişkisi, Mürcii sayılma sebebine ilişkin bir ip ucu verebilir. Bkz. Claude Gilliot, "Muqātil, Grand Exégète", s. 84.

[5] el-Māturīdī, *Te'vīlāt*, III. 420-21, 552. Bu, istisnası olmayan bir tutum değildir. Nitekim Ebū Mu'āẕ ile Muḳātil'in sadece isminin yan yana geldiği bir yer de vardır. Bkz. *age.*, III. 585.

[6] el-Mizzī, *Tehẕību'l-kemāl*, IV. 253-54.

[7] Mustefīdurraḥmān, *An Edition of the First Two Chapters of al-Māturīdī's Ta'vīlātu Ehli's-Sunne*, University of London, 1970, s. 126.

[8] İbn 'Aṭiyye (542/1147), tefsirinin 4 yerinde en-Naḳḳāş'ın Muḳātil'den rivayette bulunduğunu kaydetmektedir. Bkz. *el-Muḥarraru'l-vecīz fī tefsīri'l-kitābi'l-'azīz*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993, I. 124, 374, II. 427, 441. Bu referanslardan yalnızca 1 tanesini en-Naḳḳāş'ın Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa no: 40'da bulunan tefsirinde bulabildik. Bkz. en-Naḳḳāş, *Şifā'u'ṣ-ṣudūr fī tefsīri'l-Ḳur'āni'l-kerīm*, s. 154. en-Naḳḳāş'ın tefsirinin matbu kitap düzenine göre sayfa

lakabıyla anılan[9] Semerkand bölgesinin önde gelen âlimlerinden Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī'nin en önemli tefsir kaynağı Muḳātil b. Suleymān'dır.[10] Ebū'l-Leyş, tefsirinde, Muḳātil'den 450'den fazla nakilde bulunur.[11]

İshak Yazıcı'nın çalışmasında, Muḳātil'in matbu tefsiri ile Ebū'l-Leyş'in Muḳātil'den yaptığı alıntılar arasındaki birtakım uyumsuzluklara rastlanabilir. Sözgelimi, Muḳātil'in matbu tefsirinde 24/en-Nūr suresinin 62. ayetinin Hz. 'Umar b. el-Ḫaṭṭāb (23/644) hakkında nazil olduğu belirtilmektedir.[12] es-Semerḳandī tefsirinde ise, ilgili ayetin Hz. 'Uṯmān b. 'Affān (35/655) hakkında indirildiği Muḳātil'in görüşü olarak kaydedilmiştir.[13]

numarası verilen bu el yazması çok az sayıdaki ayetin tefsirini içermektedir. Bu eser üzerinde yaptığımız yüzeysel bir araştırma en-Naḳḳāş'ın nadiren Muḳātil'e başvurduğunu göstermektedir. Başka iki Muḳātil referansı için bkz. *age.*, s. 151 (bkz. Ek, no: 72).

[9] 'Abdulḳādir b. Muḥammed, *el-Cevāhiru'l-muḍiyye fī ṭabaḳāti'l-ḥanefiyye*, Maṭba'atu dā'irati'l-ma'ārifi'n-niẓāmiyye, Haydarabat ty., II. 130, 196.

[10] İshak Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1982, s. 149.

[11] *Age.*, s. 151. İshak Yazıcı doktora çalışmasından önce bu konuda müstakil bir araştırma yapmıştır: *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukatil ibn Süleyman'ın Tefsîri ile Olan Münasebeti*, doktora seminer çalışması, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1979. Bu çalışmasında Ebū'l-Leyş'in tefsirinin *Baḥru'l-'ulūm* adıyla da anıldığını kaydeden Yazıcı, (bkz. *age.*, s. 13) daha sonra yaptığı araştırmalar sonucunda bu isimlendirmenin yanlış olduğu sonucuna varmıştır. Yazıcı'nın, İstanbul'da bulunan çoğu el yazmasını da dikkate alarak yaptığı değerlendirmelere göre, *Baḥru'l-'ulūm*, 'Alā'uddīn 'Alī b. Yaḥyā es-Semerḳandī'nin (860/1456) yazdığı tefsirin ismidir. Bkz. İshak Yazıcı, "Baḥru'l-'ulūm", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, IV (1991), 517-18, s. 517. Ebū'l-Leyş'in matbu tefsirinin *Tefsīru's-Semerḳandī el-musemmā Baḥru'l-'ulūm* ismiyle yayınlanması ise şüphesiz bu konudaki kafa karışıklığını artırmaktadır: tah. 'Alī Muḥammed Mu'avviḍ-'Ādil 'Aḥmed 'Abdulmevcūd-Zekeriyyā 'Abdulmecīd en-Nūtī, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993.

[12] M, III. 210-11.

[13] Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, II. 451. Bu konudaki diğer örnekler her zaman bu kadar açık bir çelişki içermezler. Uyumsuzluklar bazen erken dönem İslam tarihindeki aynı olayın farklı vurgularla anlatımından kaynaklanır. Bkz. M, I. 90–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, I. 96; M, I. 496–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, I. 453. Bazen de müstensihlerin yazılışı benzeyen Arapça kelimeleri ya da isimleri farklı yazmalarından kaynaklanır. Bkz. M, I. 466–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, I. 427; M, II. 164–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, II. 40; M, III. 440–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, III. 26. Diğer uyumsuzluklar için bkz. M, I. 138– Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, I. 158; M, I. 423–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, I. 405; M, II. 243–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, II. 103; M, III. 203-4–Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīr*, II. 444.

es-Semerḳandī 18/el-Kehf suresinin 82. ayetinde iki defa geçen *kenz* kelimesini tefsir ederken Muḳātil'den şu açıklamayı nakleder: *Kullu şey'in fī'l-Ḳur'āni kenzun fe huve mālun.*[14] Muḳātil'in matbu tefsirinde *kenz* kelimesine *el-māl* anlamı verilir.[15] Ancak bu şekilde *kenz* kelimesinin Kur'an'ın tamamında ne anlama geldiğini gösteren genellemeci bir kalıp bulunmaz. el-Malaṭī'nin (377/987) *muteşābihu'l-Ḳur'ān* başlığı altında Muḳātil'den naklettiği rivayetlerin büyük çoğunluğunda, ilk defa İbn 'Abbās (68/687) ve öğrencileriyle kullanılmaya başlayan[16] *kullu şey'in fī'l-Ḳur'āni... fe huve* şeklindeki bu tefsir kalıbı yer almıştır.[17] Öyle anlaşılıyor ki, es-Semerḳandī, Muḳātil'in bu açıklamasını, onun günümüze kadar ulaşmayan *Kitābu muteşābihi'l-Ḳur'ān*[18] isimli eserinden almıştır.

2.2. eṣ-Ṣa'lebī Tefsirindeki Muḳātil Rivayetlerinin Muḳātil'in Matbu Tefsiri ile Mukayesesi

2.2.1. Mukayesenin Muḳātil Konulu Çağdaş Araştırmaların Sonuçlarını Doğrulaması

eṣ-Ṣa'lebī tefsirinde Muḳātil b. Suleymân'ın ismi yaklaşık 630 yerde geçmektedir. Bu rakam eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil'den yaptığı alıntıların tamamını göstermez. Bunun sebebi eṣ-Ṣa'lebī'nin rivayet naklederken kullandığı anonim alıntı kalıplarıdır. *Ḳāle ekṣeru'l-mufessirīn* ifadesinin hangi müfessirlere delalet ettiğini bu ifadenin akabinde verilen haberden hareketle ancak tahmin edebiliriz. Sözgelimi, eṣ-Ṣa'lebī, Ṭālūt ve Cālūt kıssası[19] hakkında *ḳāle'l-mufessirūne bi elfāẓin muḫtelifetin ve me'ānin muttefiḳatin* ifadesini kullanarak iki varaktan fazla ayrıntı aktarmaktadır.[20] Muhtemelen

[14] Ebū'l-Leyṣ es-Semerḳandī, *Tefsīr*, II. 309.

[15] M, II. 274, III. 227, 265, 355. Ayrıca Muḳātil, Mucāhid (103/721) ve eḍ-Ḍaḥḥāk'tan (105/723) 18/el-Kehf suresinin 82. ayetinde geçen *kenz*'in "ilim içeren sahifeler" olduğuna dair bir rivayet aktarır. Bundan sonra Mukātil, tefsir ilminde zayıf görüşü bildirmek için kullanılan *yuḳālu* kelimesinin yardımıyla *el-māl* açıklamasını getirir. Şüphesiz ki bu durum es-Semerḳandī'nin Muḳātil'den naklettiği "Kur'an'ın tamamında *kenz* kelimesi *el-māl* anlamına gelir" görüşüyle bir uyumsuzluk arz eder. Bkz. M, II. 599.

[16] Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri*, s. 128-32.

[17] el-Malaṭī, *et-Tenbīh*, s. 71-80.

[18] ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu'l-mufessirīn*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut ty., II. 331.

[19] Bkz. 2/el-Baḳara suresi 249-51. ayetler.

[20] Vel, I. 186b-188b. eṣ-Ṣa'lebī, 34/Sebe suresinin 16. ayetinde geçen *el-ḫamṭ* (ekşi) kelimesi hakkında (buradaki) *el-ḫamṭu, el-'erāku* (misvak ağacı) *fī ḳavli ekṣeri'l-*

bu genel ifadenin kapsamına Muḳātil'in tefsiri de girmektedir. Her hâlükârda eṣ-Ṣa'lebī, Muḳātil'den yararlanma bakımından Muḳātil'in ismini tefsirinde 450'den fazla zikreden Ebū'l-Leyṣ es-Semerḳandī'yi (375/985) geride bırakmıştır.[21] eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil'in ismini tasrih ederek yaptığı atıfları daha anlaşılır kılacak bir tablo şöyle düzenlenebilir:

Atfın muhtevası	*Adet*
Subjektif değerlendirme	234
Sebeb-i nüzul	111
Kelime muradifi	99
Ğaybın açıklanması	91
Tarihî ayrıntı	69
İsnadında Muḳātil'in yer aldığı rivayet	13
Hukuk	7
Farklı dillere ilişkin yorum	6
Toplam	630

eṣ-Ṣa'lebī, Muḳātil'den en fazla 19/Meryem suresinin tefsirinde yararlanmıştır. Çünkü bu suredeki ayetlerin sonları mütedavil Arapça'da nadiren kullanılan secili kelimelerle bitmekte ve bu kelimelerin muradiflerini bulmak tam da Muḳātil'in ün kazandığı bir alana hitap etmektedir. Yine eṣ-Ṣa'lebī, 10/Yūnus, 11/Hūd, 12/Yūsuf, 26/eş-Şu'arā' ve 27/en-Neml surelerinin tefsirinde Muḳātil'den yaptığı alıntıları dikkat çekecek kadar artırmaktadır. eṣ-Ṣa'lebī için, söz konusu sureleri tefsir ederken kıssa ayrıntılarına düşkünlüğüyle tanınan Muḳātil tabii ki çok doğru bir kaynak idi.[22] Bu yaklaşım her zaman isabetli bir yoruma kapı aralamaz. Sözgelimi, yukarıdaki tablodan da takip edilebileceği gibi eṣ-Ṣa'lebī, Muḳātil'in hukuk bilgisinden pek yararlanmamıştır.[23] Oysa ki,

mufessirīn açıklamasını yapmaktadır (Ş, 5a). Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu kelime için *ve huve'l-'erāku* (o misvak ağacıdır) denmektedir (M, III. 529). Böylece, kuvvetli bir ihtimalle eṣ-Ṣa'lebī'nin bu konuda Muḳātil'den yararlandığını anlıyoruz.

[21] İshak Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı*, s. 151.

[22] Nitekim eṣ-Ṣa'lebī, *kışaşu'l-enbiyā'* türü küçük hacimli kitabının (*'Arā'isu'l-mecālis*) 46 yerinde Muḳātil'in ismine yer vermiştir. Görebildiğimiz kadarıyla bu atıflar, eṣ-Ṣa'lebī tefsiriyle büyük oranda uyumludur. Uyumsuzluk için bkz. Keşf, V. 239-*'Arā'is*, s. 413.

[23] Muḳātil b. Suleymān'ın fıkıh içerikli yaklaşımlarına Ebū'l-Leyṣ es-Semerḳandī'nin (373/983) tefsirinde de nadiren rastlanır. Bkz. Ebū'l-Leyṣ es-Semerḳandī, *Tefsīr*, I. 182, 210. Yine, Ebū'l-Leyṣ daha ziyade fıkıh alanında zikri çok geçen *nesḫ* konusunda da Muḳātil'i pek dikkate almaz. Bkz. İshak Yazıcı, *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin*, s. 130.

aḥkāmu'l-Ḳur'ān geleneğinin günümüze kadar ulaşan en eski örneği Muḳātil'in *Tefsīru ḫamsumi'e āye* adlı tefsiridir. Aynı zamanda Muḳātil'in *el-Fātiḥa/en-Nās* türü matbu tefsirinde de hukuk içerikli ayetler yorumlanmıştır.

eş-Ša'lebī'nin tefsirinde sıra 4/en-Nisā' suresinin miras ve evliliği konu eden ayetlerine gelince, Muḳātil rivayetlerinde de belirgin bir azalma gözlenir.[24] Aynı şekilde, o, 5/el-Mā'ide suresinin tefsirinde Muḳātil'den yararlanmak için bu surenin başındaki hukuk içerikli ayetlerin bitmesini beklemiştir. Acaba eş-Ša'lebī, hukuk içerikli ayetlerin tefsirinde, bu alanda şöhret sahibi olan Muḳātil'den neden yararlanmama eğilimi göstermektedir? Bu sorunun cevabı ulemanın erken dönemden itibaren tefsir ilmine bakışında gizlidir. Onlar tefsirin itikad ve hukuk alanlarıyla ilgili kısmında daha titiz davranıyorlardı. Bu iki alanda zikre değer rivayetler çoğunluğun muteber saydığı isimlere dayanmalıydı. Daha az önem taşıyan diğer sahalarda ise cerh edilen isimlerin görüş beyan etmeleri bir sakınca teşkil etmiyordu.[25] Herhalde, tartışmasız şaibeli bir duruşun sahibi Muḳātil, tefsir kaynaklarına alabildiğince hoşgörü ile yaklaşabilen eş-Ša'lebī'den[26] bile sözü geçen iki alanda onay alamamıştı. Bu konunun tamamen dışında olmak üzere eş-Ša'lebī'nin, hem Muḳātil'i hem de Muḳātil'den gelen rivayetleri açıkça eleştirdiği de vakidir.[27]

eş-Ša'lebī'nin eserindeki çoğu surenin tefsirinde ortalama bir yoğunlukta yer bulan sebeb-i nüzul içerikli Muḳātil rivayetlerine gelince, onlar yukarıdaki tabloda hatırı sayılır bir oranı oluşturmaktadırlar.[28] Muḳātil'in bu tür rivayetlere ne kadar düşkün oldu-

[24] Vel, I. 348b-366a.

[25] Mehmet Akif Koç, "*Isnâds*", s. 158-62, 168.

[26] eş-Ša'lebī'nin hoşgörüsü Mutezili âlimleri kapsamaz. Bkz. Keşf, I. 4.

[27] eş-Ša'lebī, Muḳātil'in Kur'an'daki *el-faḥşā'* kelimesini yanlış anladığı görüşündedir. eş-Ša'lebī'ye göre Muḳātil, 2/el-Baḳara suresinin 169. ve 268. ayetleri dışındaki bütün *el-faḥşā'* kelimelerini *ez-zinā* kelimesiyle açıklamıştır. Bkz. Vel, I. 99b, 208b. Ancak ne Muḳātil'in matbu eserleri ne de el-Malaṭī'nin (377/987) Muḳātil'den *muteşābihu'l-Ḳur'ān* bağlamında naklettiği rivayetler Muḳātil'in böyle bir açıklama yaptığını doğrular. Bkz. M, I. 155; Muḳātil b. Suleymān, *el-Eşbāh ve'n-neẓā'ir*, tah. 'Abdullāh Maḥmūd, s. 128-29; el-Malaṭī, *et-tenbīh*, s. 71-80. Bu sebeple eş-Ša'lebī'nin Muḳātil'i eleştirirken neye dayandığını bilemiyoruz. eş-Ša'lebī'nin diğer eleştirileri için bkz. Ş, 25b, 188a. Ayrıca bkz. eş-Ša'lebī, *Arā'is*, s. 447.

[28] Ebū'l-Leyṯ es-Semerḳandī (373/983) de tefsirinde Muḳātil b. Suleymān'dan en fazla sebeb-i nüzul konusunda alıntı yapmıştır. Bkz. İshak Yazıcı, *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin*, s. 130.

ğunu kendi tefsirinden hareketle daha açık görebiliriz: O, bu eserinde 286 ayetten müteşekkil 2/el-Baḳara suresini tefsir ederken toplam 140 sebeb-i nüzul rivayeti zikretmektedir.[29]

Burada, tablodaki, Muḳātil'in en ayrıcalıklı yönünü ifşa eden veriye de temas etmek istiyoruz. Muḳātil'in tefsir ilmi bağlamında çok fazla eleştiriye maruz kaldığı konu, onun gaybı yorumlama alışkanlığıyla ilgiliydi. Önemine ilişkin hiçbir kaygı gözetmeksizin Kur'an'daki tüm belirsizlikleri giderme çabası onun tefsir anlayışında çok baskındı. Belki de Blachère'ın (1393/1973) tespit ettiği gibi, onun bitmek tükenmek bilmeyen çabasının arkasında yatan "Kur'an'da bir şeylerin belirsiz kalabileceği endişesi" sonunda bir korkuya dönüşmüştü.[30]

2.2.2. Mukayesenin Ortaya Çıkardığı Farklılıklar

Buraya kadar anlatılanlar, aslında Muḳātil'i konu edinen çağdaş araştırmaların verileri ışığında tahmin edilebilecek bilgilere dayanmaktadır. Yeni olan, sadece, Muḳātil'den yaklaşık iki buçuk asır sonra yaşayan bir meslektaşının (eṣ-Ṣa'lebī) ondan nasıl yararlandığını gözler önüne seren bir istatistiktir. Şimdi, bu mukayeseli araştırmayı daha anlamlı bir alana kaydırmak gerekir: Muḳātil tefsirinin Horasan tarikinden bir kısmını da içeren eṣ-Ṣa'lebī tefsirindeki Muḳātil rivayetleriyle, Muḳātil tefsirinin 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte tarafından tahkik edilen Bağdat tariki arasındaki uyumsuzlukları sorgulamak istiyoruz.[31] Bu sorgulama şüphesiz Kur'an'ın başından sonuna kadar tefsirini içeren eserlerden günümüze ulaşan en eskisinin bir bölgeden diğerine, bir dönemden diğer bir döneme hangi güvenilirlikte nakledildiğine dair bir fikir verecektir. Daha da önemlisi, böylece, bu eserin van Ess'in gündeme ge-

[29] Muḥammed el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 87. Muḳātil'in, sebeb-i nüzul konusundaki yorumları, Hz. Peygamber'e ya da sahabeye ulaşan isnad zikretmeksizin vermesi haklı olarak çok eleştirilmiştir. Bkz. *age*., s. 97. Bu bağlamda Muḳātil uydurma ve zayıf hadislerle karışan sebeb-i nüzul rivayetlerine itibar etmesi sebebiyle de tenkide maruz kalmıştır. Bkz. Ahmed Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul 1994, s. 178.

[30] Josef van Ess, Blachère'ın bu görüşünü Paul Nwyia'nın *Exégesè Coranique et Langage Mystique*, (Beyrut 1970) adlı kitabından aktarmaktadır. Bkz. Josef van Ess, *Theologie*, II. 518-19. Biz Nwyia'nın bu kitabına ulaşamadık.

[31] Van Ess her iki tarikin isnadlarını yeterince tahlil etmiştir. Bkz. Josef van Ess, *Theologie*, II. 519-23.

tirdiği türden ideolojik bir redaksiyona maruz kalıp kalmadığı tetkik edilebilir. Van Ess, Muḳātil'in eserlerinde yer alan ve Horasan bölgesinde tepki çekmeyen aykırı fikirlerin Irak bölgesinde rahatsızlık uyandırdığı için yok edilmiş olabileceği varsayımını gündeme getirmektedir. Diğer taraftan o, ikinci bir varsayım daha ileri sürer. Bu da Muḳātil'in Horasan bölgesindeki ufak-tefek aykırılıklarının mezhepler tarihi ve kelam yazarlarınca abartılmış olabileceği ihtimalidir.[32] Van Ess'in bu tür varsayımlara yönelmesinin sebebi, Muḳātil'in günümüze ulaşan eserlerinin ona yöneltilen şiddetli eleştirileri yeterince doğrulamamasıdır.[33] Sonuç itibariyle van Ess'in bu iki varsayımı bizi bir çıkmaza götürür. İlk varsayım, Muḳātil'in elimizdeki eserlerine alabildiğince ihtiyatlı yaklaşmamızı gerektirirken, diğer varsayım söz konusu eserlerin güven zedeleyici bir tahrife uğramadığını akla getirir.

eṯ-Ṯa'lebī'nin Muḳātil rivayetleriyle Muḳātil'in matbu tefsiri arasında 154 farklılık bulunmaktadır. Bu farklılıkların bir bölümü özel izah gerektirirken daha büyük bölümü doğal bir farklılaşmanın ürünüdürler. Şimdi bunları incelemeye çalışalım:

2.2.2.1. Müşkil Farklılıklar

2.2.2.1.1. Tahrif İhtimali

1. eṯ-Ṯa'lebī tefsirine göre, Muḳātil, kınama ifade eden 8/el-Enfāl suresinin 36. ayetinin Bedr savaşında müşrik ordusunun iaşesini sağlayan 12 kişi hakkında nazil olduğunu, bu kişiler arasında 'Abbās b. 'Abdilmuṭṭalib'in (32/653) de yer aldığını düşünmektedir.[34] Tefsirin Bağdat tarikinde ise, 'Abbās b. 'Abdilmuṭṭalib'in ismi bu listeden çıkarılmış, yerine Ebū Cehl 'Amr b. Hişām'ın (2/ 624) kardeşi el-Ḥāriṯ b. Hişām (18/639)'ın[35] ismi yazılarak sayı 12'ye tamamlanmıştır.[36] Bu değişiklik 'Abbās b. 'Abdilmuṭṭalib'in Müslümanlar nezdindeki itibarının sarsılmasını engellemeye matuf bir çabanın ürünü olabilir. Belki de, hazırlıkları sürdürülen Abbasi ihtilaline karşı, Horasan bölgesindeki ikameti boyunca açıkça Eme-

[32] *Age.*, II. 528-29.
[33] *Age.*, II. 528.
[34] Vel, II. 596b; Y, II. 258b.
[35] el-Ḥāriṯ b. Hişām Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur. Bkz. İbn Ḥacer, *el-'İṣābe fī temyīzi'ṣ-ṣaḥābe*, Maṭba'atu's-sa'āde, Mısır 1328, I. 293.
[36] M, II. 115; HH, 106a.

vi yanlısı bir siyaset takip ettiği bilinen Muḳātil,[37] söz konusu listeye 'Abbās b. 'Abdilmuṭṭalib'i de dahil ederek siyasi bir gaye gütmüştür. Böylece, Horasan bölgesinden ayrılınca bu siyaseti terk eden Muḳātil, 'Abbās'ın ismi ile kıyas edildiğinde çok daha az dikkat çekecek el-Ḥāriṣ'in ismini 'Abbās'ınki ile değiştirmiş olabilir.[38]

Özel bir sebebe binaen yapıldığına şüphe bulunmayan bu değişikliği sistematik bir tahrif faaliyetinin parçası saymak güçtür. Çünkü tefsirin Bağdat tarikinin başka bir yerinde 'Abbās b. 'Abdilmuṭṭalib'in eleştirildiği müşahede edilmektedir.[39] Yine şimdi zikredeceğimiz örnek yukarıda gündeme getirdiğimiz ikinci ihtimalin sadece 8/el-Enfāl suresinin 36. ayetinin tefsiri bağlamında gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir:

2. eş-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre, 41/Fuṣṣilet suresinin 34. ayeti Ebū Sufyān Ṣaḫr b. Ḥarb (31/652) hakkında nazil olmuştur.[40] Ebū Sufyān hakkındaki bilinenler bu yorumu makul kılmaktadır. Çünkü, ayette önceleri Hz. Peygamber'e düşman olan bir kimsenin, Hz. Peygamber'in güzel muamelesi sayesinde dost hâline dönüşmesi anlatılmaktadır. Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu ayetin Ebū Cehl 'Amr b. Hişām (2/624) hakkında nazil olduğu kaydedilmiş, arkasından da tarihen savunma imkanı bulunmayan bu görüşü doğrulamak için zorlama te'villere girişilmiştir.[41] Bu son görüş Muḳātil'in Bağdat tariki yerine eş-Ṣa'lebī'nin tefsirinde olsaydı, Muḳātil'in Horasan'da takip ettiği siyaset gereği Ebū Sufyān'a toz kondurmaktan ictinab ettiği varsayımı desteklenebilirdi. Verilerin tersini göstermesi, Muḳātil tefsiri-

[37] eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫu'l-umem ve'l-mulūk*, VII. 330-31.

[38] el-Vāḥidī'nin (468/1076) tefsiri bu konuda hocası eş-Ṣa'lebī'nin tefsiri ile uyum içindedir. el-Vāḥidī'nin Muḳātil tefsirinden yaptığı alıntıya göre de bu listede el-Ḥāriṣ b. Hişām değil, 'Abbās b. 'Abdilmuṭṭalib vardır. Bu durum, Muḳātil tefsirinin bu iki tariki arasındaki yukarıda üzerinde durmaya çalıştığımız farklılığın basit bir müstensih hatası olmadığını doğrulamaktadır. Ancak eş-Ṣa'lebī ve el-Vāḥidī, diğer bir şahsın bu listede bulunması konusunda ihtilaf etmişlerdir. el-Vāḥidī, eş-Ṣa'lebī'nin mezkur listesindeki el-Ḥāriṣ b. 'Āmīr b. Nevfel'i (2/624) listeden çıkararak onun yerine Ebū Cehl'in ismini yazmıştır. Bkz. el-Vāḥidī, *el-Vasīṭ fī tefsīri'l-Ḳur'āni'l-mecīd*, tah. 'Ādil 'Aḥmed 'Abdulmevcūd-'Aḥmed Muḥammed Ṣīra-'Alī Muḥammed Mu'avviḍ-'Aḥmed 'Abdulğanī el-Cemel-'Abdurraḥmān 'Uveys, Dāru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1994, II. 458-59.

[39] M, II. 162.

[40] Ş, 47b; Vel, IV. 1254a.

[41] M, III. 743.

nin tarikleri arasında bu türlü s i s t e m a t i k bir tahrif işleminin vuku bulmadığını ortaya koymaktadır.

3. Hz. 'İbrâhîm 26/eş-Şu'arâ' suresinin 83. ayetinde nakledilen duasında Allah'tan *ḥukm* talep etmektedir. eş-Ş*a*'lebī tefsirinin Veliyyüddîn Efendi no: 132 nüshasına göre Muḳātil buradaki *ḥukm* kelimesini *fehm*, *'aḳl* ve *'ılm* kelimeleriyle tefsir etmiştir.[42] Muḳātil'in matbu tefsirine göre ise Muḳātil, bir istisna dışında,[43] Kur'an'da geçen diğer *ḥukm* ve *ḥikmet* kelimelerini açıklarken *'aḳl* kelimesini kullanmamış; onları *fehm*, *'ilm*, *ḥalāl*, *ḥarām*, *mevā'ıẓ*, *emr*, *nehy*, *Ḳur'ān ve sunnet* kelimeleriyle yorumlamıştır.[44] Muḳātil tefsirinin Bağdat versiyonunda *'aḳl* kelimesinin zühul eseri düştüğünü zannetmiyoruz. Çünkü erken dönemde *ḥukm* kelimesiyle aynı kökten gelen *ḥikmet* kelimesine verilen anlamlar ideolojik tartışmalara konu edilmişti.[45] Rey taraftarları bu kelimenin anlam alanına *'aḳl* kelimesini de dahil ederken Ehlu'l-hadis buna karşı çıkıyordu.[46] Eserin Bağdat versiyonunda muhtemelen

[42] Vel, III. 1023b. eş-Ş*a*'lebī tefsirinin matbu nüshasında da *aḳl* kelimesinin yer almadığı görülmektedir. Bu durum bu tefsirin el yazmaları arasında da farklılık olabileceğini göstermektedir. Bkz. Keşf, IV. 453.

[43] M, III. 87.

[44] M, III. 269; HH, 212a. 26/eş-Şu'arâ' suresi 83. ayetinin dışındaki ayetlerin tefsiri için bkz. M, I. 286. 515, 574, II. 327, 494, III. 79, 260, 269, 338, 434, 489, 639, 800, 837. Muḳātil'in diğer kitabında da *el-ḥukm* kelimesine *el-fehm* ve *el-'ilm* anlamları verilmiştir. Bkz. *el-Eşbāh ve'n-neẓā'ir*, tah. 'Abdullāh Malımūd, s. 112. Faḫruddîn er-Rāzī (604/1207), Muḳātil'in *ḥikmet* kelimesi hakkındaki açıklamalarını çok beğenmiş olacak ki, bu açıklamaları tefsirinin iki ayrı yerinde aynen tekrar etmektedir. Bkz. *Mefātiḥu'l-ġayb*, II. 194, VII. 73.

[45] Bkz. Naṣr Ḥāmid Ebū Zeyd, *el-İmām eş-Şāfi'ī ve te'sīsu'l-eydiyūlūciyyeti'l-vasaṭiyye*, Sînâ li'n-neşr, Kahire ty., s. 39-46; Hayri Kırbaşoğlu, *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, kitâbiyât Ankara 2000, mesela bkz. 106-108, 176, 223.

[46] Oysa ki, tabiin dönemine ulaşan tefsir rivayetlerinde *ḥikmet*'in *sunnet*, *nubuvvet* ya da *'aḳl* ile karşılandığı görülür. Bkz. *eṭ-Ṭaberī*, *Cāmi'u'l-beyân*, I. 557; İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, I. 237. Muḳātil'den 50 sene sonra vefat eden Yaḥyā b. Sellām (200/816), Kur'ān'daki çok anlamlı kelimeleri tetkik etmek için kaleme aldığı eserinde *ḥikmet* kelimesine *sunnet* anlamı vermiştir. Bkz. *et-Teṣārīf*, s. 201. Yaḥyā'dan yaklaşık iki buçuk asır sonra aynı tür bir eser te'lif eden el-Ḥuseyn b. Muḥammed ed-Dāmeğānī (478/1085) ise tıpkı Muḳātil gibi söz konusu kelimenin anlamları arasında *sünnet* kelimesine yer vermez. Bkz. ed-Dāmeğānī, *el-Vucūh*, I. 260. *Ḥikmet-sunnet* eşitliğini dinî bir dünya görüşünün merkezine yerleştiren ilk âlimin eş-Şâfi'ī (204/819) olduğu görülmektedir. Bkz. eş-Şâfi'ī, *er-Risāle*, tah. 'Aḥmed Muḥammed Şākir, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1940, mesela bkz. s. 32, 78. *Ḥikmet* kelimesine verilen anlamlar içinde belki de en garibi el-Ḥakîm et-Tirmiẕī'nin (318/930) eserinde görülmektedir. O, güçlü tasavvufi eğilimini de yansıtan eserinde bu kelimeye *bāṭinu'l-'ilm* (ilmin gizli yanı) anlamı da vermiştir. Bkz. *Taḫṣīlu neẓā'iri'l-Ḳur'ān*, s. 107.

bu sürtüşmenin etkisiyle böyle bir tasarrufta bulunulmuştu. Şimdi zikredeceğimiz örnek bu yoruma biraz daha açıklık getirecektir:

4. Bu örnek 12/Yūsuf suresinin 108. ayetiyle ilgilidir. Bu ayette *ḳul hāẕihī sebīlī* [(Rasulüm) de ki: bu benim yolumdur] buyrulmaktadır. eş-Ṣa'lebī'ye göre Muḳātil *sebīlī* (yolum) kelimesini *dīnī* (dinim) şeklinde anlarken,[47] Muḳātil'in matbu tefsirindeki kayıtlara göre Muḳātil bu kelimeyi *sunnetī* (sünnetim) şeklinde algılamıştır.[48] Matbu nüshada Ehlu'l-hadisi memnun edeceği aşikar olan *sebīl-sunnet* eşitliğinin sağlandığı görülmektedir. Bundan önceki örnekte olduğu gibi, burada da Muḳātil'in görüşünün Ehlu'l-hadis yanlısı bir bakışla çarpıtıldığı düşünülebilir. Şimdi, Muḳātil tefsirinin tarikleri arasındaki faklılıkları izah etmek amacıyla şu ana kadar yaptığımız yorumlara ters düşen bir örnek zikretmek istiyoruz:

5. 7/el-'A'rāf suresinin 145. ayetinde "...Mūsā için levhalara yazdık..." buyrulmaktadır. Bu ayetin tefsirinde Allah'ın levhalara neyi-nasıl yazdığı işlenmektedir. Muḳātil'in matbu tefsirine göre Muḳātil, Allah'ın bu levhaları eliyle (*bi yedihī*) yazdığı kanaatindedir.[49] eş-Ṣa'lebī'nin Muḳātil'den naklettiği anlatımlarda ise bu ibare (*bi yedihī*) kullanılmamıştır.[50] Bu ibarenin doğrudan *teşbīh*'i hatırlatacağı açıktır. Nitekim Muḳātil tefsirinin muhakkiki söz konusu ibareden hareketle Muḳātil'in *teşbīh*'i savunduğunu belirtmektedir.[51] Dikkat çekici husus onun daha sahih bulduğumuz eş-Ṣa'lebī tefsirinde değil de, tefsirin Bağdat tarikinde yer almasıdır. eş-Ṣa'lebī'nin bu ibareyi rahatsız edici bulduğu için ilkeli davranarak kaydetmediğini de düşünemeyiz. Çünkü eş-Ṣa'lebī, aynı

[47] Vel, II. 735b; Beyazıt no: 460. 39a. Muḳātil bundan sonra bu yorumu çok yerinde bir tercih yaparak 16/en-Naḥl suresinin 125. ayeti ile desteklemektedir. eş-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetlerinde Muḳātil'in Kur'an'ı Kur'an ile tefsir ettiğine dair örnekler nadiren yer almaktadır. Bkz. Vel, II. 676a; III. 867a, 885a, 1047a. Ancak dikkat çekici olan bunların hiç birisisinin, tefsirin Bağdat tarikinde bulunmamasıdır. Bkz. M, II. 246-47, 585, 604; III. 313. Oysa ki, el-'Arūsī tefsirin Bağdat tarikinde Muḳātil'in 1294 ayeti başka bir ayetin tefsiri sadedinde kullandığını tespit etmiştir. Bkz. Muḥammed el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 109.

[48] M, II. 353.

[49] M, II. 62-3; HH, 68a.

[50] Vel, II. 563a; Y, II. 220a.

[51] M, II. 62, 1 numaralı dipnot. Muḳātil *el-Eşbāh ve'n-neẓā'ir fi'l-Ḳur'āni'l-Kerīm* adlı kitabında Allah'ın Hz. 'Ādem'i eliyle yarattığını söylemektedir. Bkz. s.21. Belki de, bu kitabında benzer bir bağlamda zaten var olan *bi yedihī* ibaresi, Muḳātil'in Allah tasavvuruna çok uygun düşeceği varsayıldığı için tefsirin Bağdat tarikine ilave edilmiştir.

ayetin tefsirinde Allah'ın sadece elinin değil; parmağının bile zikredildiği Vehb b. Munebbih (113/731) rivayetini nakletmekte bir sakınca görmemiştir.[52]

6. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayeti ve Muḳātil'in matbu tefsirinde mü'minin kabirde başına gelecekler farklı anlatılmaktadır. eṣ-Ṣa'lebī'de Münker ve Nekir meleklerinin gelmesinden önce *Dūmān*[53] isimli bir meleğin geleceği ve kendisinden sonra mü'mine Münker ve Nekir meleklerinin geleceğini haber vereceği belirtilmektedir.[54] Matbu nüshada ise kabirdeki süreç doğrudan Münker ve Nekir melekleriyle başlatılmaktadır.[55] Bu iki melekten önceki ayrıntı herhalde rahatsız edici bulunduğu için buraya kaydedilmemiştir.

7. Cennette mü'minlerin yaslanacakları koltuklar[56] eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde ayrıntılı anlatılırken[57] Muḳātil tefsirinin matbu nüshasında bu ayrıntılar izale edilmiştir.[58]

8. 40/el-Mu'min suresinin 28. ayetinde Fir'avn ailesinden mü'min bir kimse konu edilmektedir. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde bu kimsenin Fir'avn'un amcasının oğlu olduğu belirtilmektedir.[59] Muḳātil tefsirinin matbu nüshasında ise onun için sadece "Fir'avn gibi Kıpti idi" açıklaması vardır.[60]

Böylece, son üç örnek Muḳātil tefsirinin tarikleri arasında ayrıntıları yok etmeye yönelik bir tahrif işleminin gerçekleşmiş olabileceğine dair veriler sunmaktadır.

2.2.2.1.2. Çelişki

1. eṣ-Ṣa'lebī'ye göre Muḳātil, 1/el-Fātiḥa suresinin 6. ayetinde geçen *ihdinā* (bizi ilet) kelimesini *erşidnā* (bizi ilet) kelimesi ile tefsir etmektedir.[61] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu, Muḳātil'in görüşü değil, İbn Mes'ūd'un (32/652) kıraati olarak takdim edilmektedir.[62]

[52] Vel, II. 563a.
[53] eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin matbu nüshasında ve diğer bir el yazmasında bu meleğin ismi *Rūmān* yazılmıştır. Bkz. Ayasofya no: 289, 1b; Keşf, III. 465.
[54] Vel, II. 758b; Ayasofya no: 289, 1b.
[55] M, II. 405; HH, 144a.
[56] 76/el-İnsān suresi 13. ayet.
[57] Ş, 154b.
[58] M, IV. 527.
[59] Ş, 42a; Vel, IV. 1240a.
[60] M, III. 711; HH, 268b.
[61] Vel, I. 20a.
[62] M, I. 36.

2. Hz. Peygamber, 2/el-Baḳara suresinin 281. ayetinin nüzulünden sonra eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre 7 gece,[63] Muḳātil'in matbu tefsirine göre ise 9 gece yaşamıştır.[64]

3. Kur'an'da beyan edildiğine göre, Yahudiler aralarında anlaşarak günün bir kısmında Hz. Peygamber'e inanmış görünecekler, diğer kısmında da inkar edeceklerdi. Bu çelişkili davranışlarıyla Müslümanları inançları hakkında şüpheye düşürmeyi amaçlıyorlardı.[65] Muḳātil tefsirinin tarikleri, Yahudilerin aldıkları bu kararın ayrıntısında farklılaşmaktadır. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre, Yahudiler günün bir kısmında Kabe'ye yönelerek ibadet edecekler, böylece Müslümanları Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmaya ikna edeceklerdi.[66] Muḳātil'in matbu tefsirine göre ise, Yahudiler taktik icabı günün bir kısmında Hz. Peygamber'in Tevrat'da anlatılan niteliklerine iman etme, diğer kısmında ise onları inkar etme kararı almışlardı.[67]

4. 5/el-Mā'ide suresinin 115. ayeti bağlamında zikredilen bir rivayette, eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre '6 ekmek',[68] Muḳātil'in matbu tefsirine göre ise '5 ekmek' konu edilmektedir.[69]

5. 7/el-'A'rāf suresinin 69. ayetinin tefsiri sadedinde Hz. Nūḥ dönemindeki insanların boylarına ilişkin bir rakam verilmektedir. Bu rakam eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde '12 *ẕirā'* iken[70] Muḳātil'in matbu tefsirinde '12 buçuk *ẕirā'*dır.[71]

6. Hz. Nūḥ'un gemisine binen insan sayısı hakkında Muḳātil tefsirinin tarikleri farklılaşmaktadır. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre gemide yarısı erkek yarısı kadın toplam 78 insan vardı.[72] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu rakam, aynı şekilde yarısı erkek yarısı kadın olmak üzere 80'e ulaşmaktadır.[73]

[63] Vel, I. 218a; Y, I. 168b.
[64] M, I. 228.
[65] 5/'Āl-i 'İmrān suresi 72. ayet.
[66] Vel, I. 263a; Y, I. 193b.
[67] M, I. 284.
[68] Vel, I. 486a.
[69] M, I. 518; HH, 80a.
[70] Vel, II. 542a.
[71] M, II. 45; HH, 94a.
[72] Vel, II. 596a; Beyazıt no:460, 6b. Beyazıt kütüphanesindeki bu el yazması çok hasarlı ve yıpranmış bir haldedir.
[73] M, II. 282; HH, 127a.

7. 11/Hūd suresinin 106. ayetinde geçen *zefîr* (nefes alma) ve *şehîḳ* (nefes verme) kelimeleri eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde ve Muḳātil'in matbu tefsirinde biri diğerinin yerine tarif edilmektedir.[74]

8. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde ve Muḳātil'in matbu tefsirinde Hz. Meryem'in Hz. 'Īsā'ya hamile kaldığındaki yaşı konusunda farklı rakamlar buluyoruz: Bu rakam birincisinde 10 iken,[75] diğerinde 13'tür.[76] Yine eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin başka bir nüshasında 16 rakamıyla karşılaşıyoruz.[77] Böylece eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin el yazmaları arasında da bir farklılığa tesadüf etmiş oluyoruz.

9. Hz. Mūsā'ya karşı koyan Fir'avn'un emrindeki sihirbazların sayısı eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde 72 iken,[78] Muḳātil'in matbu tefsirinde 73'tür.[79]

10. 24/en-Nūr suresinin 40. ayeti, eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre 'Utbe b. Rabī'a (2/624) hakkında,[80] Muḳātil'in matbu tefsirine göre ise 'Utbe'nin kardeşi Şeybe b. Rabī'a (2/624) hakkında nazil olmuştur.[81]

11. Her iki eserde, Belḳīs'ın danışma heyetindeki 313 kişinin her birisinin hükmettiği insan sayısı farklıdır. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre bu rakam on bin iken,[82] Muḳātil'in matbu tefsirinde yüz bindir.[83]

12. 46/el-'Aḥḳāf suresinin 35. ayetinde Hz. Peygamber'den 'Ulū'l-'aẓm peygamberlerin sabrettiği gibi sabretmesi istenmektedir. Bu gruba giren peygamberler hangileridir? eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre bunlar Hz. Nūḥ, Hz. 'İbrāhīm, Hz. 'İsḥāḳ, Hz. Ya'ḳūb, Hz. Yūsuf ve Hz. Eyyūb'dur.[84] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu gruptan Hz. Yūsuf çıkarılarak yerine Hz. Yūnus dahil edilmektedir.[85]

13. 50/Ḳāf suresinin 27. ayetinde geçen *ḳarīn*, eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde "kötü amelleri kayıt altına alan melek" olarak

[74] Vel, II. 697a; Beyazıt no: 460, 13b; M, II. 298, HH, 130b.
[75] Vel, III. 890a.
[76] M, II. 624; HH, 174b.
[77] Ayasofya no: 289, 143b.
[78] Vel, III. 911a; Ayasofya no: 289, 168a.
[79] M, III. 32; HH, 181a.
[80] Vel, III. 993b; Ayasofya no: 289, 260b.
[81] M, III. 202; HH, 403b.
[82] Vel, III. 1039b. eṣ-Ṣa'lebī'nin matbu tefsirinde ise bu konuda Muḳātil'e herhangi bir haber isnad edilmemiştir. Bu örnek eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin Veliyyüddin Efendi nüshası ile matbu nüshası arasında farklar olabileceğini göstermektedir.
[83] M, III. 303; HH, 217b.
[84] Ş, 66b.
[85] M, IV 30.

açıklanırken,[86] Muḳātil'in matbu tefsirinde onun için 'Şeytan' denmektedir.[87]

14. Bu örnek, 51/eẕ-Ẕāriyāt suresinin 24. ayetinde anlatılan Hz. İbrāhīm'in konukları ile ilgilidir. Onlar, es-Sa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre 12 adet melek iken,[88] Muḳātil'in matbu tefsirine göre Cibrīl, Mīkā'īl ve ismi verilmeyen üçüncü bir melektir.[89]

15. Bu örnek, 65/eṭ-Ṭalāḳ suresinin 1. ayetinin kimler hakkında nazil olduğu ile ilgilidir. es-Sa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre bu kişilerden birisi 'Abdullāh b. 'Amr b. el-'Āṣ (65/685) olarak sunulurken,[90] Muḳātil'in matbu tefsirinde bu şahsın yerine 'Abdullāh b. 'Umar b. el-Ḫaṭṭāb (73/692) geçirilmiştir.[91] Bundan başka Veliyyüddin Efendi nüshasının müstensihi bir hata yapmış ve ayetin nüzul sebebinde eṭ-Ṭufeyl b. el-Ḥāriṣ (31/652) ve 'Utbe b. Ğazvān (17/638) isimli iki şahsın ismini yazması gerekirken yanlışlıkla Ṭufeyl b. Ḥāriṣ b. Ğazvān yazmıştır.[92]

16. 82/el-İnfiṭār suresinin 6. ayetinde "Ey İnsan! Kerīm olan Rabbine karşı seni aldatan nedir?" buyurulmaktadır. İşte her iki kitapta bu soruya farklı cevaplar aranmaktadır. es-Sa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde şöyle denmektedir: "Allah, o kişiyi cezalandırmayı ertelediğinde Allah'ın affı onu aldattı."[93] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise "Onu Şeytan aldattı" açıklaması vardır.[94]

17. 83/el-Muṭaffifīn suresinin 23. ayetinde "(Mü'minler Cennette) koltukları üzerinde bakarlar" buyurulmaktadır. es-Sa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre, *yenẓurūne ilā 'aduvvihim* (düşmanına bakarlar).[95] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise *yenẓurūne ilā ẕālike'n-ne'īm* (bu nimetlere bakarlar).[96] Bu örnek bağlamında es-Sa'lebī tefsirinin el yazmaları arasında da bir fark gözlenmektedir. Şehit Ali Paşa no: 156'da yer alan tekil *'aduvvihim* kelimesi, bu nüshadan çok sonra istinsah edilen Veliyyüddin Efendi nüshasında çoğul olarak yazılmıştır. Veliyyüddin Efendi'deki ibare *ve ḳāle Muḳātil: yenẓurūne ilā 'a'dā'ihim keyfe yu'aẕẕebūn* (düşmanlarının

[86] Ş, 82b.
[87] M, IV. 113; HH, 288b.
[88] Ş, 85b; Vel, IV. 1351b.
[89] M, IV. 129; HH, 300a.
[90] Ş, 128b.
[91] M, IV. 263.
[92] Vel, IV. 1473b.
[93] Ş, 165a.
[94] M, IV. 613.
[95] Ş, 167a.
[96] M, IV. 624.

nasıl azab gördüklerine bakarlar) şeklindedir.[97] Böylece bağlama uygun düşmeyen tekil *'aduvv* kelimesi sonraki asırlarda çoğul *'a'dā'* kelimesi ile düzeltilmekle kalmamış, ibareyi daha anlaşılır kılacak bir de açıklama getirilmiştir. Burada aynı tefsirin zaman ilerledikçe gramer tashihlerine tabi tutulduğunu görüyoruz.

18. 89/el-Fecr suresinin 1. ayetindeki *ve'l-fecr* (Fecre and olsun) ayeti, "Hangi günün fecri?" sorusunu akla getirmektedir. Bu soruya eş-Ša'lebī'nin Muḳātil rivayetinde "bütün senelerin sabahı" cevabı verilirken,[98] Muḳātil'in matbu tefsirinde "bütün kurban bayramı sabahları" cevabı verilmektedir.[99]

19. 90/el-Beled suresinin 4. ayeti, eş-Ša'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre, 'Useyd b. Kilde b. Esīd b. Ḫalef (?) hakkında nazil olmuştur.[100] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu ayetin el-Ḥāriṯ b. 'Amir b. Nevfel b. 'Abdimenāf el-Ḳuraşī (2/624) hakkında nazil olduğu belirtilmektedir.[101]

[97] Vel, IV. 1578a.

[98] Ş, 174b; Vel, IV. 1596b.

[99] M, IV. 688; HH, 354b.

[100] Ş, 178b. Veliyyüddin Efendi nüshası da Şehit Ali Paşa nüshasını doğrulamaktadır. Burada sadece, şahsın ismi 'Useyd yerine Esed olarak kayıt edilmiştir. Bkz. Vel, IV. 1606a. Ancak bu şahsın ismi her iki el yazmasında da yanlış yazılmıştır. Doğrusu, Kelede b. Esīd b. Ḫalef (?) 'tir. Bu şahıs hakkında bilgi için bkz. İbn Ḥazm, *Cemheratu ensābi'l-'Arab*, tah. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn, Dāru'l-ma'ārif, Kahire 1982, s. 161.

[101] M, IV. 702. Buradaki anlatımlarda, el-Ḥāriṯ'in, kefaret terettüp eden hataları dolayısıyla çok fazla maddi kefaret ödediği, bundan dolayı da şikayette bulununca bu ayetin nazil olduğu belirtilmektedir. Ancak bununla ilgili birden fazla sorun bulunmaktadır: Birincisi, bu rivayet 90/el-Beled suresinin 6. ayetinin tefsirine uygun düşebilir. Daha önemli bir sorun söz konusu şahsın kimliği ile ilgilidir: el-Ḥāriṯ b. 'Amir b. Nevfel b. 'Abdimenāf el-Ḳuraşī, Bedir savaşında öldürülen müşriklerin ileri gelenlerindendi. Bkz. el-Belāẕurī, *Kitābu cumel min ensābi'l-eşrāf*, tah. Suheyl Zekkār-Riyāḍ Zirrikli, Dāru'l-fikr, Beyrut 1996, I. 174. Bu sebeple, onun, sadece Müslümanlara uygulanabilecek bir ceza türüne (kefaret) konu edilmesi yanlıştır. Burada kastedilen kimse aslında, Hz. 'Uṯmān'ın hilafeti döneminde vefat eden sahabi el-Ḥāriṯ b. Nevfel'dir. el-'Âlūsī (1270/1854), söz konusu sorunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Anlamı, müfessirler tarafından müşriklere tahsis edilen 90/el-Beled suresinin 5. ayetinin sebeb-i nüzul rivayetlerinde el-Ḥāriṯ b. 'Amir b. Nevfel b. 'Abdimenāf el-Ḳuraşī'nin de ismi geçmektedir. Bir sonraki ayetin sebeb-i nüzul rivayetinde ise el-Ḥāriṯ b. Nevfel'in ismi yer alması gerekirken isim benzerliği dolayısıyla bir karışıklık yaşanmıştır. Bkz. el-'Âlūsī, *Rūḥu'l-ma'ānī fī tefsīri'l-Ḳur'āni'l-'aẓīm ve's-seb'i'l-meşānī*, tah. Muḥammed Ḥuseyn el-'Arab, Dāru'l-fikr Beyrut 1994, XXX. 243. Yadırganması gereken Muḳātil'den sonraki asırlarda da Muḳātil tefsirinin Bağdat tarikinde yer alan bu hatanın tekrarlanmasıdır. Sözgelimi, el-Ḳurṭubī (671/1272) Muḳātil'in ismini de vererek bu hatayı tekrarlamaktadır. Bkz. el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi' li aḥkāmi'l-Ḳur'ān*, XX. 43. Yine bir başka Endülüslü müfessir Ebü Ḥayyān (745/1344) Muḳātil'in ismini vermese de bu hataya düşmüştür.

20. eṣ-Ṣa'lebī tefsiri Şehit Ali Paşa no: 156 nüshasının Muḳātil rivayetinde Fil olayının Hz. Peygamber'in doğumundan 23 sene önce gerçekleştiği yazılıdır.[102] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu olay ile Hz. Peygamber'in doğumu arası 40 sene gösterilmiştir.[103] Bu çelişkili ifadelerin sebebini eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin birkaç el yazmasını incelediğimizde anlıyoruz. Bu nüshalarda '23 sene' görüşü el-Kelbī'ye (146/763) isnad edilirken Muḳātil'in görüşü 40 sene olarak takdim edilmektedir.[104] Bu durumda da Şehit Ali Paşa no: 156'nın müstensihinin el-Kelbī'nin görüşünü yanlışlıkla Muḳātil'in görüşü olarak kaydettiği anlaşılmaktadır.[105]

21. 111/Tebbet suresinin 5. ayetinde Ebū Leheb 'Abdul'uzzā b. 'Abdilmuṭṭalib'in (2/624) karısı Ummu Cemīl binti Ḥarb'in (?) ahiretteki acıklı durumu tasvir edilmektedir. Buna göre, onun boynunda bükülmüş bir ip bulunacaktır. Şehit Ali Paşa no: 156'nın Muḳātil ve eş-Şa'bī (104/722) rivayetinde bu ipin *līf*'ten olduğu yazılıdır.[106] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise onun için demirden bir zincir denmektedir.[107] Bundan önceki örnekteki gibi bu çelişkinin sebebi eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin diğer nüshaları tetkik edilince anlaşılır. Veliyyüddin Efendi nüshasına göre *līf* açıklaması Ḳatāde (117/735) ve eş-Şa'bī'ye isnad edilmiştir.[108] Bu durumda da Şehit Ali Paşa no:156 müstensihinin, Ḳatāde'nin görüşünü yanlışlıkla Muḳātil'in tefsiri olarak kaydettiği anlaşılmaktadır.[109]

Yukarıdaki son iki örnek eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin daha eski asırlarda istinsah edilen el yazmalarının her zaman daha sahih bilgi ver-

Bkz. Ebū Ḥayyān, *Tefsīru'l-baḥri'l-muḥīṭ*, tah. 'Ādil 'Aḥmed 'Abdu'l-mevcūd-'Alī Muḥammed Mu'avviḍ, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993, VIII. 470. 90/el-Beled suresinin 6. ayetinin sebeb-i nüzul rivayetlerinde madde düşkünlüğü öne çıkarılarak eleştirilen el-Ḥāriṣ b. Nevfel hakkında tabakat yazarları –herhalde bir sahabiyi eleştirmek istemedikleri için– konuşmaktan kaçınmışlardır. Onun hakkında sadece eẕ-Ẕehebī (748/1347) "cimri idi" açıklamasını getirebilmiştir. Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām ve vefeyātu meşāhiri ve'l-'a'lām*, tah. 'Umar 'Abdusselām Tedmürī, Dāru'l-kitābi'l-'Arabī, Beyrut 1997, III. 340.

[102] Ş, 188b.

[103] M, IV. 853.

[104] Vel, IV. 1649b; Fatih no: 399, 146a.

[105] Bütün bu değerlendirmeleri eṣ-Ṣa'lebī'nin tefsirinin matbu nüshası ve tarih kitabı da doğrulamaktadır. Bkz. Keşf, VI. 551; *'Arā'is*, s. 449.

[106] Ş, 196b.

[107] M, IV 904; HH, 368a.

[108] Vel, IV. 1670b.

[109] eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin matbu nüshasında da *līf* açıklaması yer almaktadır. Bkz. Keşf, VI. 591. Bu durumda, Şehit Ali Paşa no: 156 nüshasının müstensihinden kaynaklandığını varsaydığımız hatanın başka nüshalarda da tekrarlandığı ortaya çıkmaktadır.

mediğini göstermektedir. Mukayesesini yaptığımız bu iki eserdeki bütün sözü geçen haberlerin neden çelişkili olduğunu bilemiyoruz. İlk akla gelen Muḳātil'in, tefsirinin te'lifi sırasında veya daha sonraki dönemde kanaat değiştirmiş olabileceğidir. Ancak bundan hiç bir zaman emin olamayız. Neticede, Muḳātil tefsirinin farklı tarikleri kısmen de olsa bir çelişki sorunu taşımaktadırlar.

2.2.2.1.3. eṣ-Ṣa'lebī Tefsirindeki Muḳātil Rivayetlerinin Muḳātil'in Matbu Tefsirinde Bulunmaması

Bu gruba giren 57 rivayet vardır. Bu rivayetler mukayesesini yaptığımız iki eser açısından önemli bir müşkil doğurmaktadır. Acaba 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥāte'nin tahkik ederek neşrettiği Muḳātil tefsiri eksik midir? eṣ-Ṣa'lebī bu tefsirin daha geniş bir versiyonundan mı yararlanmıştır? Şüphesiz ki Muḳātil tefsirinin Horasan tariki müstakil olarak elimizde olsaydı bu konuda daha somut şeyler söylenebilirdi.

Bu başlıktan önce "Tahrif ihtimali" ve"Çelişki" başlıklarını kullanarak bu başlıkların altına uygun düşen bütün rivayetleri zikretmiştik. Çünkü bu rivayetlerden hareketle birtakım yorum ve varsayımlara kapı aralamamız gerekiyordu. Şimdi ise sözünü ettiğimiz 57 rivayetten bazılarını serdetmek yeterlidir:

1. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre, Hz. Peygamber Allah'ın Yahudileri zorla imana getirmesini dileyince 2/el-Baḳara suresinin 119. ayeti nazil olmuştur.[110] Bu ayet "Sen Cehennem ehlinden sorumlu değilsin" ifadesiyle sona ermektedir.

2. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre Muḳātil ve el-Kelbī (146/763), 10/Yūnus suresi 41. ayetinin nesh edildiği görüşündedir.[111]

3. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre, Hz. Nūḥ gemisine Hz. Ādem'in cesedini de almıştır.[112]

4. 39/ez-Zumer suresinin 10. ayetindeki "Allah'ın arzı", eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde "Cennet arzı" alarak tanımlanmaktadır.[113]

eṣ-Ṣa'lebī'nin tefsirindeki bazı isnadlarda Muḳātil yer almaktadır. Muḳātil'in matbu tefsirinde, eṣ-Ṣa'lebī'nin naklettiği bu tür rivayetler bulunmamaktadır. Bu başlık altında işaret etmeye çalıştığımız 57 ri-

[110] Vel, I. 77b.
[111] Vel, II. 670b.
[112] Vel, II. 688a. eṣ-Ṣa'lebī , diğer eserinde bu rivayeti Muḳātil'e isnad etmeksizin vermektedir. Bkz. *'Arā'is*, s. 59.
[113] Ş, 33a.

vayetten 10 tanesi bu özelliği taşımaktadır. Bu 10 rivayetin önemli bir kısmı *Muḳātil 'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk 'ani'bni 'Abbās* isnad kalıbıyla gelmektedir.[114] es-Suyūṭī (911/1505), eḍ-Ḍaḥḥāk b. Muzāḥim'in (105/723) İbn 'Abbās'ı (68/687) görmediğini, bu sebeple de bu rivayetin munkati olduğunu kaydetmektedir.[115] es-Suyūṭī bu isnad kalıbında eḍ-Ḍaḥḥāk'tan sonra yer alan raviler hakkında bilgi verdiği halde Muḳātil'e değinmemiştir. Bu raviler içinde en meşhur isim hiç şüphesiz Cuveybir'dir (150/767).[116] Muḳātil genel cerh ve ta'dil ilkeleri bakımından rivayeti makbul olmayan Cuveybir'den daha şaibeli bir isimdir. Bu sebeple ilgili isnadda Muḳātil'in yer alması o isnadı çok daha zayıf konuma getirmektedir.[117]

eş-Ša'lebī, yararlandığı kaynakları, tefsirinin içinde tekrar zikretmemek için oldukça ayrıntılı ve bibliyografik içerikli bir mukaddimede göstermiştir. O halde *Muḳātil 'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk 'ani'bni 'Abbās* isnadını muhtelif ayetlerin tefsirinde neden vermektedir? eş-Ša'lebī tefsirinin Goldfeld tarafından tahkik edilerek yayımlanan mukaddimesinden hareket edildiğinde bu soru makul görülebilir. Çünkü Goldfeld yaptığı tahkik çalışmasında önemli bir hata yaparak Bekr b. Sehl ed-Dimyāṭī (289/902) tefsirinin ikinci tarikinde İbn 'Abbās'tan sonra gelen 'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ'ı (114/732) kaydetmemiştir.[118] Oysa ki, eş-Ša'lebī'nin mukaddimesinde zikrettiği ve söz konusu isnadla da ulaştığı ed-Dimyāṭī'nin tefsirinin her iki tarikinin isnadında da 'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ vardır.[119] Bu yanlışlık sonucu ed-Dimyāṭī tefsirinin isnadı *Muḳātil 'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk 'ani'bni 'Abbās* isnadı ile karışmıştır. eş-Ša'lebī tefsirinin mukaddimesinde eḍ-Ḍaḥḥāk'ın doğrudan İbn 'Abbās'a ulaştığı bir kaynak bulunmamaktadır.

[114] Vel, II. 778; III. 1042b, 1054b; Ş, 18a, 27a, 40a. Bu isnad kalıbıyla başlamayan diğerleri için bkz. Vel, III. 1009b; Ş, 27b, 28a, 46a. Bu konu hakkında farklı bir bilgi için "İkinci Bölüm"ün 1. dipnotuna bakınız.

[115] es-Suyūṭī, *el-İtḳān*, II. 1232.

[116] Nitekim eş-Ša'lebī tefsirindeki rivayetlerin ikisinde eḍ-Ḍaḥḥāk'tan sonra Muḳātil ve Cuveybir'in isimleri birlikte zikredilmektedir. Bkz. Vel, III. 1042b, 1054b.

[117] Üstelik bizatihi eḍ-Ḍaḥḥāk'ın, Muḳātil'in anlamsız ayrıntı ile ilgilenerek tefsir yapma teşebbüslerini eleştirdiği bile kaynaklara geçmiştir. Bkz. el-Mizzī, *Tehẕību'l-kemāl*, XXVIII. 440; 'Abdullah Maḥmūd Şeḥāte, *Tefsīru Muḳātil*, (V), s. 62-3.

[118] G, s. 22. eş-Ša'lebī tefsirinin matbu nüshasında da aynı hata tekrarlanmaktadır. Bkz. Keşf, I. 6.

[119] Vel, I. 2b; Y, I. 2b; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1731. 2b. es-Suyūṭī, ed-Dimyāṭī'nin tefsirini ancak İbn Curayc'e kadar ulaştırır. Bkz. *el-İtḳān*, II. 1231.

2.2.2.2. Doğal Farklılıklar

Klasik eserlerin dayandığı el yazmalarındaki farklılıkların rahatlıkla izah edilebilenleri, hatta müsamaha ile karşılanması gerekenleri de vardır. Bir eserin istinsahı şüphesiz ki, müstensihinin öznelliğinden ve gerçekleştiği dönemin teknik imkanlarından bağımsız düşünülemez. Konu matbaa öncesi yazım işlemleri olunca bütün bunlar dikkate alınmalıdır. Şimdi de bu gruba giren farklılıkları tetkik etmeye çalışalım.

2.2.2.2.1. Mânâ Rivayeti

Bir mefhumun farklı kelimeler ve farklı zihnî kurgularla nakledilmesine mânâ rivayeti denebilir. Merfû hadislerin bile –hiç değilse belli bir süre– bu yolla nakledilmiş olabileceğine dair yaygın bir görüş varken,[120] müfessirlerin yorumlarının yalnızca lafız rivayeti ile nakledilmiş olduğunu öngörmek makul değildir. Şüphesiz mânâ rivayeti insan doğasına çok uygun düşen bir nakil yoludur. Bundan dolayı, bu gruba giren 54 rivayeti ayrıntılı bir biçimde ele almak kayda değer bir fayda getirmeyecektir. Onların küçük bir kısmını vermek yeterlidir:

1. Bu örnek 2/el-Bakara suresinin 62. ayetinde zikri geçen *ṣābi'īn*'in tanımı ile ilgilidir. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde "Ka'be'ye doğru namaz kılarlar" denirken,[121] Muḳātil'in matbu tefsirinde "Kıble'ye namaz kılarlar" ifadesini buluyoruz.[122]

2. 2/el-Bakara suresinin 81. ayetinde Cehennem ehli anlatılmakta ve "kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatır" ifadesi kullanılmaktadır. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre Muḳātil bu kimse için "hatasında ısrar etti" yorumunu yaparken,[123] Muḳātil'in matbu tefsirinde "böylece şirk üzerinde öldü" açıklamasını getirmiştir.[124]

3. Bu örnek 8/el-Enfāl suresinin 29. ayetinde geçen *furḳān* kelimesi hakkındadır. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre Muḳātil

[120] Bkz. Selman Başaran, "Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, III (1991) 51-64, s. 60; Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, Rağbet yayınları, İstanbul 2001, s. 67.

[121] Vel, I. 55b; Y, I. 43b.

[122] M, I. 112.

[123] Vel, I. 62a.

[124] M. I. 119.

bu kelimeyi *menfeẕ* (çıkış) kelimesi ile yorumlarken,[125] Muḳātil'in matbu tefsirinde *maḫrac* (çıkış) kelimesi kullanılmıştır.[126]

4. 20/Ṭāhā suresinin 40. ayeti "Sonra *'alā ḳaderin* (takdire göre) bu makama geldin ey Mūsā" hitabıyla sona ermektedir. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetinde bu ayetteki *'alā ḳaderin, 'alā mev'idin* (belli bir vakit) ifadesiyle açıklanırken,[127] Muḳātil'in matbu tefsirinde *'alā mīḳātin* (belli bir vakit) kelimesiyle anlatılmıştır.[128]

5. 32/es-Secde suresinin 3. ayetinde "Onu (Kur'an'ı) Peygamber kendisi uydurdu diyorlar. Öyle mi? Hayır! O, senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarman için –doğru yolu bulsunlar diye- Rabbinden gönderilen hak kitaptır" buyurulmaktadır. İşte Muḳātil bu ayetten hareketle, "Araplar'a hangi zaman diliminde elçi gelmemiştir?" sorusuna açıklık getirmeye çalışmaktadır. eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetine göre Muḳātil bu soruya, "Bu Hz. 'Īsā ile Hz. Peygamber arası bir dönemdir." cevabını vermektedir.[129] Muḳātil'in matbu tefsirinde ise "Senden önce Ya Muḥammed!" şeklinde ayetin anlamını sadece tekrar eden kısa bir açıklama vardır.[130]

2.2.2.2.2 Harf ve Kelime Benzerliği

Burada, bir nokta ilavesi ya da çıkarılması sonucu anlamı değişen Arapça kelimelere örnek vermek çok bilinen bir hususun tekrarı olurdu. Aynı şekilde Arapça'da 'doğru anlama'ya ancak 'doğru okumak'la, 'doğru okuma'ya da ancak 'doğru anlamak'la ulaşılabileceği malumdur. Rivayet geleneğinin, devamlı tekamül eden Arap yazısıyla sürdürüldüğünü dikkate aldığımızda, mukayese ettiğimiz nüshalar arasındaki birtakım uyumsuzlukların makul bir farklılaşmanın ürünü olduğu yargısına kolaylıkla varabiliriz.[131] Bu grupta değerlendirilebilecek 14 rivayet bulunmaktadır. Bunlar şöyle bir tabloda gösterilebilir:

[125] Vel, II. 593b. eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin matbu nüshasında ise *munḳiẓ* kelimesiyle karşılaşıyoruz. Bkz. Keşf, III. 134.

[126] M, I. 110.

[127] Vel, III. 907a.

[128] M, III. 27-8.

[129] Vel, III. 1100b.

[130] M, III. 448.

[131] İbnu's-Seyyid el-Baṭalyevsī (521/1127), fukaha arasındaki anlayış farklılıklarının sebeplerini ele almak üzere kaleme aldığı eserinde Arapça'nın bu özelliğinden kaynaklanan sorunları *et-taṣḥīf* (tahrif) başlığı altında incelemiştir. Bkz. *el-İnṣāf fī'-tenbīhi 'ale'l-me'ānī ve'l-eshāb elletī evcebeti'l-iḫtilāfe beyne'l-muslimīne fī 'Ārā'ihim*, tah. Muḥammed Riḍvān ed-Dāye, Dārü'l-fikr, Dımeşḳ 1983, s. 174-77.

es-Sa'lebī'nin Muḳātil rivayeti	*Muḳātil'in Matbu Tefsiri*
el-cināyāt[132]	*el-cenābet*[133]
feneze'a[134]	*fefezi'ū*[135]
cibilletihī[136]	*cedīletihī*[137]
Temlīḫā-Faṭrūs[138]	*Yemlīḫā-Farṭus*[139]
yevm[140]	*yevme'izin*[141]
N-b-'a-t[142]	*N-f-'a-t*[143]
ğalev[144]	*'alev*[145]
Ḥarbīl[146]	*Ḥ-z-ḳīl*[147]
Bintu Yāmūşā[148]	*İbnetu Nāmūsiye*[149]
es-sefīh[150]	*es-sefele*[151]
Seyyār[152]	*Yessār*[153]
Tūmār-Mātūs[154]	*Tūmān-Yūnus*[155]

[132] Vel, I. 157a. es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında Muḳātil'in bu görüşü yer almamaktadır. Bkz. Keşf, I. 348-49

[133] M, I. 192.

[134] Vel, II. 581a; Y II.'de de *feneḍ'u*'dur. Bkz. 239a. es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında ise *neze'a* kelimesi değil; *ebṣara* kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Keşf, III. 108.

[135] M, II. 82.

[136] Vel, II. 838b. es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında *cedletu*'dur. Bkz. Keşf. IV. 77.

[137] M, II. 547.

[138] Vel, III. 866b.

[139] M, II. 584.

[140] Vel, III. 891b.

[141] M, II. 626.

[142] Vel, III. 905b. Bu kelimeyi okuyamadığınız için sadece harflerini zikredebildik.

[143] M, III. 25; HH, 178b'de *B-k-'a-t* yazılmıştır.

[144] Vel, III. 1002b; Ayasofya no: 289, 27a'da *'alev*'dir.

[145] M, III. 230.

[146] Vel, III. 1021b. Ayasofya no: 289, 292a'da *Ḥarbīl*; es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında *Ḥazbīl*'dir. Bkz. Keşf, IV. 449.

[147] M. III. 268

[148] Vel, III. 1021b. Ayasofya no: 289, 292a'da *Bintu Nāmūsā*; es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında *Bintu Mūsā*'dır. Bkz. Keşf, IV. 449.

[149] M, III. 268

[150] Vel. III. 1024b. Ayasofya no: 289, 295b'de ve es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında *es-sefele*'dir. Bkz. Keşf, IV. 456.

[151] M. III. 272.

[152] Ş, 48a. Vel, IV 1255a'da ve es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında *Yessār*'dır. Bkz. Keşf, V. 375.

[153] M, III. 745.

[154] Ş, 13a. Vel, III. 1170a'da *Tūmāl-Mālūs*: es-Sa'lebī tefsirinin matbu nüshasında *Tūmān-Mānūs*'tur. Bkz. Keşf, V. 195.

[155] M, III. 575. HH, 252b'de *Yūmān-Yūnus*'tur.

Şem'ān[156]	*Şem'ūn*[157]
Ḥabīb b. İsrā'īl[158]	*Ḥabīb min Benī İsrā'īl*[159]

Bütün bunlardan başka, Muḳātil'in anlatımlarının bazen matbu tefsirde, bazen de eş-Ṣa'lebī'nin tefsirinde özetlenerek verildiğini görebiliriz. Bu da şüphesiz doğal bir farklılaşma olarak kabul edilmelidir. Sözgelimi, matbu tefsirde Hz. Mūsā'nın seçtiği 70 kişi ve 19/Meryem suresinin 39. ayeti ile 37/eṣ-Ṣāffāt suresinin 50. ayeti bağlamında aktarılan ahiret ahvali ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.[160] Bunlar, eş-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetlerinde çok özet geçilmiştir.[161] Diğer taraftan, Hz. Yūsuf'un kuyuya atılması ve Ashāb-ı Kehf olaylarıyla ilgili bir kısım ayrıntılar Muḳātil'in matbu tefsirinde geçiştirilirken,[162] eş-Ṣa'lebī'nin Muḳātil rivayetlerinde teferruatıyla nakledilmiştir.[163]

2.3. eş-Ṣa'lebī'yi İzleyen Asırlarda Oluşan Tefsir Kitabiyatında Muḳātil Rivayetleri

Muḳātil'in izini eş-Ṣa'lebī sonrası yazılan tefsirlerde de sürerek Muḳātil tefsirinin meşruiyet kazanma sürecindeki mütakip aşamayı görebiliriz. Ayrıca bu, o dönemdeki tefsir yazarlarının kaynak gösterme tarzlarını tanımamıza da yardım edebilir. En önemlisi de bu sayede Muḳātil tefsirinin tefsir kitabiyatına daha fazla katkıda bulunan tarikini tespit etme imkanı doğacaktır. Bütün bunlar için eş-Ṣa'lebī'den sonraki yaklaşık iki asır boyunca kaleme alınan tefsirlerin tetkiki önemli oranda fikir verecektir.

el-Māverdī (450/1058), tefsirinin 260, eṭ-Ṭūsī (460/1068) 7, el-Vāḥidī (468/1076) 764,[164] el-Bağavī (516/1122) 425, ez-Zemaḫşerī (538/1143) 13, İbn 'Aṭiyye (542/1147) 47, eṭ-Ṭabresī (548/1153) 215, Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī (597/1201) yaklaşık 1300 ve Faḫruddīn er-Rāzī (604/1207) 220 yerinde Muḳātil b. Suleymān'ın tefsirine atıfta bulunmaktadır.[165] Bu rakamlar ilk bakışta dahi Muḳātil'in

[156] Ş, 13a. Vel, III. 1170a'da *Sim'ān*'dır.
[157] M, III. 575.
[158] Ş, 13a.
[159] M, III. 576-77.
[160] M. I. 116; II. 628-29; III. 607.
[161] Vel, I. 60b, III. 893a; Ş, 17b.
[162] M, II. 320, 578.
[163] Vel, II. 702b; III. 861a.
[164] Bu rakam el-Vāḥidī'nin sadece *el-Vasīṭ fī tefsīri'l-Ḳur'āni'l-mecīd* isimli tefsirindeki Muḳātil referanslarının sayısını göstermektedir.
[165] Bu rakamları *Mektebetu't-tefsīr* isimli CD ve www.altafsir.com adresindeki ilgili tefsirleri tarayarak tespit ettik.

bir tefsir kaynağı olarak benimsendiğini göstermektedir. Öyle ki, artık Muḳātil'in *teşbīh* konusundaki zaafının bile hemen hemen sözü edilmemektedir.[166] Bu, Muḳātil'in eleştirilmediği anlamına gelmez. Mesela yukarıda ismi geçen müfessirler içinde hem onu en fazla zikreden Ebū'l-Ferac, hem de ondan en ustaca yararlanan er-Rāzī, Muḳātil'in tefsire dair yorumlarını eleştirmekten kaçınmamışlardır.[167] Söylemek istediğimiz, bu müfessirlerin, Muḳātil'e yönelik rical ve makalat yazarlarından gelen ideolojik değerlendirmeleri genellikle dikkate almadan hareket edebildikleridir. Hatta Ebū'l-Ferac, es-Sa'lebī'nin aksine, belki de aradan geçen iki asırlık sürenin kazandırdığı ilave esnekliğe dayanarak hukuk içerikli ayetlerin tefsirinde de Muḳātil'e geniş yer vermektedir. Ebū'l-Ferac her defasında Muḳātil'in tefsire sunduğu özgün katkının peşine düşmemiş, ondan gelişigüzel alıntılar yapmıştır. Sözgelimi Ebū'l-Ferac'in 3/Āl 'İmrān suresi 193. ayeti tefsir ederken kullandığı şu referans bunu doğrulamaktadır:

"...(Rabbimiz) kötülüklerimizi ört. Muḳātil şöyle dedi: hatalarımızı sil."[168] Açıkça görüleceği gibi Muḳātil'in buradaki açıklaması, ilgili Kur'an ibaresi kadar açık ya da kapalıdır. Buna mukabil, er-Rāzī'nin Muḳātil'den faydalanırkenki becerisi gözden kaçmamaktadır. O, Muḳātil'den rastgele alıntı yapmamaya çalışır.[169] Muḳātil'in katkısını keşfeder, çoğu defa da bu katkıyı değerlendirerek kaydeder. er-Rāzī'nin 7/el-A'rāf suresinin 38. ayetini tefsir ederkenki tutumu bunun bir örneğidir. Bu ayetin baş tarafı Türkçeye şöyle çevrilebilir:

"(Allah) şöyle der: 'Sizden önce gelip geçen cin ve insanlarla beraber ateşe girin'..." Şimdi, er-Rāzī'nin bu emri dile getireni tespit etmeye yönelik açıklamalarını görelim: "Burada iki görüş vardır. Birincisi, bunu söyleyen Allah'tır. İkincisi, Muḳātil şöyle dedi: O Cehennem bekçisinin (Melek) sözlerindendir. Bu görüş ayrılığı 'Allah kafirlerle doğrudan konuşur mu?' (tartışmasına) dayanmaktadır..."[170]

Müfessirler Muḳātil'in tefsirinden –tahmin edileceği üzere– çoğunlukla mânâ rivayetinde bulunmaktadırlar. Tabii ki anlaşılması

[166] ez-Zemaḫşerī'nin bu konudaki eleştirisi bir istisnadır. Bkz. *el-Keşşāf*, IV. 147.

[167] Ebū'l-Ferac, *Zādu'l-mesīr*, mesela bkz. 256, 260, II. 261-62, III. 157, IV. 79, V. 381, VI. 91, VII. 33; Faḫruddīn er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ġayb*, VIII. 238, XXIII. 73, XXIV. 233.

[168] Ebū'l-Ferac, *Zādu'l-mesīr*, I. 419.

[169] Bunun istisnası yok değildir. Bkz. er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ġayb*, XXXI. 74.

[170] *Age.*, XIV. 77. er-Rāzī'nin, Muḳātil'in görüşlerini değerlendirdiği başka bir örnek için bkz. *age.*, XXII. 112.

güç kelimeleri eş anlamlı kelimeler yardımıyla açıklamak gibi bizatihi kelime seçiminin önem arz ettiği durumları bunun dışında tutmak gerekir. *Ve hāẕā ma'nā ḳavli Muḳātil* (bu, Muḳātil'in sözünün manasıdır) kalıbı[171] doğrudan mana rivayetini göstermektedir. Yine Muḳātil tefsirindeki mesela *el-ḥilf* (yemin) kelimesinin *yemīn*, *mīḳāt* (randevu) kelimesinin *mev'id* (randevu) kelimeleriyle nakledildiğini müşahede ediyoruz.[172]

Müfessirlerin Muḳātil'den eksik alıntı yapmaları yanlış anlamalara sebep olabilmiştir. 19/Meryem suresi 62. ayetin Türkçe meali ve Muḳātil'in yorumu şöyle verilebilir:

"Orada (Cennette) boş söz (lağv) değil, yalnızca selam işitirler. Orada sabah-akşam rızıkları da hazırdır.' *Lağven* (boş söz), yani *el-ḥilf* (yemin). Şarap içtiklerinde ehl-i dünyanın (şarap) içince yemin ettikleri gibi yemin etmezler" Muḳātil bu yorumu yaparken hemen hemen aynı anlamı ihtiva eden 37/eṣ-Ṣāffāt suresi 47. ayeti ve 56/el-Vāḳi'a suresi 25-26. ayetleri de gündemine almaktadır.[173] Şimdi de el-Māverdī'nin (450/1058) tefsirinde Muḳātil'in bu açıklamasının nasıl zikredildiğine bakalım: *Lağven el-Ḫalf* (kötü söz) bunu Muḳātil söylemiştir.[174] el-Māverdī'den yaklaşık bir buçuk asır sonra yazılan Ebū'l-Ferac'in (597/1201) tefsirinde artık Muḳātil'in ifadeleri tamamen başkalaşmıştır: (*Lağven*) : İçki içildiğinde yapılan *et-teḫāluf* (tartışma). Bunu Muḳātil söylemiştir.[175] Böylece Ebū'l-Ferac, el-Māverdī tefsirinde gördüğü anlamı belli-belirsiz muharref versiyonu (*el-ḫalf*), *mufā'ale* kalıbına uyarlayarak anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır.[176] Buradaki temel hata Muḳātil'in açıklamasının başlangıçtan beri anlaşılabileceği şekilde nakledilmemesi, tek bir kelime ile aktarılmaya çalışılmasıdır. Eğer bu tek bir kelime (*el-ḥilf*) gerekli diğer açıklamalar hazfedilerek doğru biçimde nakledilebilseydi dahi yine de tam olarak anlaşılamaz, te'vile ihtiyaç duyardı.

el-Māverdī'nin tefsirinde 77/el-Murselāt suresinin 32. ayeti tefsir edilirken benzeri bir sorun daha görülür. Muḳātil bu ayetin tefsi-

[171] el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, VI. 33, 57; Ebū'l-Ferac, *Zādu'l-mesīr*, V. 283.

[172] M, II. 633, III. 28; el-Bağavī, *Ma'ālimu't-tenzīl*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993, III. 210, 218. Ayrıca bkz. M, II. 573, IV. 546; el-Bağavī, *Ma'ālimu't-tenzīl*, III. 285, IV. 435.

[173] M, II. 633.

[174] el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, III. 380. el-Māverdī tefsirinin tetkik ettiğimiz bir el yazması da bu matbu nüshayı doğrulamaktadır: Bkz. Köprülü Kütüphanesi Hacı Ahmet Paşa no: 24, 187a.

[175] Ebū'l-Ferac, *Zādu'l-mesīr*, V. 183.

[176] el-Māverdī'nin ismi Ebū'l-Ferac'in tefsirinin yaklaşık 300 yerinde geçmektedir.

rinde *cimāl* (develer) kelimesini kullanarak bir benzetme yapmaktadır.[177] Muhtemelen el-Māverdī benzetmenin diğer ifadelerini hazfederek sadece *cimāl* kelimesini nakletti. Daha sonra müstensihler bu kelimeyi *el-cebel* (dağ) olarak yazdılar. el-Māverdī tefsirinin elimizdeki matbu nüshasına da kelime, muharref *el-cebel* kelimesiyle geçti.[178]

Muḳātil'in tefsirinden alıntı yapan müfessirlerin, elimizdeki Muḳātil nüshasında yer alan yanlışlıkları düzelttiği de vakidir. Gerçekten de 3/Āl-i 'İmrān suresinin 46. ayetinde zikri geçen *kehlen* kelimesine Muḳātil'in verdiği anlam matbu tefsirde açık değildir. Bu ayetin Türkçe anlamı şöyle verilebilir: "(Hz. 'Īsā) Beşikteyken ve yetişkinken (*kehlen*) insanlarla konuşacak ve iyilerden olacak" Muḳātil'in tefsirinde söz konusu muğlak açıklama şöyle gelmektedir: *Kehlen* yani göğe yükseltilmeden önce toplandığında..."[179] Nitekim tefsirin muhakkiki 'Abdullah Maḥmūd da bu ibareyi anlayamamış ve 'belki' kelimesini kullanarak onu tevil yoluna gitmiştir. el-Bağavī'nin (516/1122) tefsirine baktığımızda sorun çözülmektedir. Onun Muḳātil referansı şöyledir: "*Ve kehlen* Muḳātil şöyle dedi: (Hz. 'Īsā) göğe yükseltilmeden önce gücü toplandığında..."[180] Yani *kehlen* kelimesi Muḳātil'e göre Hz. 'Īsā'nın göğe yükseltilmesinden önce erişkin bir insanken de insanları Hakk'a çağırdığını ifade etmektedir.[181]

Şimdi de Muḳātil tefsirinin yukarıda tetkik edilen tefsirlerde daha çok kullanılan tarikini tespit etmeye çalışacağız. Mevcut malzeme, sözü geçen tefsirlerdeki Muḳātil rivayetlerinin, Muḳātil'in matbu tefsiri ve es-Sa'lebī tefsirindeki Muḳātil rivayetleri ışığında değerlendirilmesinden başka bir araştırmaya izin vermemektedir. Bu değerlendirme de "Tahrif İhtimali" ve "Çelişki" başlıkları altında ele aldığımız bazı örnekleri öne çıkarmaktadır. Bu örnekler bağlamında hicri 5. ve 6. asırlarda yazılan tefsirlerin Muḳātil refe-

[177] M, IV. 546.
[178] el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, VI. 180.
[179] M, I. 276.
[180] el-Bağavī, *Ma'ālimu't-tenzīl*, I. 302.
[181] Burada, incelediğimiz tefsirler içinde olmamasına rağmen el-Ḳurṭubī'nin (671/1272) yaptığı bir alıntı hatasını zikretmek istiyoruz. el-Ḳurṭubī ayette (17/el-İsrā' suresi 101.) geçen *mesḥūr* (büyülenmiş) kelimesini Muḳātil'den naklen *mağlūben* kelimesiyle karşılamış, böylece de Muḳātil'in ne dediği anlaşılamamıştır. Bkz. el-Ḳurṭubī, *el-Câmi' li aḥkāmi'l-Ḳur'ān*, X. 336. Oysa Muḳātil'in açıklaması aslında gayet açıktır: *mesḥūran*: yani *mağlūben 'alā 'aḳlih* (aklına mağlup olmuş, aklı karışmış). Bkz. M, II. 553.

ransları acaba Muḳātil'in matbu tefsiriyle mi, yoksa eş-Ša'lebī'nin Muḳātil rivayetleriyle mi mutabakat halindedirler? Gerekli inceleme onların eş-Ša'lebī tefsirindeki Muḳātil rivayetleriyle daha fazla uyumlu olduklarını ortaya koymaktadır.[182] Bu tefsirler arasında, naklettiği Muḳātil rivayetleri, eş-Ša'lebī'ninkilerle en fazla uyumlu olanı, tahmin edileceği üzere eş-Ša'lebī'nin gözde öğrencisi el-Vāḥidī'nin tefsiridir.[183] Sözgelimi onlardan sadece el-Vāḥidī hocası eş-Ša'lebī gibi, Hz. Peygamber'in 110/en-Naṣr suresinin nüzulünden 2 sene sonra vefat ettiğini Muḳātil'den rivayet etmektedir.[184] Oysa ki el-Māverdī (450/1058) ve er-Rāzī'niṇ (604/1207) Muḳātil rivayetlerinde bu süre 1 senedir.[185] Diğer taraftan, Muḳātil'in matbu tefsirinde bu sürenin 80 gün olarak gösterilmesi[186] konuyla ilgili karışıklığı çözümsüzlüğe sürüklemektedir. Bu tefsirlerden, naklettiği Muḳātil rivayetleri eş-Ša'lebī'ninkilerle en fazla çatışanı el-Māverdī'nin tefsiridir. el-Māverdī'nin 40/el-Mu'min suresi 28. ayette bahsi geçen ve Fir'avn'a doğruyu göstermeye çalışan meçhul şahıs hakkındaki Muḳātil rivayeti bunu desteklemektedir. Bu rivayette el-Māverdī, –Muḳātil'in matbu tefsirindeki bilgiyi doğrulayarak– bu şahsın Kıpti olduğunu, ancak Fir'avn'un akrabası olmadığını kaydetmektedir.[187] Oysa, eş-Ša'lebī'nin ve konuya ilgi duyan diğer müfessirlerin Muḳātil rivayetine göre bu şahıs Fir'avn'un amcasının oğludur.[188]

[182] "Taḥrif ihtimali" başlığı altındaki 8. örnek: Vel, IV. 1240a; el-Vāḥidī, *el-Vasīṭ*, IV. 10; el-Bağavī, *Ma'ālimu't-tenzīl*, IV. 96; İbn 'Aṭiyye, *el-Muḥarraru'l-vecīz*, IV. 556; krş. M, III. 711. "Çelişki" başlığı altındaki 12. örnek: Ş, 66b, el-Vāḥidī, *age.*, IV. 16; el-Bağavī, *age.*, IV. 176; İbn 'Aṭiyye, *age.*, V. 107; eṭ-Ṭabresī, *Mecme'u'l-beyān fī tefsīri'l-Ḳur'ān*, tah. es-Seyyid Hāşim er-Rasūlī, Dārı iḥyā'i't-turāṣi'l-'Arabī, Beyrut 1986, IX. 122; krş. M, IV. 32. "Çelişki" başlığı altındaki 16. örnek: Ş, 165a, el-Vāḥidī, *age.*, IV. 434; el-Bağavī, *age.*, IV 455; krş. M, IV 613. "Çelişki" başlığı altındaki 17. örnek: Ş, 167a; el-Vāḥidī, *age.*, IV. 448; Ebū'l-Ferac, *Zādu'l-mesīr*, VIII. 225; er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ġayb*, XXXI. 99; krş. M, IV. 624. "Taḥrif İhtimali" başlığı altındaki 4. örnek: Vel, II. 735; el-Bağavī, *age.*, II. 453, eṭ-Ṭabresī, *age.*, V. 346; krş., II. 353.

[183] Nitekim el-Vāḥidī, kaleme aldığı en geniş hacimli tefsire, eş-Ša'lebī tefsirinin bibliyoğrafik içerikli mukaddimesini andıran bir mukaddime yazmış; burada okuduğu kitapları, şeyhlerini ve tefsirde izleyeceği yöntemi tanıtmaya çalışmıştır. Bkz. *el-Basīṭ*, 1a-3b.

[184] Vel, 1667a; el-Vāḥidī, *el-Vasīṭ*, IV. 567.

[185] el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, VI. 362; er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ġayb*, XXXII. 164.

[186] M, IV. 895.

[187] el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, V. 152.

[188] Vel, IV. 1240a; el-Vāḥidī, *el-Vasīṭ*, IV. 10; el-Bağavī, *Ma'ālimu't-tenzīl*, IV. 96; İbn 'Aṭiyye, *el-Muḥarraru'l-vecīz*, IV. 556.

Daha önce, Muḳātil tefsirinin Horasan tarikinden bir bölümünün es-Sa'lebī tefsirinde mündemiç olduğunu belirtmiştik. Buraya kadar ulaştığımız veriler hicri 5. ve 6. asırlarda telif edilen tefsirlerin, Muḳātil tefsirinin bu Horasan tarikinden daha fazla yararlandığını ortaya koymaktadır. Görünen o ki, bu tarikin etkisi/önceliği hicri 6. asırdan sonra da devam etmiştir. Sözgelimi, el-Ḳurṭubī (671/1272) tefsirinde *ve zekera's-Sa'lebī 'an Muḳātil* referansını buluyoruz.[189] Buna şaşmamak gerekir. Çünkü es-Sa'lebī tefsiri İslam aleminin çoğu diğer yörelerinde yaygın olduğu gibi Kuzey Afrika ve Endülüs uleması için de önemli bir tefsir kaynağıydı. Hatta Endülüslü Muḥammed b. el-Velīd eṭ-Ṭurtūşī (520/1126) bu tefsirin bir muhtasarını hazırlamıştı.[190]

Son olarak, el-Māturīdī'den (333/944) itibaren oluşan hicri 4. asır tefsir kitabiyatındaki Muḳātil rivayetleriyle Muḳātil'in matbu tefsiri arasında yapılan mukayesede gün yüzüne çıkan sorunların, hicri 5. ve 6. asırlardaki benzeri bir mukayesede de gözlendiğini özellikle belirtmek istiyoruz. Her şeyden önce bu tefsirlerin kaydettiği bir kısım Muḳātil rivayetlerinin Muḳātil'in matbu tefsirinde bulunmadığını,[191] bir kısmının ise bu matbu nüshayla çatıştığını[192] görüyoruz. Bu durum, araştırmamızın ikinci bölümünde öne çıkan şu varsayımı güçlendirmektedir: Muḳātil tefsirinin daha yaygın kullanılan Horasan tariki, matbu Bağdat tariki gibi bütünüyle ve müstakil olarak günümüze ulaşsaydı, bu sorunlarla ilgili belirsizlikler büyük oranda ortadan kalkardı.

[189] el-Kurṭubī, *el-Cāmi' li aḥkāmi'l-Ḳur'ān*, XIV. 195.

[190] Muḥammed b. Ḫayr, *Fehrese*, tah. Franciscu Codera-J. Ribera Tarrago, Mektebetu'l-muşennā, Bağdat 1963, s. 59.

[191] Mesela bkz. el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, III. 389, V 376, VI. 47; el-Vāḥidī, *el-Vasīṭ*, II. 138, 496, 533, 548, 568, 582, 607, III. 49, IV. 188; el-Bağavī, *Ma'ālimu't-tenzīl*, I. 109, II. 162, III. 154, 207, 213; ez-Zemaḫşerī, *el-Keşşāf*, III. 132; eṭ-Ṭabresī, *Mecme'u'l-beyān*, VII. 136; Ebü'l-Ferac, *Zādu'l-mesīr*, I. 82.

[192] Mesela bkz. el-Māverdī, *en-Nuketu ve'l-'uyūn*, III. 323, 327, 357, IV. 397, V. 79, 151, VI. 21, 371; eṭ-Ṭūsī, *et-Tibyān fī tefsīri'l-Ḳur'ān*, Dāru iḥyā'i't-turāsi'l-'Arabī, Beyrut ty., X. 189-90; el-Vāḥidī, *el-Vasīṭ*, I. 400, III. 274, 462, IV. 345; el-Bağavī, *Ma'ālimu't-tenzīl*, II. 392, 402, III. 16, 48, 54, 211, 403; İbn 'Aṭiyye, *el-Muḥarraru'l-vecīz*, IV. 311, V. 39, 487; eṭ-Ṭabresī, *Mecme'u'l-beyān*, II. 471, VI. 471, 661, VII. 192, 270, VIII. 634, IX. 201, 363, X. 635, 709; Ebü'l-Ferac, *Zādu'l-mesīr*, I. 275, 314, II. 269, III. 184; er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ġayb*, XXXI. 109, 164.

3. SONUÇ/DEĞERLENDİRME

Kur'an'ın başından sonuna kadar tefsirini içeren eserlerden günümüze ulaşan en eskisinin müellifi Muḳātil b. Suleymān, vefatından sonraki yaklaşık bir buçuk asır boyunca tefsir yazarları tarafından 'sakıncalı' ve 'yararlanılamaz' kabul edilmiştir. Nitekim ilk üç asrın tefsir kitabiyatını derleyen ne eṭ-Ṭaberī'nin (310/922) ne de İbn Ebī Ḥātim'in (327/939) tefsirlerinde onun ismi geçer. Bunun en önde gelen sebebi, onun Müşebbihe'den sayılmasıdır. Bu şartlanmışlığı ilk defa, tefsirinin 30'dan fazla yerinde Muḳātil'den yararlanan el-Māturīdī (333/944) aşmıştır. Bundan sonra hicri 4., 5. ve 6. asırlarda yaşayan çoğu müfessir Muḳātil'den yararlanmıştır.[1] Muḳātil rivayetlerinin bu zaman zarfında kazandığı meşruiyet, müteakip asırların müfessirleri tarafından da onaylanmıştır. Sözgelimi, el-Ḳurṭubī (671/1272), en-Nesefī (710/1310) hatta tefsirdeki titizliğiyle ün kazanan İbn Keşīr (774/1372),[2] Muḳātil'den haber nakletmekte bir sakınca görmemişlerdir.[3] Bir tefsir kaleme almayan İbn Teymiyye (728/1328) bile bir taraftan onu eleştirirken, diğer taraftan ondan faydalanma ihtiyacı hissetmiştir.[4] Ebū's-Su'ūd'a (951/1544) gelince o, Muḳātil'e duyduğu derin hürmeti Muḳātil'in isminden sonra, önde gelen *muteḳaddimūn* için kullanılan *raḍıyallāhu 'anhu* övgü ifadesini zikrederek göstermiştir.[5]

Muḳātil'in meşruiyet kazanma sürecindeki en etkili müfessir eş-Ša'lebī'dir. Etkisi kendisinden sonraki tefsir kitabiyatında açıkça

[1] Bu dönemde yazılan çoğu tefsirin Muḳātil referanslarını, araştırmamızın II. bölümündeki müstakil başlıklar altında incelemiştik.

[2] Ebū'l-meḥāsin el-Ḥuseynī, *Ẕeylu teẕkirati'l-ḥuffāẓ li'ẕ-Ẕehebī*, Dāru iḥyā'i't-turāṯi'l-'Arabī, Beyrut 1956, s. 58; Kātip Çelebi, *Keşfu'ẓ-ẓunūn* I. 439.

[3] el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi' li aḥkāmi'l-Ḳur'ān*, mesela bkz. II. 141, III, 235 XX, 76; en-Nesefī, *Medāriku't-tenzīl ve ḥaḳā'iḳu't-te'vīl*, tah. Zekeriyyā 'Umeyrāt, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1995, mesela bkz. I. 717, II. 132, 223; İbn Keşīr, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'aẓīm*, Dāru'l-ma'rife, Beyrut 1987, mesela bkz. I. 26, 88 II. 17.

[4] İbn Teymiyye, *Mecmū'u fetāvā*, XVI. 146, 196, 540, XVII. 451.

[5] Ebū's-su'ūd, *İrşādu'l-'aḳli's-selīm ilā mezāye'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, Dāru iḥyā'i't-turāṯi'l-'Arabī, Beyrut 1990, III. 270, VI. 278; Muḥammed el-'Arūsī, *Muḳātil*, s. 145.

hissedilen eṣ-Ṣa'lebī,[6] Muḳātil'e neden bu denli ilgi duymaktadır? Gerçi eṣ-Ṣa'lebī, kendisinden hemen önce Muḳātil rivayetlerinin hüsn-i kabul görmeye başladığını görmüştü. Ancak eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil'e duyduğu özel ilginin sebebi, sadece bu sürece katılımına dayandırılabilir mi?

eṣ-Ṣa'lebī tefsirini inceleyen Walid Saleh, eṣ-Ṣa'lebī'nin en önde gelen hocalarından Ebü'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Hasen b. Ḥabīb en-Neysābūrī'nin (406/1015) Kerrami olduğunu tespit etmiştir. Saleh daha sonra, Kerramiliğin eṣ-Ṣa'lebī tefsiri üzerinden Ortaçağ tefsir geleneğini yoğun bir şekilde etkilediğini söylemektedir.[7]

Muḥammed b. Kerrām'ın (255/869) öncülüğünde kurulan Kerramilik, başlangıçta Mürcie'nin bir alt grubu idi.[8] Bu grubun Nîşâbur bölgesindeki taraftarlan Hanefî mezhebine bağlıydılar.[9] Ancak Kerramilikte hukuk ve itikadı önceleyen bir tutum hakimdi: İbn Kerrām her şeyden önce abidliğiyle tanınmıştı.[10] O, bu konuda, dünyevi geçim kaygısını tamamıyla göz ardı edecek kadar ileri gitmişti.[11] Nitekim, Dârulfünûn İlahiyât Fakültesi Kelam Tarihi Müderrisi M. Şerefeddîn Bey (Yaltkaya), 1929 yılında kaleme aldığı "Kerrâmîler" başlıklı makalesine İbn Kerrām'ın aşırı derecedeki sofu görüntüsüne vurgu yaparak başlamıştır.[12] İran'da hicri 3. asırdan 6. asra kadar en önemli mistik hareket Kerramilik'ti.[13] Kerramiliğin araştırmamız açısından daha önemli bir yönü bu mezhep mensuplarının Allah tasavvurlarıdır. Kerramiler, Allah'ı, bazı insani özellik-

[6] Mesela el-Ḳurṭubī (671/1272) eṣ-Ṣa'lebī'ye duyduğu saygıyı açıkça ifade etmektedir. Bkz. el-Ḳurṭubī, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, XIII. 18.

[7] Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 3, 6. Saleh İbn Ḥabīb'in daha sonra Kerramiliği terk ederek Şâfi'î olduğu şeklindeki haberi (bkz. eṣ-Ṣafedī, *Kitābu'l-vâfî bi'l-vefeyât*, XII.239; ed-Dâvūdī, *Ṭabaḳātu'l-mufessirîn*, I. 145) de İbn Ḥabīb'i temize çıkarma çabası olarak görür. Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 32.

[8] el-Eş'arī, *Kitâbu maḳâlâti'l-İslâmiyyîn*, s. 141.

[9] Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, XXV (2002), 294-96, s. 294.

[10] Ebü'l-muẓaffer el-İsferâ'înî, *et-Tebṣîru fi'd-dîn*, tah. Kemâl Yûsuf el-Hût, 'Âlemu'l-kutub, Beyrut 1983, s. 111.

[11] Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, Bibliotheca Persica 1988, s. 43. Madelung, araştırmasının "Kerrâmîlik" kısmını (s. 39-54) *Sufism and the Karrâmiyya* başlığı altında incelemiştir.

[12] Bu makale, *Dârülfunûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*'nın Latin harfleriyle çıkmaya başlayan ilk sayısının ilk makalesidir. Bkz. İstanbul, 11 (1929), 1-14, s. 1. Bu derginin ilk sayısı 1926 yılında Osmanlıca olarak yayınlanmaya başlamıştı.

[13] Wilferd Madelung, *Religious Trends*, s. 39.

ler taşıyan bir 'cisim' olarak tavsif etmekle itham edilmişlerdir.[14] Bu durumda *teşbîh* ve *tecsîm*'i kabul etmekle suçlanan Muḳātil b. Suleymān'ı Kerrāmîler'in öncülerinden görmek yanlış olmaz.[15]

Walid Saleh'in mezkur tespitinden yola çıkarak eṣ-Ṣa'lebī'nin Muḳātil'in tefsirinden neden bu yoğunlukta yararlandığına açıklık getirebiliriz: Kerrami bir hocanın etkisi altında bulunan eṣ-Ṣa'lebī, tabii ki Muḳātil b. Suleymān'ın tefsirinden çekinmeden yararlanabilecekti. İbn Ḥabīb,[16] eṣ-Ṣa'lebī'ye yirmiden fazla tefsiri naklettiği gibi Muḳātil'in tefsirini, hem de bu tefsirin, cerh ve ta'dil âlimleri tarafından çok eleştirilen Ebū 'Iṣme Nūḥ b. Ebī Meryem (173/789)[17] ta-

[14] el-Bağdādī, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, tah. Muḥammed Bedr, Maṭba'atu'l-ma'ārif, Mısır ty., s. 203. Hicri 6. yüzyılın ortalarına kadar Nişâbur ve Herat'ta baskın biçimde öne çıkan Kerramiliğe intisap edenlerin çoğu yeni Müslüman olanlardı. Bkz. *age.*, s. 44. Bu bölgenin sosyolojik yapısı Kerramiliğin intişarı için uygundu: Abidane yaşam tarzının ve insan tabiatlı ilah anlayışının çekiciliğini hiç kaybetmediği bu bölgedeki insanların Kerramiliğe meyletmesi çok zor değildi. Ayrıca iman ve amel arasını kesin çizgilerle ayıran ve amel konusunu Allah'a havale eden 'ircâ' akidesi, başkalarına karşı daha az sorumlu bir Müslümanlık teklif ettiği için bu bölgenin Kerramilik eliyle Müslümanlaşma sürecini kolaylaştırıyordu. Bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", XXV. 296. Bosworth'un araştırması, Kerramiliğin bu bölgede ne kadar etkili olduğunu ve siyaset erbabının bu mezhebi ne kadar ciddiye aldığını yeterince ortaya koymaktadır. Bkz. C.E. Bosworth, *Medivial History of Iran, Afghanistan and The Central Asia*, Variourum Reprints, London 1977, I. 5-14. Kerramiliğin bu bölgedeki medeniyetlerden etkilenerek ortaya çıkışı için bkz. Suheyr Muḥammed Muḫtār, *et-Tecsîm 'inde'l-muslimîn "mezhebu'l-kerrâmiyye"*, Şirketu'l-iskenderiyye li'ṭ-ṭıbā'ati ve'n-neşr, Mısır 1971, s. 24-34, 273.

[15] el-Bağdādī (429/1037), Kerramiyye'yi Müşebbihe'nin bir alt gurubu olarak gösterir. Bkz. el-Bağdādī, *el-Farḳ*, s. 217. Müşebbihe ve Mücessime'nin hareket noktaları aynı değilse de sonuçta Allah tasavvurları hemen hemen örtüşmüştür. Bkz. Suheyr Muḥammed Muḫtār, *et-Tecsîm*, s. 9. Ulrich Rudolph, Ebü Muṭī' Mekḥūl en-Nesefī (318/930) ve el-Māturīdī'nin (333/944), Müşebbihe'nin kapsamına Kerramiliği de dahil etme konusunda ayrıldıkları düşüncesindedir. Bkz. Ulrich Rudolph, *al-Māturīdī und die Sunnitische Theologie in Samerkand*, Brill 1997, s. 169. Doğu Hanefi geleneğinin günümüze ulaşan en eski makalat yazarı Mekḥūl'ün eserinde (Keith Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülahazalar", *İmam Maturîdî ve Mâturîdîlik*, hazırlayan Sönmez Kutlu, kitâbiyât, Ankara 2003, çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan, s. 93) ne Muḥammed b. Kerrām'ın ne de Kerramiliğin ismi geçer. Bkz. Ebü Muṭī' Mekḥūl en-Nesefī, "Kitābu'r-radd 'alā ehli'l-bida' ve'l-ehvā'", tah. Marie Bernand, *Annales Islamologigues*, 16 (1980), 53-126. Mekḥūl'den sonra el-Māturīdī (333/944) Kerramiliğe karşı bu hoşgörüyü göstermemiştir: el-Māturīdī günümüze ulaşan her iki eserinde de Kerramiliğin iman anlayışını eleştirmektedir. Bkz. el-Māturīdī, *Kitābu't-tevḥīd*, s. 492-94; *Te'vîlâtu ehli's-sunne*, mesela bkz. I. 449, IV. 550.

[16] eṣ-Ṣa'lebī, hocası el-Ḥasen b. Muḥammed'in ismini genellikle, dedesine isnad ederek "İbn Ḥabīb" biçiminde zikretmektedir.

[17] Ebü Ḥanîfe'nin öğrencisi olan ve Merv kadılığı yapan Nūḥ b. Ebī Meryem,

riki ile birlikte rivayet etmiştir.[18] Diğer taraftan İbn Ḥabîb, kendi eserinde de Muḳātil'in tefsirinden yararlanarak eş-Ṣa'lebī'ye öncülük etmiştir.[19]

Muḳātil b. Suleymān'ın üvey oğluydu. Bkz. İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, VI. 2428-29. Ahmed Naim (1353/1934) ve Kâmil Miras (1377/1957) Nūḥ'u, surelerin faziletine dair hadis uydurduğu yolundaki ithamlar (bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-i'tidāl*, IV. 279) karşısında müdafaa etmişlerdir. Bkz. ez-Zebīdī, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, ter. Ahmed Naim, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1957, I. s. 285-87, 496-98. Yine, Ebū Ğudde (1418/1997) Nūḥ hakkındaki olumsuz iddiaları değerlendirerek onlarla ilgili gerekli eleştirileri yapmıştır. Bkz. Ebū Ğudde, "el-İstidrāk". *Ẓaferu'l-emānī bi şerḥi muḫteṣari's-seyyidi'ş-şerīfi'l-Curcānī fī muṣṭalaḥi'l-ḥadīṯ li'l-Leknevī*, Mektebu'l-maṭbū'ātu'l-İslāmiyye, Haleb 1416, s. 573-80. Hayri Kırbaşoğlu'nun yaptığı alıntılardan bu konuda kapsamlı bir araştırma yaptığı anlaşılan Recep Gürkan Göktaş'ın *Nuh b. Ebî Meryem ve Hakkındaki Bazı İddiaların Değerlendirilmesi* isimli doktora seminer çalışmasına ulaşamadık. Göktaş'ın değerlendirmeleri ve Kırbaşoğlu'nun katkıları için bkz. Hayri Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, kitâbiyât, Ankara 2002, s. 155-63. Muḳātil ve Nūḥ'un akrabalık ilişkisi söz konusu savunma çabalarında hiç gündeme getirilmemiştir. Oysa ki, Nūḥ hakkındaki mecruhiyet kararına, sakıncalı görülen Muḳātil tefsirinden yararlanmış olabileceği ihtimali de katkı sağlamış olabilir. Nūḥ eleştirilirken öne sürülen gerekçenin doğrudan tefsir ilmini ilgilendirmesi bu varsayımı göz ardı etmemize manidir. Josef van Ess'in Nūḥ hakkındaki değerlendirmesi ise temelsiz kalmaktadır. Van Ess, Nūḥ'un antropomorfist (Müşebbihe'den) olduğunu söylemektedir. Bkz. Josef van Ess, *Theologie*, II. 529, 550-51. Van Ess'in gerekçesi sadece, Nūḥ'un, Allah'ın ahirette görüleceğini ifade eden *merfū'* bir haberin isnadında yer almasıdır. Bkz. İbn Mende, *er-Radd 'ale'l-cehmiyye*, tah. 'Alī Muḥammed Nāṣır, Medine 1981, s. 96; el-Lālekā'ī, *Şerḥu 'uṣūli i'tikādi ehli's-sunne ve'l-cemā'a mine'l-kitābi ve'sunne ve icmā'i'ṣaḥābeti ve't-tābi'îne min ba'dihim*, tah. 'Alḥmed Sa'd Ḥamdān, Dāru Ṭayyibe, Riyad ty., II. 456. Nūḥ'un bu tür bir haberdeki raviliği onun antropomorfist olduğunu göstermez. Daha da önemlisi, klasik kaynaklarımızda Nūḥ'un *teşbīh*'i savunduğuna dair bir değerlendirme yer almamaktadır.

[18] Keşf, I. 10. eş-Ṣa'lebī'nin diğer bazı İbn Ḥabîb referansları için bkz. Vel, I. 14a-b, 20b, 22a, 23a, 27b, II. 8b; Ş, 42a, 53a. eş-Ṣa'lebī 21/el-Enbiyā' suresinin 83. ayetini tefsir ederken İbn Ḥabîb'ten *raḥimehullāh* şeklinde dua ederek alıntı yapar. Bu, eş-Ṣa'lebī'nin tefsirinin bu aşamasında İbn Ḥabîb'in hayatta olmadığını göstermektedir.

[19] İbn Ḥabîb günümüze kadar ulaşabilen *'ilmu nuzūli'l-Ḳur'ān* konulu eserinin iki yerinde Muḳātil'den nakilde bulunur. Bkz. Köprülü Kütüphanesi no: 15, 3b, 6a. Her iki referans da Muḳātil'in matbu tefsiri bakımından sorun teşkil etmektedir. Birinci referansa göre, Muḳātil, 1/el-Fātiḥa suresinin Mekki olduğu düşüncesindedir. Muḳātil'in matbu tefsirinde ise bu surenin Medenî olduğu yazılıdır. Bkz. M. I. 35. İkinci referansta da matbu tefsirde bulunmayan bir yorum yer almıştır. İbn Ḥabîb'ten günümüze sadece yukarıda bahsi geçen 9 varaklık bir risale ile Şule Yayınları tarafından Türkçe çevirisi yayınlanan edebî bir eser intikal etmiştir. Bkz. *Akıllı Deliler Kitabı*, çev. Yahya Atak, Şule Yayınları, İstanbul 2002. Ancak Walid Saleh, İbn Ḥabîb'in tefsirinden bir kısmının İstanbul Kütüphanelerinde bulunduğunu kaydetmektedir. Bkz. Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 30. Saleh 1987 yılında Amman'da hazırlanan bir Fihrist'e (Mu'essesetu 'Āli

es-Sa'lebī'nin Kur'an kıssalarını tefsir etmeye yönelik iştiyakı[20] da Muḳātil b. Suleymān'ı özellikle dikkate almasına destek vermiş olmalıdır. Muḳātil b. Suleymān'ın kıssalar konusundaki ayrıntılı bilgi verme tutkusu üzerinde bu araştırmada yeterince duruldu.

Walid Saleh, Josef van Ess'in incelediği ismi belirsiz Kerrami bir müellife ait risale[21] üzerinde de durmaktadır. Saleh, tefsir içerikli bu risalede 'tefsir konuları' olarak tespit edilen başlıklarla, es-Sa'lebī'nin, tefsirinde üzerinde durmayı taahhüt ettiği konular[22] arasında benzerlik bulmaktadır.[23] O, bu bulgusunu "es-Sa'lebī tefsirinde Kerramilik etkisi"ni ispat etmek sadedinde kullanmaktadır. Söz konusu risalede öne çıkarılan başlıklar şunlardır: *el-Bisāṭ, el-aḫbār ve'l-ḥikāyāt, el-vucūh ve'n-neẓā'ir, en-nuketu ve'l-işārāt, el-ḥaḳā'iḳ ve'l-aḥkām* ve *et-tebkiye*.[24] Gerçekten de es-Sa'lebī, bu başlıklardan *et-tebkiye* dışında kalanlara özel vurgu yapmıştır.

Walid Saleh, es-Sa'lebī'nin, surelerin tefsirine başlamadan önce ilgili suredeki ayet, kelime ve harf sayılarını zikretme sebebini de onun Kerramilik'ten etkilenmesi ile açıklamaktadır.[25] Arthur Jeffery'nin yayımladığı yazarı meçhul bir tefsirin mukaddimesinde

beyt) güvenerek bu yanlışa düşmüştür. Bkz. *el-Fihrisu'ş-şāmil li't-turāṣi'l-Arabī'l-islāmī el-maḫṭūṭ, 'ulūmu'l-Ḳur'ān, maḫṭūṭātu't-tefsīr*, I. 128-29. Bu Fihrist'te kaydı geçen "Kara Mustafa Paşa no: 68" ve "Mihrişah Sultan no: 31" Kütüphanelerinde 728/1328 yılında vefat eden Nizāmuddīn el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn en-Neysābūrī'nin telif ettiği *Ġarā'ibu'l-Ḳur'ān ve Raġā'ibu'l-Furḳān* (Mektebetu Muṣṭafā el-Bābi el-Ḥalebī ve evlāduh, tah. 'İbrāhīm 'Aṭve 'Avḍ, Mısır 1962) isimli tefsirin el yazmaları vardır. İşte sözü geçen Fihrist'te bu eser, İbn Ḥalbīb'in (406/1015) tefsiri olarak geçmektedir. Muhtemelen kütüphane fişlerindeki hataların bu yanılgıda rolü vardır. Günümüzde Beyazıt Kütüphanesi içinde yer alan Kara Mustafa Paşa Bölümünün ilgili fişinde müellifin ölümü hicri 728 yazılacağı yerde İbn Ḥabīb'in ölüm tarihi olan 406 hicri tarihi gösterilmiştir. Beyazıt Kütüphanesi'nin diğer fişlerinde de bu hata tekrarlanmıştır. Bkz. Veliyyüddin Efendi, no: 276-81. Fihrist'te ismi geçen ve Mihrişâh Sultan Bölümü gibi Süleymâniye Kütüphânesinde bulunan Muşallā Medresesi, no: 39'da ise konuyla ilgili bir eser yoktur. Walid Saleh, el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Hasen b. Ḥabīb ile Nizāmuddīn el-Ḥasen b. Muḥammed'in isim benzerlikleri sebebiyle karışabileceği ihtimalini gündeme getirmesine rağmen bu hataya düşmekten kurtulamamıştır. Bkz. Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s.30, 70 numaralı dipnot.

[20] Bkz. İdris Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, Işık Yayınları, İzmir 1995, s. 31

[21] Josef van Ess, *Ungenützte Texte zur Karrāmīya*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Heidelberg 1980. Bu eserin el yazması British Museum no: 8049'da bulunmaktadır.

[22] Keşf, I. 5.

[23] Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 91-2.

[24] Josef van Ess, *Ungenützte*, s. 42

[25] Walid Saleh, *The Qur'ān Commentary*, s. 89.

'sayma' kültürüne dayalı bilgilendirme çabası hemen dikkat çekmektedir.[26] Saleh bu tefsirin bir Kerrami müfessire ait olduğunu düşünmektedir.[27] Bu konuda ilginç bir veri Kerramiliğin en azından saygıdeğer bulacağı Muḳātil b. Suleymān'ın tefsirinde gözlenmektedir. Muḳātil, tefsirinin hemen başında *cummel* hesabı[28] üzerinde durarak her harfin bu hesap içindeki sayı değerini tek tek zikretmektedir.[29]

Muḳātil'in tefsirde kullandığı birtakım bilgilerin gereksizliğine çok atıf yapılmıştır. Muḳātil'in bu yönüne vurgu yapmak için seçilen en çarpıcı örneğin Muḳātil'in matbu tefsirinde yer almaması ise gerçekten dikkat çekmektedir. Bu örneğe göre, Muḳātil Ashab-ı Kehf'in köpeğinin rengiyle bile ilgilenmiştir.[30]

eṣ-Ṣa'lebī'nin hicri 3. asırdan devraldığı tefsir birikimi, hicri 5. asra el-Bağavī (516/1122) aracılığıyla devredilmiştir. el-Bağavī, tefsirini yazarken en fazla eṣ-Ṣa'lebī'nin tefsirinden yararlanmıştır.[31] Nitekim o, eserinin hemen girişinde eṣ-Ṣa'lebī'nin ismini özellikle vermektedir.[32] Faḫruddīn er-Rāzī'nin (604/1207) babası Ḍıyā'u'd-dīn 'Umar'ın el-Bağavī'ye öğrencilik yapması[33] ise, bütün bu birikimin, hicri 6. asra, Faḫruddīn er-Rāzī'ye nasıl intikal ettiğini açık-

[26] Tah. Arthur Jeffery, *Muḳaddimetān fī 'ulūmi'l-Ḳur'ān*, Mektebetu'l-ḫancī, Mısır 1954, s. 235-50.

[27] Bu konuda, Saleh'in haklı olarak referans gösterdiği Aron Zysow'un makalesi yeterince ikna edicidir. Zysow, söz konusu mukaddimenin yazarının İbn Kerrām'a övgü dolu bir ifadeyle referansta bulunduğunu tespit etmiştir. Bkz. "Two Unrecognized Karrāmī Text", *Journal of the American Oriental Society*, 108 (1988): 577-87, s. 578. Ayrıca, Zysow bu eserde Kerrami âlim Muḥammed b. Heyṣam'a (409/1019) çok sık atıfta bulunulmasını da Kerramiliğin doğrudan etkisi olarak göstermektedir. Bkz. *age.*, s. 578, 8 numaralı dipnot. Zysow'un gösterdiği bu referansların Jeffery'nin tahkik ettiği metindeki yerleri için bkz. tah. Arthur Jeffery, *Muḳaddimetān*, s. 47-8 170-1, 188, 194, 207-9, 217-18, 240-1.

[28] bkz. Mustafa Uzun "Ebced", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, X (1994), 68-9, s. 68-9.

[29] M, I. 28.

[30] Mesela bkz. el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 165; el-Mizzī, *Tehẕību'l-kemāl*, XXVIII. 444; İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, X. 282. eṣ-Ṣa'lebī tefsirinin matbu nüshası da Muḳātil'in bu konuyla bile ilgilendiğini doğrulamaktadır. Bkz. Keşf, IV. 109. Ayrıca bkz. eṣ-Ṣa'lebī, *'Arā'is*, s. 419.

[31] bkz. 'İbrāhīm Şerīf, *el-Bağavī el-Ferrā' ve tefsīruhū li'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, Kahire 1986, s. 249-250; Ali Eroğlu, *Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirdeki Metodu*, yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1987, s. 90-1, 324-25

[32] I. 4

[33] İbn Ḫallikān, *Vefeyātu'l-'ayān* III. 384; Ḫalīl Meys, "Muḳaddime", (Faḫruddīn er-Rāzī, *Mefātīḥu'l-ğayb*), s. 9.

layabilir.[34] es-Sa'lebī ve er-Rāzī arasındaki ilişkiyi somut olarak gösteren başka veriler de vardır. Her şeyden önce er-Rāzī'nin tefsirdeki en önemli kaynağı el-Vāḥidī (468/1076),[35] es-Sa'lebī'nin öğrencisiydi. En önemlisi ise, er-Rāzī, tefsirinde es-Sa'lebī'den yararlandığını zaten müteaddit defalar dile getirmektedir.[36]

es-Sa'lebī'nin Muḳātil'den naklettiği toplam 630 rivayetin yaklaşık 3/4'ü Muḳātil'in matbu tefsiriyle tam bir uyum hâlindedir. İki eser arasındaki uyuşmazlığın oranını gösteren yaklaşık 1/4'ün büyük bölümü ise doğal bir farklılaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Muḳātil tefsirinin tahrif edildiği intibaını uyandıran haberlere ya da çelişkili rivayetlere rastlamak mümkündür. Bunun için, bu tefsirden yararlanmak belli bir özeni ve dikkati de gerektirmektedir. Ancak, bu sorunların ayrıntılı bir tetkiki, söz konusu muhtemel tahrif faaliyetlerinin s i s t e m a t i k bir temeli bulunmadığını, aksine mevzii kaldığını göstermektedir. Sonuç olarak, Muḳātil'e isnad edilen tefsirin güvenilirliği hakkında şu söylenebilir: Bu mukayeseli araştırma, Kur'an'ın bütününü tefsir eden eserlerden günümüze ulaşan en eskisinin büyük bölümünden, kurgulandığı veya tahrif edildiği kaygılarıyla şüphe etmemizi gerektirecek bir veri sunmamıştır.

Teklif

Kültür tarihimiz içinde yer alan kaynakların 'güvenirlilik' bakımından tetkik edilmeleri önemli bir görev olarak karşımızda durmaktadır. Bu tetkikler, tabii ki incelenen eserin –eğer yayımlanmışsa– matbu nüshaları ve el yazmaları değerlendirilerek gerçekleştirilebilir. Bunun yanında, incelenen eserle bu eserden alıntı yapan kaynaklar kronolojik bir seyir takip edilerek karşılaştırılmalıdır. Bu çalışma bize, bu yöntemin semereli sonuçlara ulaştırabileceğini göstermiştir.

[34] er-Rāzī'nin tefsirinin hemen başında, babası Ḍıyā'u'd-dīn 'Umar'in ismiyle karşılaşıyoruz. Bkz. er-Rāzī, *Mefātiḥu'l-ġayb*, I. 17.

[35] Cevde Muḥammed el-Mehdī, *el-Vāḥidī*, s. 412-26

[36] er-Rāzī, *Mefātiḥu'l-ġayb*, I. 181, X. 149, XXI. 187, 202, XXII. 3, XXXI. 148. Sözgelimi, er-Rāzī "besmele" konusunda yaklaşık 10 hadis zikrettikten sonra "Bil ki! Bütün bu hadisleri şeyh Ebū 'İsḥāḳ es-Sa'lebī'nin tefsirinden naklettim" demektedir. Bkz. *age*., I. 201-202.

EK

Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi no: 130 nüshasına göre eş-Şa'lebī'nin *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān* isimli tefsirinin *Muḳaddime*'sinde yer alan tefsirler ve ilgili isnadlar şunlardır:[1]

1.[2] Tefsīru'l-Vālibī (143/760)[3]

[4]*Aḫbaranā* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. 'Abdullāh[5] b. eṭ-Ṭayyib *ve* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid *ve* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed[6] *ḳālū: aḫbaranā* Ebū'l-Ḥasen Aḥmed b. Muḥammed b. 'Abdūs eṭ-Ṭarā'ifī[7] *ḥaddeşenā:* 'Uşmān b. Sa'īd ed-Dārimī[8] *ḥaddeşenā* 'Abdullāh b. Ṣālih *enne* Mu'āviye b. Ṣālih *ḥaddeşehū 'an* 'Alī b. Ebī Ṭallḥa el-Vālibī *'an*[9] İbn 'Abbās *raḍıyallāhu 'anhu.*

2. Tefsīru'l-'Avfī (111/729)

Aḫbaranā el-İmām Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen b. Ḥabīb *bi ḳırā'atihī 'aleyye*[10] *ḥaddeşenā* 'Abdullāh b. Muḥammed eş-Şeḳafī[11] *ḥaddeşenā* Ebū Ca'fer Muḥammed b. Naşraveyh[12] el-Māzinī[13] *ḥaddeşenā* Muḥammed b. Ṣa'd b. Muḥammed b. el-Ḥasen b. 'Aṭıyye b. Sa'd el-'Avfī *ḳāle ḥaddeşenī*[14] 'Ammī el-Ḥuseyn b. el-Ḥasen b. 'Aṭıyye[15] *ḥaddeşenī* Ebī *'an* ceddī 'Aṭıyye *'an* İbn 'Abbās[16] *raḍıyallāhu 'anhu.*

[1] Okuyucunun yalnızca "Ek" kısmıyla ilgilenebileceğini düşünerek, Goldfeld'in "*Muḳaddime*'nin Tanıtımı ve Goldfeld'in Tahkiki" başlığı altında gösterdiğimiz yanlışlarını, "Ek"in dipnotlarında yeniden vereceğiz. Ayrıca *Muḳaddime*'de ismi geçen tefsirlerden yayınlananları ve ilgili çağdaş araştırmaları da haberdar olduğumuz ölçüde "Ek"in dipnotlarında zikredeceğiz.

[2] eş-Şa'lebī tefsirinin el yazmalarında, *Muḳaddime*'nin ihtiva ettiği tefsirlere rakam verilmemiştir.

[3] Bkz. Râşid 'Abdu'l-mun'ım er-Racāl, *'Alī b. Ebī Ṭalḥa 'an İbn 'Abbās fī tefsīril-Ḳur'āni'l-Kerīm*, Mektebetu's-sunne, Kahire 1991.

[4] Goldfeld'in tahkik ettiği metinde yer aldığı halde Veliyyüddin Efendi no:130 nüshasında bulunmayan ibareleri göstermek için /.../ aralığını kullanacağız. / *'Aḫbaranā el-Ustāẕ el-İmām Ebū İshāḳ Aḥmed b. Muḥammed b. İbrāhīm eş-Şa'lebī en-Neysābūrī bi hā raḥimeḥullāh ḳara'ahū 'aleyhi fe aḳarra bi hī ḳāle:* /

[5] G'de birinci ya da ikinci *'Abdullāh* yok.

[6] / *Raḥimehumullāh* /

[7] / *ḳāle* /

[8] / *ḳāle* /

[9] / *'Abdullāh* /

[10] / *ḳāle* /

[11] / *ḳāle* /

[12] G'de *Naḍraveyh*; G'de doğru yazılmış.

[13] / *ḳāle* /

[14] G'de *ḥaddeşenā*

[15] / *ḳāle* /

[16] / *ḥ* / Goldfeld, elindeki nüshanın pek çok yerinde kayıtlı olan bu harfle ilgili bilgi vermemiştir. Onun hadis usulündeki *taḥvīl* anlamına geldiğini düşünüyoruz. *Taḥvīl*, isnadları birarada gösterebilmek için kullanılmakta ve bir *ḥ* harfi ile gösterilmektedir. Bkz. es-Saḫāvī, *Fetḥu'l-muġīs*, II. 192. Oysa ki, Goldfeld, tahkik ettiği metinde *taḥvīl*'i hep *ḥ* harfiyle göstermiştir. Bu eğer, Goldfeld'in esas aldığı nüshanın müstensihinden kaynaklanan bir hata değilse, *taḥvīl*'in *ḥ* har-

Ve aḫbaranā Muḥammed b. Nu'aym *icāzeten*[17] *aḫbaranā* Ebū Bekr Aḥmed b. Kāmil *bi Bağdād ḥaddeṯenā* Muḥammed b. Ṣa'd el-'Avfî *ḥaddeṯenī* 'Ammū[18] *ḥaddeṯenī* Ebī *'an* ceddī 'Aṭıyye *'an* İbn 'Abbās *raḍıyallāhu 'anhu.*

3. Tefsīru'd-Dimyāṭī (289/902) bi isnādeyhi[19]

Aḫbaranā Ebū Ḥāmid Aḥmed b. el-Velīd b. Aḥmed eṣ-Ṣūfî *bi ḳırā'atī 'aleyhi fî dārî senete ṯemānin ve arba'u mi'e*[20] *ḥaddeṯenā*[21] Ebū'l-Ḳāsım Suleymān b. Aḥmed b. Eyyūb eṭ-Ṭabarānī *bihā*[22] *ḥaddeṯenā* Ebū Muḥammed Bekr b. Sehl ed-Dimyāṭī[23] *ḥaddeṯenā* 'Abdu'l-ğanī *ya'nī*[24] İbn Ṣa'd el-Berḳî *'an* Ebī Muḥammed Mūsā b. 'Abdirraḥmān eṣ-Ṣan'ānī *'an* 'Abdilmelik b. Curayc *'an* 'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ *'an* İbn 'Abbās[25]

Ve 'an Mūsā b. 'Abdirraḥmān *'an* Muḳātil b. Suleymān *'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk 'an* 'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ[26] *'an* İbn 'Abbās.

4. Tefsīru 'Ikrime (105/723)[27]

Ḥaddeṯenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn[28] en-Neysābūrî[29] *lafẓan*[30] *ḥaddeṯenā* Aḥmed b. Muḥammed b. İbrāhîm eṣ-Ṣuraymî el-Mervezî[31] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-'Abbās Aḥmed b. el-Ḫıḍr eṣ-Ṣayrafî[32] *ḥaddeṯenā* Ebū Dāvūd Suleymān b. Ma'bed es-Sincî[33] *ḥaddeṯenā* 'Alî b. el-Ḥuseyn b. Vākıd *'an* Yezîd en-Naḥvî *'an* 'Ikrime *'an* İbn 'Abbās.

5. Tefsīru'l-Kelbî (146/763)[34]

Ṭarîḳu Muḥammed b. el[35]-Fuḍayl. *Ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ca'fer[36] *aḫbaranā* Ebū'l-'Abbās Muḥammed b. İsḥāḳ b. Eyyūb[37] *ḥaddeṯenā* el-Ḥasen b. 'Alî b. Ziyād es-Sirriy[38] *ḥaddeṯenā* 'Ubeyd b. Ya'îş *'an* Muḥammed b. el-Faḍl[39] *'an* Muḥammed b. es-Sā'ib el-Kelbî *'an* Ebī Ṣâlih bāẕān mevlâ Ummi Hânî *'an* İbn 'Abbās[40]

fiyle de gösterilebildiğini ortaya koyan bir örnek olarak kabul edilebilir. Bizim kullandığımız nüshalarda (V, Y ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811) *aḫvil* harfi kullanılmamıştır.

[17] / *ḳāle* /
[18] / *ḳāle* /
[19] G'de *bi isnādihî*
[20] / *ḳāle* /
[21] G'de *aḫbaranā*
[22] G'de *bi hā* yok. / *ḳāle* /
[23] G / *ḳāle* /
[24] G 'de *ya'nî* yok.
[25] / *ḥ* /
[26] G'de *'Atā' b. Ebî Rabāḥ* yok. Bu Goldfeld'in hatasıdır. Çünkü Y'de *'Atā' b. Ebî Rabāḥ* mevcuttur.
[27] Bkz. 'Abdullâṭîf b. Hâ'il, *Tefsīru 'Ikrime: min evveli'l-Ḳur'ān ilâ âḫiri sūrati'l-Enfāl*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Câmi'atu'l-İmâm Muḥammed b. Su'ûd el-İslâmiyye 1407.
[28] G'de *el-Ḥasen*
[29] / *raḥimeḥullāh* /
[30] / *ḳāle* /
[31] / *ḳāle* /
[32] / *ḳāle* /
[33] / *ḳāle* /
[34] Kelbî'nin tefsirinin el yazmaları dünyanın pek çok kütüphanesinde mevcuttur. Bkz. Fuat Sezgin, *Târîḫu't-turâṯi'l-'Arabî*, I. 81.
[35] G'de *el* takısı yok. Bu Goldfeld'in hatasıdır. Çünkü Y'de *el* takısı mevcuttur.
[36] / *ḳāle* /
[37] / *ḳāle* /
[38] / *ḳāle* /
[39] G'de *el-Fuḍayl*; G'de doğru yazılmış.
[40] / *ḥ* /

Ve ḥaddeṣenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥabībī[41] *ḥaddeṣenā* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Muḥammed b. Ya'ḳūb el-Buşencī[42] *ḥaddeṣenā* Ebū Ca'fer Muḥammed b. Mu'āẕ el-Heravī[43] *ḥadkleṣenā* 'Alī b. Ḥaşram[44] b. 'Īsā *'an* Muḥammed b. el-Fuḍayl *'ani'l-Kelbī 'an* Ebī Ṣāliḥ *'an* İbn 'Abbās.

Ṭarīḳu Yūsuf b. Bilāl. *Ḥaddeṣenā*[45] Ebū Muḥammed Şebbe[46] b. Muḥammed b. Aḥmed eş-Şu'aybī[47] el-Muḳrī[48] *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[49] *ḥaddeṣenā*[50] Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. Muḥammed b. Fevz el-Varrāḳ *senete ıḥdā ve 'işrīne ve ṣelāṣu mie*[51] *aḫbaranā* Ebū Naṣr Aḥmed b. Muḥammed b. Naṣr el-Lebbād[52] [53]*ve aḫbaranā* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid[54] *ḥaddeṣenā*[55] Ebū Bekr 'Abdullāh b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. Muḥammed el-Mu'allim[56] *ḥaddeṣenā* Aḥmed b. Muhammed b. Naṣr el-Lebbād.

Ve ḥaddeṣenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ca'fer *enbe'enā*[57] Ebū 'Alī el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. Hārūn *enbe'enā*[58] Aḥmed b. Muḥammed b. Naṣr el-Lebbād[59] *ḥaddeṣenā* Yūsuf b. Bilāl es-Sa'dī[60] *ḥaddeṣenā* Muḥammed b. Mervān es-Suddī *'an* Muḥammed b. es-Sā'ib el-Kelbī *'an* Ebī Ṣālih *'an* İbn 'Abbās

Ṭarīḳu Ḥayyān.[61] *Ḥaddeṣenā* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ḥabīb *el-mufessir lafẓan*[62] *ḥaddeṣenā* Ebū Sa'īd Nāfi' b. Muḥammed b. Nāfi' *bi Mervrūd*[63] *ḥaddeṣenā* Muḥammed b. 'Imrān el-Arsānīdī[64] *ḥaddeṣenā* Muḥammed b. el-Muğīra

[41] */ ḳāle /*
[42] */ ḳāle /*
[43] */ ḳāle /*
[44] G'de *Ḥaşram*; G'de doğru yazılmış.
[45] G'de *aḫbaranā*
[46] G'de *Şeybe*: G'de doğru yazılmış.
[47] G'de *Ş 'a y ṣ ī*; Vel'de doğru yazılmış. Goldfeld bu şahsın ismini hiçbir yerde bulamadığını ifade etmektedir. Bkz. G, s. 24, 67 numaralı dipnot. Ancak *Şeybe b. Muḥammed b Aḥmed* **eş-Şu'aybī** (ö. 395/1005) isimli ravi es-Sem'ānī (ö. 562/1167) tarafından kaydedilmiştir. Bkz. es-Sem'ānī, *el-Ensāb*, III. 435. Onun içine düştüğü bu hatanın, esas aldığı **eş-Ṣa'**lebī tefsirinin Berlin nüshasından kaynaklandığı düşünülebilir. Yine bu şahsın nesebi Goldfeld'in kullandığı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811 nüshasında da *eş-Şu'aybī* yerine, müstensihin hatası sebebiyle yanlış bir şekilde *Ş 'a y ṣ ī* şeklinde yazılmıştır. Bkz. 1b. Ancak Goldfeld'in kullandığı diğer bir nüshada (Y) söz konusu şahsın künyesi doğru olarak verilmektedir. Bkz.Y, 3a. Goldfeld buna dikkat etmemiştir.
[48] */ raḥmehullāh /*
[49] */ ḳāle /*
[50] G'de *ḥaddeṣenā* yerine *aḫbaranā*
[51] */ ḳāle /*
[52] */ ḥ / ḥaddeṣenā* Ebü'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ca'fer *ḳāle aḫbaranā* Ebū 'Alī el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. Ḥārūn *ḳāle aḫbaranā* Aḥmed b. Muḥammed b. Naṣr el-Lebbād /
[53] */ ḥ /*
[54] */ İbn Muḥammed /*
[55] G'de *ḥaddeṣenā* yerine *aḫbaranā ḳāle*
[56] */ ḳāle /*
[57] G'de *aḫbaranā*
[58] G'de *aḫbaranā*
[59] */ ḳāle /*.G'de bu iki satırlık isnad zinciri daha önce geçti. Bkz. 82 nolu dipnot. Goldfeld *Aḥmed b. Muḥammed b. Naṣr el-Lebbād* isimli râvînin ismini kaynak kitaplarda bulamadığını söylemektedir. Bkz. G, s. 24, 69 numaralı dipnot. Bu şahsın ismi İbn Mākūlā'nın (ö.475/1082) eserinde geçmektedir. Bkz. İbn Mākūlā, *el-İkmāl*, VII. 194.
[60] */ ḳāle /*
[61] G'de *Ḥibbān*; G'de doğru yazılmış.
[62] */ ḳāle /*
[63] G'de *bi Mervrūz*; G'de doğru yazılmış */ḳāle /*
[64] G'de *el-Arsābendī*: G'de doğru yazılmış.

'an 'Ammār b. 'Abdilcebbār *'an* Ḥayyān[65] b. 'Alī el-'Anbeñ[66] *'an* el-Kelbī *'an* Ebī Ṣāliḥ *'an* İbn 'Abbās *radıyallâhu anhu.*

6. Tefsīru'ṣ-Ṣāliḥī (219/834)

Aḫbaranā eş-Şeyḫ[67] Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid b. Muḥammed el-Isfahānī[68] *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[69] *enbe'e* Aḥmed b. Muḥammed b. Şāẕān el-Belḫī[70] *ḥaddeṯenā* Cey'ūne[71] b. Muḥammed[72] *ḥaddeṯenā* Ṣāliḥ b. Muḥammed et-Tirmiẕī *min evveli'l-Ḳur'ān ilā ḳavlihī ta'ālā*[73] *elem tera ilelleẕīne nuhū 'ani'n-necvā fī sūrati'l-Mucādile ve minhā ilā 'āḫırī'l-Ḳur'ān Aḫbaranāhu* 'Abdullāh b. Ḥāmid[74] *enbe'enā* Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Āmir[75] el-Belḫī[76] *ḥaddeṯenā* el-Ḳāsım b. 'Abbād *ḥaddeṯenā* Ṣāliḥ b. Muḥammed et-Tirmiẕī *bi isnādihī fī nuṣḥatin min kitābihī sevā'un*[77] *'an* Muḥammed b. Mervān *'ani'l*-Kelbī *'an* Ebī Ṣālih *'an* İbn 'Abbās[78] *radıyallāhu 'anhu ve aḫbaranāhu*[79] 'Alī b. Muḥammed b. Sa'īd el-Ḥaṭīb *min kitābihī*[80] *ḥaddeṯenā* el-İmām Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn es-Seraḫsī *senete ıḥdā ve ṣelāsīne ve ṣelāsu mie ḥaddeṯenā*[81] Ebū Bekr Muḥammed b. 'Alī el-mufessir el-Mervezī[82] *enbe'enā*[83] Ṣāliḥ b. Muḥammed et-Tirmiẕī *ve ḳad zāde fīhi Ṣāliḥ arba'atu ālāf ḥadīṯ.*

7. Tefsīru Mucāhid (103/721)[84]

Ṭarīḳu İbn Ebī Necīḥ. *Aḫbaranā* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Işfahānī[85] *enbe'enā*[86] Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed b. Buṭṭa[87] *ḥaddeṯenā* 'Abdullāh b.

[65] G'de *el-Ḥibbān*; G'de doğru yazılmış.
[66] G'de *el-'Anezī*; G'de doğru yazılmış.
[67] G'de *eş-şeyḫ yok.*
[68] G'de *el-Işbahānī / raḥımehullāh /*
[69] */ ḳāle ḥaddeṯenā /*
[70] */ ḳāle /*
[71] G'de *ḥ y ğ v y h.* Meçhul olan bu şahsın ismi, eş-Ṣa'lebī tefsīrinin incelediğimiz nüshalarında farklı harflerle zikredilmektedir. (Ḥ y 'a v y h ; Ḥ m 'a v y h ; C y 'a v n h) Bkz. G, s. 26, 123 numaralı mülahaza. Bu örnek, nüsha farklılıklarının ne kadar farklı veriler sunabileceğini göstermektedir.
[72] */ ḳāle /*
[73] G'de *Ta'ālā* yok.
[74] */ḳāle /*
[75] G'de *'Āṣım*
[76] */ ḳāle /*
[77] G'de et-Tirmiẕī *bi isnādihī fī nuṣḥatin min kitābihī sevā'un* kısmı yok. Bu Goldfeld'in hatasıdır. Çünkü bu ibare onun kullandığı Y'de mevcuttur. Bkz. Y, 3a.
[78] */ ḥ /*
[79] G'de *aḫbaranā*
[80] G'de *kitābeten / ḳāle /*
[81] */ ḳāle /* G'de *aḫbaranā*
[82] */ ḳāle /*
[83] G'de *aḫbaranā*
[84] Bkz. Mucāhid b. Cebr, *Tefsīru Mucāhid*, taḥ. 'Abdurraḥmān eṭ-Ṭāhir b. Muḥammed es-Sūratī, Ṭubi'a 'alā nafaḳati Ḫalīfe b. Ḥamd, Ḳatar 1976; Aḥmed İsmā'īl Nevfel, *Tefsīru'l-imām Mucāhid*, Dāru'l-fikri'l-İslāmī, 1989; Muḥammed 'Abdusselām Muḥammed 'Alī, *Tefsīru Mucāhid b. Cebr*, doktara tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira, 1967; Stauth George, *Die Überlieferung des Koran-kommentars Mūğāhid b.Gabrs*, doktora tezi, Gießen 1969.
[85] G'de *el-Işbahānī / ḳāle /*
[86] G'de *aḫbaranā*
[87] */ ḳāle /* Goldfeld, Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed b. Buṭṭa ve 'Abdullāh b. Muḥammed b. Zekeriyyā'ya hiçbir kaynakta rastlamadığını belirtmektedir. (G, s.27, 96 ve 97. dipnot) Ancak İbn Mākūlā, bu iki şahıs arasındaki rivayet alış-verişini de doğrulayarak onların isimlerini zikretmektedir. Bkz. İbn Mākūlā, *el-İkmāl*, I. 331. Yine es-Sem'ānī, Ebū 'Abdillāh Aḥmed b. Buṭṭa hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Bkz. es-Sem'ānī, *el-Ensāb*, I. 369.

Muḥammed b. Zekeriyyā[89] *ḥaddeṯenā* Sa'īd b. Yaḥyā b. Ṣa'īd el-Emevī[89] *ḥaddeṯenā* Muslim b. Ḫālid ez-Zencī *'an* İbn Ebī Necīh *'an* Mucāhid[90]

Ve[91] *ḥaddeṯenā* Ebü'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed el-Ḥabībī *lafẓan*[92] *ḥaddeṯenā* Ebū Zekeriyyā' Yaḥyā b. Muḥammed b. 'Abdillāh el-'Abberī[93] *ḥaddeṯenā* Muḥammed b. 'Abdisselām el-Verrāḳ[94] *enbe'enā*[95] İsḥāḳ b. İbrāhīm el-Ḥanẓalī[96] *ḥaddeṯenā*[97] Şebābe *'an* Verḳā' *'an* İbn Ebī Necīḥ *'an* Mucāhid.

Ṭarīḳu İbn Curayc. *Aḫbaranā* Ebü'l-Ḳāsım b. Ebī Bekr el-Mukettib[98] *enbe'enā*[99] Ebü'l-Ḥasen 'Alī b. Muḥammed b. Aḥmed b. Dilluveyh el-Ḳanṭarī[100] *ḥaddeṯenā* el-Me'mūn b. Aḥmed[101] *ḥaddeṯenā* 'Abdullāh b. Muḥammed b. er-Ramāḥ[102] *'ani'l*-Ḥaccāc b. Muḥammed el-Cezerī *'an* ibn Curayc *'an* Mucāhid.

Ṭarīḳu Leyṯ. *Haddeṯenā* Ebü'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ca'fer[103] *ḥaddeṯenā* Ebū Ca'fer Muḥammed b. Suleymān b. Manṣūr[104] *ḥaddeṯenā* Ca'fer b. Aḥmed b. Naṣr el-Ḥāfiẓ[105] *ḥaddeṯenā* Muḥammed b. Ḥumeyd[106] *enbe'enā*[107] Cerīr *'an* Leyṯ *'an* Ebī'l-Ḥaccāc Mucāhid b. Cebr el-Mekkī.

8. Tefsīru'd-Ḍaḥḥāk (105/723)[108]

Ṭarīḳu Cuveybir *ve huve'l-kitābu'l-kebīru'l-mebsūṭ. Aḫbaranā*[109] Ebü'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen el-Mufessir[110] *ḳırā'aten 'aleyhi*[111] *enbe'enā*[112] Ebū Bekr Aḥmed b. Muḥammed ez-Za'ferānī *bi Zevzen*[113] *ḥaddeṯenā* İbrāhīm b. 'Abdilmu'min *'an* Muḥammed b.[114] 'Alī b. Ebān *'an* 'Abdirraḥmān b. Cābir *ve* Yaḥyā b. 'Ādem el-Aḥval *'an* Naṣr b. Muṣāriṯ b. Ebī Muṣliḥ *'an* Cuveybir *'ani'd*-Ḍaḥḥāk b. Muzāḥim el-Hilālī.

Ṭarīḳu İbni'l-Ḥakem. *Aḫbaranā* eş-Şeyḫ Ebū Muḥamıned 'Abdullāh b. Ḥāmid b. Aḥmed[115] el-Vezzān[116] *bi ḳırā'atī 'aleyhi enbe'enā*[117] 'Abdullāh b. Muḥammed b. el-

[88] */ḳāle /*
[89] */ ḳāle /*
[90] */ l /*
[91] G'de *ve* yok
[92] */ ḳāle /*
[93] */ ḳāle /*
[94] */ ḳāle /*
[95] G'de *aḫbaranā*
[96] */ḳāle /*
[97] G'de *aḫbaranā*
[98] */ḳāle/*
[99] G'de *aḫbaranā*
[100] */ ḳāle /*
[101] */ ḳāle /*
[102] Doğrusu *er-Rumḥ*. Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, VI. 8-9.
[103] */ ḳāle /*
[104] */ ḳāle /*
[105] */ḳāle /*
[106] */ ḳāle /*
[107] G'de *aḫbaranā*
[108] 'Umar 'Abdul'azīz, *Tefsīru'd-Ḍaḥḥāk b. Muzāḥim*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Cāmi'atu 'Āli'l-beyt 2001.
[109] G'de *el-İmām*
[110] */ raḥımehullāh /*
[111] G'de *'aleyhi* yok.
[112] G'de *aḫbaranā*
[113] */ ḳāle /*
[114] */ Ebān b. /* Vel'de müstensih hatasıyla düşmüş.
[115] G'de *İbn Aḥmed* yok.
[116] */ raḥımehullāh /*
[117] G'de *aḫbaranā*

Ḥasen[118] eş-Şarḳī[119] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ezhar[120] *ḥaddeṯenā* Vehb b. Cerīr[121]

Ve[122] *aḫbaranā* Ebū Bekr Muḥammed b. 'Abdillāh el-Cevzaḳī *ḳırā'aten 'aleyhi*[123] *ḥaddeṯenā* Ebū İsḥāḳ İbrāhīm b. Muḥammed b. Yezīd el-Mervezī[124] *ḥaddeṯenā* Ebū 'Abdillāh Aḥmed b. Sa'īd b. İbrāhīm er-Rabāṭī[125] *ḥaddeṯenā* Vehb b. Cerīr[126] *ḥaddeṯenā* Ebī *ḳāle ḳara'a 'aleyye* 'Alī b. el-Ḥakem *'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk.*

Ṭarīḳu 'Ubeyd. *Ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed es-Sedūsī *lafẓan*[127] *enbe'enā*[128] Ebū 'Amr[129] Aḥmed b. Muḥammed el-'A m r k y *bi Seraḫs*[130] *ḥaddeṯenā* Ca'fer b. Muḥammed b. Suvār[131] *ḥaddeṯenā* Aḥmed b. Cemīl el-Mervezī[132] *ḥaddeṯenā* Ebū Mu'āẕ *'an* 'Ubeyd b. Suleymān el-Bāhilī *'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk*

Ṭarīḳu Ebī Ravḳ.[133] *Ḥaddeṯenā* el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ca'fer[134] *ḥaddeṯenā* Ebū Mūsā 'Imrān b. Mūsā b. el-Ḥuṣayn[135] *ḥaddeṯenā*[136] Ebū Bekr el-Cevzaḳī[137] *ḥaddeṯenā*[138] Ebū 'Avāne Ya'ḳūb b. İsḥāḳ el-Mihracānī[139] *ḥaddeṯenā* Yūsuf b. Sa'īd b. Muslim[140] *enbe'enā*[141] 'Amr b. Ṭalḥa el-Ḳanād *'an* Ebīhi *'an* Ebī Ravḳ *ve'smuhū* 'Aṭıyye b. el-Ḥāriṯ[142] *'ani'ḍ-Ḍaḥḥāk.*

9. Tefsīru 'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ (114/732)

Ḥaddeṯenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen en-Neysābūrī *bi ḳırā'atihī 'aleynā*[143] *ḥaddeṯenā* Ebū 'Abdillāh Aḥmed b. Yāsīn b. el-Cerrāḥ eṭ-Ṭaberī *ve* Ebū'l-Ferac Aḥmed b. Muḥammed b. B n ā n en-Nihāvendī *ḳālā ḥaddeṯenā*[144] Ebū Muḥammed Bekr b. Sehl b. İsmā'īl ed-Dimyāṭī[145] *ḥaddeṯenā* 'Abdulġanī b. Sa'īd[146] eş-Şeḳafī *'an* Ebī Muḥammed Mūsā b. 'Abdirraḥmān eş-Şan'ānī *'an* İbn Curayc *'an* 'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ.

[118] / *ibn* /
[119] / *ḳāle* /
[120] / *ḳāle* /
[121] / *ḥ* /
[122] G'de *ve* yok.
[123] G'de *ḳırā'aten 'aleyhi* yok. / *ḳāle* /
[124] / *ḳāle* /
[125] / *ḳāle* /
[126] / *ḳāle* /
[127] / *ḳāle* /
[128] G'de *ḥaddeṯenā.*
[129] G'de *'Umar.* Y'de de 'Amr olduğu halde Goldfeld buna dikkat çekmemiştir. Bkz. Y, 3b
[130] / *ḳāle* /
[131] / *ḳāle* /
[132] / *ḳāle* /
[133] / *ḳāle* /
[134] / *ḳāle* /
[135] / *ḳāle* /
[136] G'de *aḫbaranī*
[137] G'de *Ebū Bekr el-Cevzaḳī* yok. Görüldüğü gibi Vel ile mukayese edildiğinde Goldfeld'in kullandığı nüshalarda bir ravi tamamıyla atlanmış; ya da Vel'in müstensihi tarafından bu tefsirin isnadıyla ilgisi olmayan bir ravi ilave edilmiştir.
[138] G'de *aḫbaranā*
[139] / *ḳāle* /
[140] / *ḳāle* /
[141] G'de *aḫbarınā*
[142] G'de *el-Ḥarb*; Vel'de doğru yazılmış. Y'de de *el-Ḥāriṯ* olduğu halde Goldfeld buna dikkat etmemiştir. Bkz. Y, 3b
[143] / *ḳāle* /
[144] G'de *aḫbarınā.*
[145] / *ḳāle* /
[146] G'de *İbn Sa'īd* yok.

10. Tefsīru 'Aṭā' el-Ḫurāsānī[147] *(155/772) 'an Ebīhi*[148]

Ḥaddeṯenā el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen[149] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ḥasen Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. N c y (ve ya ī) d[150] el-Bağavī *bihā*[151] *ḥaddeṯenā* Ebū Nu'aym 'Abdulmelik b. Muḥammed b. 'Adiyy *bi Buḫārā*[152] *ḥaddeṯenā* el-'Abbās b. el-Velīd b. Mezyed el-Beyrūtī[153] *ḥaddeṯenā*[154] Muḥammed b. Şu'ayb b. Şābūr[155] *aḫbaranī* 'Uṯmān b. 'Aṭā' b. Ebī Muslim el-Ḫurāsānī *'an* Ebīhi.

11. Tefsīru 'Aṭā' b. Dīnār (126/744)

Ḥaddeṯenā[156] Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Abdillāh b. Muḥammed[157] eḍ-Ḍabbī *fīmā ecāzehū lī bi rivāyetihī 'anhu enbe'enā*[158] Ebū Ca'fer Muḥammed b. 'Abdillāh el-Bağdādī[159] *enbe'enā*[160] Yaḥyā' b. 'Uṯmān b. Ṣāliḥ *'an* Yaḥyā b. Bukeyr *'an* 'Abdillāh b. Lehī'a[161] *'an* 'Aṭā' b. Dīnār.

12. Tefsīru'l-Ḥasen (110/728)[162]

Ḥaddeṯenī Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. 'Abdillāh el-Mukettib[163] *ḥaddeṯenī* Ebī[164] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ḥasen Muḥammed b. Aḥmed b. eṣ-Ṣalt *el-ma'rūf* bi İbn Şenebūẕ el-Muḳrī'[165] *ḥaddeṯenā* Sa'īd b. Muḥammed[166] *ḥaddeṯenā* el-Musehhel b. Vāṣıl *'an* Ebī Ṣāliḥ *'an* 'Amr b. 'Uḥeyd *'anī*'l-Ḥasen b. Ebī'l-Ḥasen el-Başrī.

13. Tefsīru Ḳatāde (117/735)[167]

Ṭarīḳu Ḫārice. *Aḫbaranā* Ebū'l-Ḳāsım[168] el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen[169]

[147] Fuat Sezgin, Dāru'l-kutubi'ẓ-Ẓāhiriyye'de 'Aṭā'a ait küçük bir tefsir nüshası bulunduğunu kaydetmektedir. Fuat Sezgin, *Tārīḫu't-turāṣi'l-Arabī*, I. 79.

[148] G'de *'an Ebīhi* yok.

[149] */ ḳāle /*

[150] G'de *M c y (ve ya ī) d.*

[151] */ ḳāle /*

[152] */ ḳāle /*

[153] */ ḳāle /*

[154] */ Sa'īd ibn /*

[155] */ ḳāle /*

[156] G'de *aḫbaranā*

[157] G'de *İbn Muḥammed* yok.

[158] G'de *fī mā ecāzenī rivāyetī 'anhu* şeklindedir. */ḳāle aḫbaranā /*

[159] */ ḳāle /*

[160] G'de *aḫbaranā.*

[161] Ḥayāt Sa'īd 'Abdu'd-dā'im, *Merviyyātu İbn Lehī'a, cem' ve tertīb ve dirāse*, yayınlanmamış yüksek lisan tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1989.

[162] Bkz. Muḥammed 'Abdurraḥīm, *Tefsīru'l-Ḥaseni'l-Başrī*, Dāru'l-ḥadīṯ, Kahire ty.; Ethem Levent, *Hasan-ı Basrî ve Tefsir İlmindeki Yeri*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1978; 'Umar Yūsuf Muḥammed Kemāl, *Tefsīru'l-Ḥasen min sūreti'l-Fātiḥa ilā nihāyeti sūrati'n-Naḥl*, doktora tezi, el-Cāmi'atu'l-İslāmiyye, Medīne 1402; Maḥmūd Aḥmed İbrāhīm, *Kırā'atu'l-Ḥaseni'l-Başrī*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1991.

[163] */ ḳāle /*

[164] */ ḳāle /*

[165] */ ḳāle /*

[166] */ ḳāle /*

[167] Bkz. 'Abdullāh Ebū's-Su'ūd Bedr, *Tefsīru Ḳatāde*, 'Ālemu'l-kutub, Kahire 1979; Ḳatāde b. Di'āme, *Kitābu'n-nāsiḫ ve'l-mensūḫ*, tah. Ḥātim Ṣāliḥ eḍ-Ḍamīn, Muessesetu'r-risāle, Beyrut 1985; 'Umar Yūsuf, *Tefsīru Ḳatāde min sūrati'l-Fātiḥa ilā nihāyeti sūrati'n-Naḥl*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, el-Cāmi'atu'l-İslāmiyye, Medine 1401; Fahri Gökçan, *Katâde ibn Diâme ve Tefsiri*, doçentlik tezi, Erzurum 1978; Ḥasīb 'Abdulḥalīm, *Tefsīru Ḳatāde min ḫilāli tefsīrī-Ṭaberī*, doktora tezi, Cāmi'atu'l-Ḳıddīs Yūsuf 1996.

[168] G'de *Ḳ ş m*: Vel'de doğru yazılmış.

[169] */ ḳāle /*

enbe'enā[170] Ebī[171] *ḥaddeṯenā* İbrāhīm b. 'Alī eẕ-Ẕuhlī[172] *enbe'enā*[173] Ebū Ḫālid Yezīd b. Ṣālih el-Yeşkurī *'an* Ebī'l-Ḥaccāc Ḫārice b. Muṣ'ab es-Seraḫsī *'an* Sa'īd b. Ebī 'Arūbe *'an* Ḳatāde b. Di'āme es-Sedūsī[174]

Ve[175] *aḫbaranā* Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. Muḥammed b. Sa'īd es-Seraḫsī el-Ḫaṭīb[176] *fī mā ketebe ileyye bi ḫaṭṭı yedihī*[177] *ḥaddeṯenā* 'Abdullāh b. Muḥammed b. Hişām[178] *ḥaddeṯenā* Ebū Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. Hāşim el-Mervezī[179] *ḥaddeṯenā* el-Muğīṯ b. B d y (ve ya ī) l b. *uḫti* Ḫārice ve *ḫatenuhū*[180] 'alā ibnetihī[181] *ḥaddeṯenā* Ḫārice b. Muṣ'ab[182] *enbe'enā* Ṣa'īd b. Ebī 'Arūbe *'an* Ḳatāde *ve ḳad zāde*[183] *Ḫārice min cihetihī miḳdāra elf ḥadīṯ*

Ṭarīḳu Şeybān. *Aḫbaranā* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid b. Muḥammed el-Işbahānī[184] *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[185] *enbe'enā*[186] Ebū 'Alī Ḥāmid b. Muḥammed el-Haravī[187] *ḥaddeṯenā* Ebū Ya'ḳūb İsḥāḳ b. el-Ḥasen[188] b. Meymūn el-Ḥarbī[189] *ḥaddeṯenā* Ebū Aḥmed el-Ḥuseyn b. Muḥammed b.[190] el-Merverūẕī[191] *ḥaddeṯenā* Şeybān b. 'Abdirraḥmān en-Naḥvī *'an* Ḳatāde.

Ṭarīḳu Ma'mer. *Ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥabībī[192] *enbe'enā*[193] Ebū Zekeriyyā' el-'Anberī[194] *ḥaddeṯenā* Ca'fer b. Muḥammed b. Suvār[195] *ḥaddeṯenā* Muḥammed b. Rāfi' *'an* 'Abdirrazzāḳ *'an* Ma'mer *'an* Ḳatāde.

14. Tefsīru Ebī'l-'Āliye (90/709) ve'r-Rabī' (140/757)[196]

Ḥaddeṯenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen el-Mufessir[197] *ḥaddeṯenā* Ebū 'Amr Aḥmed b. Muḥammed b. Ebī Manşūr el-'Umrukī *bi Seraḫs*[198] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ḥasen[199] Aḥmed b.[200] İsḥāḳ b. İbrāhīm b. M z y (ve ya ī) d[201] *ḥadde-*

[170] G'de *aḫbarānī*
[171] */ ḳāle /*
[172] */ ḳāle /*
[173] G'de *aḫbaranā*
[174] */ ḥ /*
[175] G'de *ve* yok.
[176] */ raḥımehullāh /*
[177] */ ḳāle /*
[178] */ ḳ:āle /*
[179] */ ḳāle /*
[180] G'de *ḫatenetun*
[181] */ ḳāle /*
[182] */ ḳāle /*
[183] */ fī hi /*
[184] G'de *Işfahānī*
[185] */ ḳāle /*
[186] G'de *aḫbaranā*
[187] */ ḳāle /*
[188] G'de *el-Ḥuseyn*; Vel'de doğru yazılmış.
[189] */ ḳāle /*
[190] Vel'de müstensih hatasıyla *ibn* fazladan yazılmış.
[191] Vel ve G'de *Merverūẕī*; doğrusu *Merverrūẕī / ḳāle /*
[192] */ ḳāle /*
[193] G'de *aḫbaranā*
[194] */ ḳāle /*
[195] */ ḳāle /*
[196] Bkz. 'Abdurraḥımān b. 'Alī, *Tefsīru'r-Rabī' b. Enes*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Câmi'atu'l-İmām Muḥammed b.Su'ūd 1402.
[197] */ ḳāle /*
[198] */ ḳāle /*
[199] G'de *el-Ḥuseyn*
[200] */ Muḥammed b. Ebī /*
[201] */ ḳāle /*

şenā Ebū 'Alī el-Ḥasen b. Muḥammed b. Mūsā el-Ezdī *'an* 'Ammār b. el-Ḥuseyn[202] b. Beşīr el-Hemdānī *'an* 'Abdillāh b. Ebī Ca'fer *'an* Ebīhi *'ami'r-Rabī'* b. Enes *'an* Ebī'l-'Āliye er-Riyāḥī.

15. Tefsīru'r-Rāzī

Aḫbaranā 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Vezzān[203] *enbe'enā*[204] Muḥammed b. Ca'fer es-Saḫtiyānī[205] *ḥaddeşenā* Ebū'l-'Abbās Aḥmed b. Ca'fer b. Naşr er-Rāzī[206] *ḥaddeşenā* Aḥmed b. 'Abdirraḥmān ed-Deştekī[207] *ḥaddeşenā* 'Abdullāh b. Ebī Ca'fer er-Rāzī *'an* Ebīhi.

16. Tefsīru'l-Ḳuraẓī (118/736)[208]

Ḥaddeşenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ḥabīb[209] *ḥaddeşenā* Ebū'l-'Abbās Muḥammed b. el-Ḥasen el-Haravī[210] *ḥaddeşenā* Racā' b. 'Abdillāh el-Ḥāfiẓ[211] *ḳırā'aten 'aleyhi aḫbaranā* Aḥmed b. Muḥammed b. 'Abdūs[212] *enbe'enā* Mālik b. Suleymān el-Harevī *'an* Ebī Ma'şer *'an* Muḥammed b. Ka'b el-Ḳuraẓī.

17. Tefsīru Muḳātil b. Ḥayyān (150/767)

Aḫbaranā 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Vezzān *bi ḳırā'atī 'aleyhi ve* Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Abdillāh el-Ḥāfiẓ *ḳırā'aten 'aleyhi ḳālā enbe'enā*[213] Muḥammed b. Aḥmed[214] b. 'Abdūs[215] *ḥaddeşenā* 'İsmā'īl b. Ḳuteybe[216] *ḥaddeşenā* Ebū Ḫālid Yezīd b. Şālih el-Ferrā' en-Neysābūrī[217] *ḥaddeşenā* Bukeyr b. Ma'rūf el-Belḫī el-Ezdī Ebū Mu'āẕ *'an* Muḳātil b. Ḥayyān.[218]

Ve[219] *haddeşenā* el-Hasen b. Muḥammed b. Ca'fer lafẓan[220] *ḥaddeşenā* 'Alī b. Muḥammed b. Aḥmed b. Dilluveyh[221] *ḥaddeşenā* Aḥmed b.[222] Muḥammed b. Yaḥyā ed-Dehhān[223] *ḥaddeşenā* Muḥammed b. Yezīd es-S e m y (veya ī)[224] *enbe'enā*[225] Ḥammād b. Ḳīrāṭ *ve* İbrāhīm b. Suleymān *ve* 'Amr[226] b. 'Abdillāh b. Razīn *'an* Bukeyr b. Ma'rūf *'an* Muḳātil b. Ḥayyān.

[202] G'de *el-Ḥasen*; G'de doğru yazılmış.
[203] / *ḳāle* /
[204] G'de *aḫbaranā*
[205] / *ḳāle* /
[206] / *ḳāle* /
[207] / *ḳāle* /
[208] Bkz. 'Ubeyd b. 'Abdillāh el-Cābirī, *Tefsīru Muḥammed b. Ka'b el-Ḳuraẓī: min sūrati'l-Fātiḥa ḥattā nihāyeti sūrati'n-Nās*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye 1409.
[209] / *ḳāle* /
[210] / *ḳāle* /
[211] G'de *ḥāfiẓ* yok.
[212] G'de *ḳırā'aten 'aleyhi aḫbaranā Aḥmed b. Muḥammed b. 'Abdūs* yok. / *ḳāle ḥaddeşenā* /Y'de ise bu tefsirin isnadında bulunan *el-Heravī* ile *Ebī Ma'şer* arasında bulunan üç râvî tamamıyla atlanmıştır. Böylece bu tefsirin isnadıyla ilgili olarak G, Vel ve Y nüshalarının ne kadar farklı veriler sundukları ortaya çıkmaktadır.
[213] G'de *aḫbaranā*
[214] G'de Aḥmed b. Muḥammed
[215] / *ḳāle* /
[216] / *ḳāle* /
[217] / *ḳāle* /
[218] / *ḥ* /
[219] G'de *ve* yok.
[220] / *ḳāle* /
[221] / *ḳāle* /
[222] G'de *Aḥmed b.* yok, Y'de ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811'de vardır. Goldfeld, buna dikkat etmemiştir. Bkz. Y, 4a; no: 1811, 2b.
[223] / *ḳāle* /
[224] G'de S l m y (ve ya ī) / *ḳāle* /
[225] G'de *aḫbaranā*
[226] G'de *'Umar*; G'de doğru yazılmış.

18. Tefsîru Muḳātil b. Suleymān (150/767)[227]

Aḫbaranā el-İmām Ebū Isḥāḳ İbrāhim b. Muḥammed el-Mihracānī *ḥaddeṯenā*[228] Ebū Muḥammed 'Abdulḫālik b. el-Ḥuseyn[229] b. Muḥammed[230] es-Saḳaṭī *el-ma'rūf bi* İbn Ebī Ruvbe[231] *min kitābihī*[232] *ḥaddeṯenā* 'Abdullah b. Ṯābit b. Ya'ḳūb el-Muḳrī Ebū Muḥammed[233] *ḥaddeṯenī* Ebī[234] *ḥaddeṯenī* el-Huẕeyl b. Ḥabīb *ḥaddeṯenā*[235] Ebū Ṣāliḥ ed-D y r a n y[236] *'an* Muḳātil b. Suleymān *'an ṣelāṯīne raculen min hum iṯney 'aşera raculen mine't-tābi'īn.*

Ṭarīḳu't-Tağlibī.[237] *Aḫbaranā* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥabībī *lafẓan*[238] *ḥaddeṯenā*[239] Ebū'l-Ḳāsım 'Ubeydullāh[240] b. el-Me'mūn[241] *ḥaddeṯenā* Ebū Yāsir 'Ammār b. 'Abdilmecīd[242] *ḥaddeṯenā* Aḥmed b. 'Abdillāh[243] *ḥaddeṯenā* İshāḳ b. İbrāhīm et-Tağlibī[244] *'an* Muḳātil b. Suleymān.

Ṭarīḳu Ebī 'Işme. *Ḥaddeṯenā*[245] Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥabībī *lafẓan*[246] *enbe'enā*[247] Aḥmed b. 'Abdillāh b. eş-Ṣıddīḳ *bi Merv ve enbe'enā*[248] Ebū Racā' Muḥammed b. Ḥamduveyh[249] *ḥaddeṯenā*[250] Aḥmed b. Cemīl *'an* 'Alī b. el-Ḥuseyn b. Vāḳıd el-Mervezī[251] *'an* Ebī 'Işme *'an* Muḳātil b. Suleymān.

19. Tefsîru's-Suddī (127/745)[252]

Ḥaddeṯenā Ebū'l-Ḳâsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen el-Edîb[253] *enbe'enā*[254] Ebū'ṭ-Ṭayyib Muḥammed b. 'Abdillāh b. el-Mubārak eş-Şa'rī[255] *ḥaddeṯenā* Aḥmed b. Muḥammed b. Naşr el-Ubbād[256] *ḥaddeṯenā* 'Amr b. Ṭalḥa el-Ḳanād *'an* Esbāṭ *'an's*-Suddī.

[227] Muḳātil b. Suleymān hakkında yapılan çağdaş araştırmaları görmek için çalışmamızın "Muḳātil Tefsirini Konu Alan Çağdaş Araştırmalar" başlığı altındaki açıklamalarına bakınız.

[228] G'de *aḫbaranā*

[229] Doğrusu *el-Ḥasen.* Bkz. İbnu'l-'Imād, *Şeẕerātu'ẕ-ẕeheb fî aḫbāri men ẕeheb,* Dāru İbn Keşīr, Beyrut 1989, IV. 292

[230] G'de *İbn Muḥammed* yok.

[231] G'de *Ru'he;* doğrusu *Rūbā.* Bkz. İbnu'l-'Imād, *Şeẕerātu'ẕ-ẕeheb,* IV. 292

[232] */ ḳāle /*

[233] */ ḳāle /*

[234] */ ḳāle /*

[235] G'de *ḥaddeṯenā* yok. Ebū Ṣāliḥ, el-Huẕeyl b. Ḥabīb'in künyesi olduğu için Vel'de yer alan *ḥaddeṯenā* lafzının Vel'in müstensihi tarafından yanlışlıkla yazıldığını anlıyoruz.

[236] G'de *ed-Dendânî;* G'de doğru yazılmış.

[237] G'de *eş-Ṣa'lebī;* G'de doğru yazılmış.

[238] */ ḳāle /*

[239] G'de *aḫbaranā*

[240] G'de *'Abdullāh*

[241] */ ḳāle /*

[242] */ ḳāle /*

[243] */ ḳāle /*

[244] G'de *eş-Ṣa'lebī;* G'de doğru yazılmış.

[245] G'de *aḫbaranā*

[246] */ ḳāle /*

[247] G'de *aḫbaranā*

[248] G'de *ve enbe'enā* yok. */ ḳāle aḫbaranā /*

[249] */ ḳāle /*

[250] G'de *aḫbaranā*

[251] G'de *el-Mervezī* yok. Y'de ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811'de vardır. Goldfeld buna işaret etmemektedir. Bkz. Y, 4b; no: 1811, 3a.

[252] Bkz. Ḥasen el-Ḥusnī, *Merviyyātu's-Suddī el-Kebīr ve aḳvāluhū fî't-tefsīr: min sūrati Yūsuf ilā sūrati Fāṭır min kutubi't-tefsīr bi'l-me'şūr ve kutubi's-sunne,* Câmi'atu Ummi'l-Ḳurā 1415.

[253] */ ḳāle /*

[254] G'de *aḫbaranā*

[255] */ ḳāle /*

[256] */ ḳāle /*

20. Tefsīru'l-Vāḳıdī

Aḫbaranā[257] el-İmām Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Abdillāh b. Muḥammed el-Ḥāfıẓ[258] *fī mā ecāze lī*[259] *lafẓan ve ḫaṭṭan*[260] *enbe'enā*[261] Ebū Ḥāmid Aḥmed b. Muḥammed b. el-'Abbās el-Ḫaṭīb *bi Merv*[262] *ḥaddeṯenā* İbrāhīm b. Hilāl[263] *ḥaddeṯenā* 'Alī b. el-Ḥasen b. Şaḳīḳ *'anı'l*-Ḥuseyn b. Vāḳıd

21. Tefsīru İbn Curayc (150/767)[264]

Aḫbaranā[265] Muḥammed b. 'Abdillāh el-Ḥāfıẓ *icāzeten*[266] *ḥaddeṯenā*[267] Muḥammed b. 'Alī eş-Şan'ānī *bi Mekke*[268] *ḥaddeṯenā* 'Alī b. el-Mubārak eş-Şan'ānī[269] *ḥaddeṯenā* Zeyd b. el-Mubārak eş-Şan'ānī *'an* Muḥammed b. Ṣevr eş-Şan'ānī *'an* İbn Curayc.

[270]*22. Tefsīru İbn 'Uyeyne (198/814)*[271]

Aḫbaranā 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Vezzān *ḳırā'aten 'aleyhi*[272] *enbe'enā*[273] Muḥammed b.[274] 'Alī[275] Ebū'l-Ḥasen eṭ-Ṭūsī[276] *ḥaddeṯenā* Ebū Ca'fer Muḥammed b. İbrāhīm b. 'Abdillāh ed-Deybulī[277] *ḥaddeṯenā* Ebū 'Ubeydillāh Sa'īd b. 'Abdirraḥmān el-Maḫzūmī[278] *ḥaddeṯenā* Sufyān b. 'Uyeyne.

23. Tefsīru Vekī' (197/813)[279]

Aḫbaranā 'Abdullāh b. Ḥāmid b. Muḥammed *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[280] *enbe'enā*[281] Yaḥyā b. Muḥammed b. 'Abdillāh el-'Anber b. 'Aṭā'[282] *ḥaddeṯenā* Ebū İsḥāḳ İbrāhīm b. Mu-

[257] G'de *aḫbaranī*
[258] / *raḥımehullāh* /
[259] G'de *ecāzeni*
[260] / *ḳāle* /
[261] G'de *aḫbaranā*
[262] / *ḳāle* /
[263] / *ḳāle* /
[264] Bkz. 'Alī Ḥasen 'Abdilğanī, *Tefsīru İbn Curayc*, Mektebet't-turāsi'l-İslāmī, Kahire 1992; Aḥmed Ḥusnī 'Aṭiyye, *Merviyyātu 'Abdilmelik b. 'Abdi'azīz b. Curayc, cem' ve terṭīb ve dirāse*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1989.
[265] G'de *aḫbaranā*
[266] / *ḳāle* /
[267] G'de *aḫbaranā*
[268] / *ḳāle* /
[269] / *ḳāle* /
[270] Vel'in müstensihi, *Mukaddime*'de, İbn Curayc'in tefsirinden sonra gelen Sufyān eş-Şevrī'nin tefsirini yazmayı unutmuştur./ Tefsīru's-Şevrī. (161/778) *Aḫbaranā* Muḥammed b. Ḥamdeveyh *fī mā eẕine lī rivāyetehū 'an hu ḳāle* Ebū Bekr eş-Şāfi'ī *ḳāle ḥaddeṯenā* İsḥāḳ b. el-Ḥuseyn el-Ḥarbī *'an Ebī Ḫuẕeyfe* 'an Sufyān eş-Şevrī./ eş-Şevrī'nin tefsiri için bkz. Sufyān eş-Şevrī, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, tah. İmtiyaz 'Alī Vizāratu'l-ma'ārif, Rampur 1965; Meryem İbrāhīm Hindī, *Tevṯīḳu merviyyāti'l-imām Sufyān eş-Şevrī fī musnedi'l-imām Aḥmed ve beyānu itticāhihi'l-fiḳhi*, yayınlanmamış doktora tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1989.
[271] Aḥmed Ṣālih el-Muḥāyirī, *Tefsīru Sufyān b. 'Uyeyne*, el-Mektebetu'l-İslāmī, Riyad 1983.
[272] / *ḳāle* /
[273] G'de *aḫbaranā*
[274] / *Muḥammed ibn* /
[275] / *ibn* /
[276] / *ḳāle* /
[277] / *ḳāle* /
[278] / *ḳāle* /
[279] Ḥikmet Beşīr Veki'e ait bir tefsir nüshasının İstanbul Feyzullāh Efendi Kütüphanesinde mevcut olduğunu kaydetmetedir. Bkz. Hikmet Beşir, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'aẓīm musneden 'an Rasūlillāhi ve'ṣ-ṣaḥābeti ve't-tābi'īn- sūratu 'Āli 'Imrān ve'n-Nisā'* , yayınlanmamış doktora tezi, Cāmi'atu ummi'l-ḳurā, Medīne 1405, (dirāse) I. 62.
[280] / *ḳāle* /
[281] G'de *aḫbaranā*
[282] / *ḳāle* /

ḥammed b. Yezīd b. Ḫālid el-Mervezī[283] *ḥaddeṯenā* Ebū Ya'ḳūb Yūsuf b. 'Īsā el-Mervezī *mevlā benī Zuhra*[284] *ḥaddeṯenā* Vekī' b. el-Cerrāḥ.

24. Tefsīru Huṣeym (183/799)

Aḫbaranī Muḥammed b. Nu'aym *icāzeten*[285] *ḥaddeṯenā*[286] Muḥammed b. Buṭṭa[287] *ḥaddeṯenā* 'Abdullāh b. Aḥmed b. Useyd el-Isbahānī[288] *ḥaddeṯenā* Ziyād b. Eyyūb *'an* Huṣeym b. Beşīr.

25. Tefsīru Şibl (148/765)

Aḫbaranī[289] Muḥammed b. Nu'aym *icāzeten*[290] *Aḫbaranī*[291] Ebū Sa'īd Aḥmed b. Ya'ḳūb eş-Şeḳafī[292] *ḥaddeṯenā* el-Ḥasen b.[293] el-Muṯennā[294] *ḥaddeṯenā* Ebū Ḥuẕeyfe *'an* Şibl b. 'Abdillāh[295] el-Mekkī.

26. Tefsīru Verḳā' (106/724)

Aḫbaranā el-Ḳāḍī Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Abdillāh eḍ-Ḍabbī[296] *enbe'enā*[297] el-Ḳāḍī Ebū'l-Ḳāsım 'Ubeyd b. Aḥmed *bi Hemdān*[298] *enbe'enā*[299] İbrāhīm b. Dīzīl[300] *ḥaddeṯenā* 'Ādem b. İyās *'an* Verḳā' b. 'Amr.[301]

27. Tefsīru Zeyd b. Eslem (136/753)

Aḫbaranā el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen *ḳırā'aten 'aleyhi*[302] *ḳāle ketebe ileyye* Aḥmed b. Kāmil b. Ḫalef b. Şecera *enne* Muḥammed b. Cerīr b. Yezīd eṭ-Ṭaberī *ḥaddeṯehum ḳāle ḥeddeṯenī*[303] Yūnus b. 'Abdil'alā eṣ-Ṣadefī[304] *aḫbaranā* 'Abdullāh b. Vehb[305] *aḫbaranī* 'Abdurraḥmān b. Zeyd b. Eslem *'an* Ebīhi.

28. Tefsīru Ravḥ (205/820)

Aḫbaranā Ebū Ṣālilḥ Muḥammed b. Şu'ayb b. Muḥammed el-Beyhaḳī *ve* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid[306] el-Işbahānī[307] *ḳālā enbe'enā*[308] Ebū Ḥātim Mekkī b. 'Abdān b. Muḥammed et-Temīmī[309] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ezher Aḥmed b. el-Ezher b. Menī' el-'Abdī[310] *ḥaddeṯenā* Ravḥ b. 'Ubāde el-Ḳaysī.[311]

[283] */ḳāle/*
[284] */ḳāle/*
[285] */ḳāle/*
[286] G'de *aḫbaranā*
[287] */ḳāle/*
[288] */ḳāle/*
[289] G'de *aḫbaranā*
[290] */ḳāle/*
[291] G'de *aḫbaranā*
[292] */ḳāle/*
[293] */ Muḥammed /*
[294] */ḳāle/*
[295] G'de *'Abbād*; G'de doğru yazılmış.
[296] */ḳāle/*
[297] G'de *aḫbaranā*
[298] G'de *Hemeẕān. /ḳāle/*
[299] G'de *ḥaddeṯenā*
[300] */ḳāle/*
[301] G'de *'Umar*: G'de doğru yazılmış.
[302] G'de *'aleyhi* yok.
[303] G'de *ḥaddeṯenā*
[304] */ḳāle/*
[305] */ḳāle/*
[306] */ İbn Muḥammed /*
[307] */ raḥımehumallāh /*
[308] G'de *aḫbaranā*
[309] */ḳāle/*
[310] */ḳāle/*
[311] */ḫ /*

Ve[312] *aḫbaranā* Ebū'l-Ḳāsım 'Abdullāh b. Muḥammed b. 'Abdillāh b. 'Alī b. Ziyād es-Simmiẕī[313] *aḫbaranā* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Muḥammed b. el-Ḥasen b. eş-Şarḳī[314] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ezher[315] *ḥaddeṯenā* Ravḥ b. 'Ubāde.

29. Tefsīru'l-Firyānī (212/827)[316]

Aḫbaranā Ebū'l-Ḥasen 'Abdurraḥmān b. İbrāhīm b. Muḥammed b. Yaḥyā *ve* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid[317] *bi ḳırā'atī 'aleyhimā ḳālā aḫbaranā* Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. el-Ḥasen b. el-Ḫalīl el-Ḳaṭṭān[318] *ḥaddeṯenā* Aḥmed b. Ya'ḳūb[319] es-Sulemī *ḥaddeṯenā*[320] Ḥamdān[321] *ḥaddeṯenā* Muḥammed b. Yūsuf el-Firyānī[322]

30. Tefsīru Ḳabīṣa (210/825)

Aḫbaranā Ebū 'Amr Ṣa'īd b. 'Abdillāh b. Sa'īd b. İsmā'īl el-Ḥīrī[323] *ve* Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Işbahānī *ḳırā'aten 'aleyhimā ḳālā enbe'enā*[324] Ebū 'Amr 'Uṯmān b. 'Amr b.[325] 'Abdullāh el-Baṣrī[326] *ḥaddeṯenā* Ebū Aḥmed Muḥammed b. 'Abdilvehhāb el-'Abdī *enbe'enā*[327] Ebū 'Āmir Ḳabīṣa b. 'Uḳbe es-Suvārī[328]

31. Tefsīru'n-Nehdī (240/854)

Aḫbaranā Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Vezzān *bi ḳırā'atī 'aleyhi fī dārihī*[329] *enbe'enā*[330] Muḥammed b. Ca'fer b. Maṭar[331] *enbe'enā*[332] Ca'fer b. Muḥammed b. el-Leyṯ Ebū 'Abdillāh ez-Ziyādī el-Cevherī *bi'l-Baṣra*[333] *ḥaddeṯenā* Ebū Ḥuẕeyfe Muḥammed b. Mūsā[334] en-Nehdī.

32. Tefsīru Sa'īd b. Manṣūr (227/842)

Aḫbaranā 'Abdullāh b. Ḥāmid[335] *enbe'enā*[336] Aḥmed b. 'Abdillāh el-Muzenī[337] *ḥaddeṯenā* Aḥmed b. Necde b. el-'Uryān[338] *ḥaddeṯenā* Sa'īd b. Manṣūr.

[312] G'de *ve* yok.
[313] / *raḥımehullāh ḳāle* /
[314] / *ḳāle* /
[315] / *ḳāle* /
[316] G'de *el-Firyābī*; G'de doğru yazılmış. Y'de el-Ḳ r y ā n ī. Bkz. Y, 5a. Vel'in ve Y'nin müstensihlerinin, tefsir kitabiyatında çok önemli bir yer tutan bu şahsın nisbesini yanlış yazmaları, onların bu kitabiyata yabancı olduklarını göstermektedir.
[317] / *İbn Muḥammed raḥımehumallāh* /
[318] / *ḳāle* /
[319] G'de *Yūsuf*; G'de doğru yazılmış.
[320] G'de *ḥaddeṯenā* yok.
[321] / *ḳāle* /
[322] G'de *el-Firyābī*; G'de doğru yazılmış.
[323] G'de *Ḥ y (ve yā ī) r y*.
[324] G'de *aḫbaranā*
[325] G'de *'Amr ibn* yok.
[326] / *ḳāle* /
[327] G'de *aḫbaranā*
[328] G'de *es-Suvā'ī*; G'de doğru yazılmış.
[329] / *ḳāle* /
[330] G'de *aḫbaranā*
[331] / *ḳāle* /
[332] G'de *aḫbaranā*
[333] / *ḳāle* /
[334] G'de *Mūsā b. Mes'ūd*; G'de doğru yazılmış. Vel'in müstensihinin, tefsir kitabiyatında çok önemli bir yer tutan bu şahsın ismini tamamen farklı yazması, onun bu kitabiyata yabancı olduğunu göstermektedir.
[335] / *ḳāle* /
[336] G'de *aḫbaranā*
[337] G'de *el-Medenī* / *ḳāle* /
[338] G'de *el-Ġırbān*; Vel'de doğru yazılmış. / *ḳāle* /

33. Tefsîru İbn Vehb (197/813)[339]

Aḫbaranā Muḥammed b. Nu'aym *icāzeten*[340] *enbe'enā*[341] Muḥammed b. 'Ubeyd[342] *enbe'enā*[343] 'Abdullāh b. Muslim[344] *enbe'enā*[345] Yūnus b. 'Abdil'alā *'an* 'Abdillāh b. Vehb el-Ḳuraşī.

34. Tefsîru 'Abdilḥamîd (249/863)[346]

Aḫbaranā 'Abdullāh b. Ḫālid[347] b. Muḥammed[348] *enbe'enā*[349] Muḥammed b. Ḫālid b. el-Ḥasen[350] *enbe'enā*[351] Dāvūd b. Suleymān[352] *ḥaddeşenā* 'Abdulḥamīd b. Ḥumeyd *ilā sūrati'l-Muṭaffifîn ve min hā ilā āḫiri'l-Ḳur'ān aḫbaranāhu*[353] 'Abdullāh b. Ḥāmid[354] *enbe'enā*[355] Ebū Aḥmed Muḥammed b. 'Abdillāh b. Yūsuf[356] *ḥaddeşenā* 'Amr[357] b. Muḥammed b. Buceyr[358] *ḥaddeşenā* 'Abdulḥamīd b. Ḥumeyd el-Keşşī.

35. Tefsîru Muḥammed b. Eyyūb (294/907)

Aḫbaranā Ebū 'Abdillāh el-Ḥāfız *icāzeten*[359] *aḫbaranā* Ebū 'Abdillāh el-Ḫāzin[360] *ḥaddeşenā* Muḥammed b. Eyyūb er-Rāzī.

36. Tefsîru'l-'Aşamm

Ḥaddeşenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ca'fer en-Neysābūrī *lafẓan*[361] *aḫbaranā* Ebū Sehl Muḥammed b. Muḥammed b. el-Eş'aş eṭ-Ṭālḳānī[362] *ḥaddeşenā* Muḥammed b. 'Ubeydillāh el-Ḳādī[363] *ḥaddeşenā* el-Faḍl b. 'Abbās b. Mehrān *'an* 'Alī b. Muslim eṭ-Ṭūsī *ḳāle ḳara'tu 'alā aṣḥābi* 'Abdirraḥmān b. Keysān b. Ebī Bekr el-Aşam *'anhu tefsîrahū*[364].

37. Tefsîru'l-Eşecc (257/871)

Aḫbaranā Ebū Aḥmed Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed b. Şādān[365] er-Rāzī *bi ḳırā'atī 'aleyhi fî şuhūri senetey şemānin ve tis'a ve şemānîne ve şelāşumi'e*

[339] Bkz. 'Abdullāh b. Vehb, *al-Ğāmi'- Tafsīr al-Qur'ān*, tah. Miklos Muranyi, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993; Erşed Muḫtār, *Merviyyātu 'Abdillāh b. Vehb, cem' ve tertîb ve dirâse mi'a taḫkīki'l-cuz'i'l-mevcûd min Muvaṭṭa'i 'Abdillāh b. Vehb*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1989.

[340] / *ḳāle* /

[341] G'de *aḫbaranā*

[342] / *ḳāle* /

[343] G'de *ḥaddeşenā*

[344] / *ḳāle* /

[345] G'de *aḫbaranā*

[346] İbn Ebī Ḥātim'in tefsirinin Ayasofya Kütüphanesi (no:175)'te bulunan nüshasının haşiyesinde, İbn Ḥumeyd'in tefsirinden küçük bir bölüm mevcuttur.

[347] G'de *Ḥāmid*; G'de doğru yazılmış.

[348] / *ḳāle* /

[349] G'de *aḫbaranā*

[350] / *ḳāle* /

[351] G'de *ḥaddeşenā*

[352] / *ḳāle* /

[353] G'de *aḫbaranā*

[354] / *ḳāle* /

[355] G'de *aḫbaranā*

[356] / *ḳāle* /

[357] G'de *'Umar*; G'de doğru yazılmış.

[358] / *ḳāle* /

[359] / *ḳāle* /

[360] / *ḳāle* /

[361] / *ḳāle* /

[362] / *ḳāle* /

[363] / *ḳāle* /

[364] G'de *'anhu* yok.

[365] G'de *Şāẕān*; G'de doğru yazılmış.

fa'akarra lī bihī[366] *aḫbaranā*[367] Ebū Muḥammed 'Abdurraḥmān b. Ebī Ḥātim er-Rāzī[368] *ḥaddeṯenā* Ebū Sa'īd 'Abdullāh b. Sa'īd el-Kindī el-Eşecc.

38. Tefsīru'ṣ-Ṣumālī (150/767)

Aḫbaranā Ebū 'Abdillāh el-Ḥuseyn b. Muḥammed *eṣ-Ṣeḳafī bi ba'ḍi'l-kitāb bi kırā'atī 'aleyhi ve ecāze lī bi'l-bāḳī lafẓan ve ḫaṭṭan*[369] *ḥaddeṯenā* Muḥammed b. Ḫalef b. Yūsuf[370] b. Ḥayyān *bi Bağdād*[371] *ḥaddeṯenā* İsḥāḳ b. Muḥammed[372] *ḥaddeṯenā* Ebī[373] *ḥaddeṯenā* İbrāhīm b. 'Īsā[374] *ḥaddeṯenā* 'Alī b. 'Alī *'an* Ebī Ḥamze *eṣ-Ṣumālī*.

39. Tefsīru'l-Museyyeb

Ḳara'tu 'ale'l-Ḥuseyn b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. 'Abdillāh D n y v r y[375] *ba'ḍa'l-kitāb*[376] *ve ecāze lī*[377] *bi'l-bāḳī lafẓan ve ḫaṭṭan*[378] *ḥaddeṯenā* Mūsā b. Muḥammed b. 'Alī b. 'Abdillāh[379] *ḥaddeṯenā* el-Ḥasen b. 'A l v n (ya da) y t[380] el-Ḳaṭṭān[381] *ḥaddeṯenā* İsmā'īl b. 'Īsā[382] *ḥaddeṯenā* el-Museyyeb b. Şerīk

Muṣannafātu ehli'l-'aṣr

40. Tefsīru 'Abdillāh b. Ḥāmid Kara'tuhū 'aleyhi

41. Tefsīru Ebī Bekr b. 'Abdūs

Emlāhu 'aleynā ilā ra'si ḫamsīne min sūrati'l-Baḳara fī mi'etin ve arba'īne cuz'an aḫtarimu dūnehū[383].

42. Tefsīru Ebī 'Amr el- Furātī el-mulaḳḳab bi'l-Bustān

Ecāze lī bicemī'ihī[384] *lafẓan ve ḫaṭṭan*

43. Tefsīru Ebī Bekr b. Fūrak (406/1015)

Emlāhu 'aleynā Ṣadran basīṭan min evvelihī ṣumme ista'nefe ve laḫḫaṣa ve'ḫtaṣara 'ale'l-'as'ileti ve'l-acvibeti ḥattā farağa minhu.

44. Tefsīru Ebī'l-Ḳāsım b. Ḥabīb (406/1015)

Sami'nāhu[385] *minhu ğayra marratin.*

45. Tefsīru Cebra'īl[386]

Ḳara'tu[387] *kullehū 'alā muṣannifihī*

46. Tefsīru'n-Nebī ṣallallāhu 'aleyhi ve sellem[388]

Semi'tu ba'ḍahū min muṣannifihī ve ecāze lī bi'l-bāḳī

[366] / *ḳāle* /
[367] G'de *ḥaddeṯenā*
[368] / *ḳāle* /
[369] / *ḳāle* /
[370] G'de *İbn Yūsuf* yok.
[371] / *ḳāle* /
[372] / *ḳāle* /
[373] / *ḳāle* /
[374] / *ḳāle* /
[375] G'de *ed-Dineverī*; G'de doğru yazılmış.
[376] G'de *bi ba'ḍi'l-kitāb.*
[377] G'de *ve ecāzenī.*
[378] / *ḳāle* /
[379] / *ḳāle* /
[380] G'de *'A l v y t.*
[381] / *ḳāle* /
[382] / *ḳāle* /
[383] / *raḥimehullāh* /
[384] G'de *cemī'ahū*
[385] G'de *semi'tuhū*
[386] G'de *Cibrīl*
[387] G'de *ḳara'tuhū*
[388] Bkz. 'Avvâd b. Bilâl, *et-Tefsīru'n-Nebevī fi'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, yüksek lisans ve doktora tezi. el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Medîne 1402, 1409; Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri*. Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998.

47. Tefsīru'ş-Saḥābe raḍıyallāhu 'an hum[389]

Ḳara'tuhū kullehū 'alā muṣannifihī ve ṣannefehā cemī'ahā[390] Ebū'l-Ḥasen Muḥammed b. el-Ḳāsım el-Faḳīh.

48. Kitâbu'l-vāḍıḥ[391]

Aḥbaranī Ebū Ḥ l y ğ (ve ya f) t[392] el-Ḳazvīnī[393] *enbe'enā*[394] Ebū Bekr Muḥammed b. Ya'ḳūb el-Ustevā'ī[395] *'an* Ebī Muḥammed 'Abdullāh b. el-Mubārak ed-Dīneverī (308/920).

49. Ḥaḳā'ıḳu't-tefsīr 'alā lisāni ehli'l-işāra

Ḳara'tuhū kullehū 'alā muṣannifihī Ebī 'Abdirraḥmān Muḥammed b. el-Ḥuseyn es-Sulemī (412/1021)[396] *fa'aḳarra lī bihī.*

50. Kitâbu'l-vucūh

Aḥbaranī[397] eş-Şeyḫ Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid[398] el-Isbahānī[399] *bi ḳırā'atī 'aleyhi fī meclisin vāḥidin*[400] *enbe'enā*[401] Ebū İshāḳ İbrāhīm b. Muḥammed b. 'Abdillāh el-Ḥanbelī el-Bağdādī[402] *ḥaddeşenā* Ebū Ya'lā Muḥammed b. Aḥmed b. 'Abdillāh b. Mervān el-Aḳta' *bi Malaṭıyyeh*[403] *ḥaddeşenā* Ebū 'Abdirraḥmān b.[404] Dehşem b. Cenāḥ el-Malaṭī[405] *ḥaddeşenā* Ebū Ṣāliḥ İshāḳ b. Necīḥ *'an* 'Abdisselām b. Seleme el-Filiştīnī *'an* 'Ikrime *'an* 'Abdillāh b. 'Abbās.[406]

Ve[407] *aḥbaranā* Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. Muḥammed b. 'Alī[408] *enbe'enā*[409] Ebū Yaḥyā 'Uşmān b. Muḥammed b. Mes'ūd[410] *ḥaddeşenī*[411] Ebū Ya'ḳūb İshāḳ b. İbrāhīm b. el-Ḥalīl[412] *ḥaddeşenā* Muḥammed b. Ḥānī[413] *ḥaddeşenā* el-Ḥuseyn b. Meymūn[414] *ḥaddeşenā* el-Huẕeyl *'an* Muḳātil b. Suleymān (150/767) *bi Kitābi'l-Vucūh.*

[389] Bkz. Nāşır b. Muḥammed, *et-Tefsīr fī 'ahdi'ş-şaḥābe: maṣādiruhū ve mezāyāhu*, yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-İmām Muḥammed b. Su'ūd el-İslāmiyye 1399.

[390] G'de *Cemī'an*

[391] Andrew Rippin, "Tafsīr ibn 'Abbās and Criteria for Dating Early Tafsīr Texts", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 18 (1994), 38-83.

[392] G'de *Ḥanīfe*. Y'de *Ḥalīfe* olduğu halde Goldfeld buna dikkat çekmemektedir. Bkz. Y, 5b.

[393] */ ḳāle /*

[394] G'de *ḥaddeşenā*..

[395] Veya *el-Ustuvā'ī*..

[396] Bkz. Muḥammed b. el-Ḥuseyn es-Sulemī, *Ziyādātu ḥaḳā'ıḳu't-tefsīr*, çev. Gerhard Bövering, Dāru'l-meşrik, Beyrut 1995; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1969; Naşîf Câsim et-Tikrītī, *Ḥaḳā'ıḳu't-tefsīr li Ebī 'Abdirraḥmān Muḥammed b. el-Ḥuseyn es-Sulemī*, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1975.

[397] G'de *aḥbaranā*

[398] G'de *İbn Muḥammed.*

[399] */ raḥımehullāh /*

[400] */ ḳāle /*

[401] G'de *aḥbaranā.*

[402] *ḳāle /*

[403] */ ḳāle /*

[404] Vel'de müstensih hatasıyla *İbn* fazladan yazılmış.

[405] */ ḳāle /*

[406] */ ḥ /*

[407] G'de *ve* yok.

[408] */ ḳāle /*

[409] G'de *aḥbaranā;* Y'de *ḥaddeşenā.* Buradaki rivayet lafzıyla ilgili olarak Y ve Vel farklılık göstermektedir. Her iki nüshanın müstensihleri *aḥbaranā* ve *ḥaddeşenā* lafızlarını birbirlerinin yerine kullanmışlardır.

[410] */ ḳāle*

[411] G'de *aḥbaranī.*

[412] */ ḳāle /*

[413] */ ḳāle /*

[414] */ ḳāle /*

51. Kitābu'n-naẕāyir[415]

Aḫbaranā el-Ustād[416] Ebū'l-Ḳāsım el-Huseyn b. Muḥammed b. Ḥabīb[417] *enbe'enā*[418] 'Abdullāh b. Aḥmed b. eṣ-Ṣıddīḳ[419] *enbe'enā*[420] 'Abdullāh b. Malımūd es-Sa'dī[421] *enbe'enā*[422] el-Muṭahhar b. el-Ḥakem el-Kerābīsī *'an* 'Alī b. el-Ḥuseyn b. Vāḳıd (211/826).

Kutubu'l-ma'ānī

52. Ma'ānī'l-Ferrā' (207/822)[423]

Aḫbaranā Ebū Bekr Muḥammed b. Aḥmed b. 'Abdūs el-Muzekkā ve Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid el-Vezzān ve Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed el-Mufessir[424] *ḥaddeṣenā* Ebū'l-'Abbās Muḥammed b. Ya'ḳūb b. Yūsuf b. Ma'ḳıl b. Sinān el-Emevī[425] *ḥaddeṣenā* Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Cehm b. Hārūn es-Simmerī[426] *ḥaddeṣenā* Ebū Zekeriyyā' Yaḥyā b. Ziyād el-Ferrā'.

53. Ma'ānī'l-Kisā'ī (189/805)[427]

Semi'tu Ebā'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen el-Mufessir[428] *yaḳūlu semi'tu* Muḥammed b. 'Ubeydillāh eẕ-Ẓāhirī[429] *yaḳūlu semi'tu* 'Alī b. 'Abdil'azīz *yaḳūlu semi'tu* Ebā 'Ubeyd *yuḥaddiṣ 'an* 'Alī b. Ḥamze el-Kisā'ī.

54. Ma'ānī Ebī 'Ubeyd (224/839)[430]

Aḫbaranā 'Abdullāh b. Ḥāmid *bi ḳırā'atī 'aleyhi* ve Ebū'l-Ḳāsım el- Ḥabībī *bi*

[415] G'de *naẕā'ir*

[416] G'de *el-Ustāẕ*

[417] */ raḥımehullāh /*

[418] G'de *aḫbaranā*

[419] */ ḳāle /*

[420] G'de *aḫbaranā.*

[421] */ ḳāle /*

[422] G'de *aḫbaranā*

[423] Yaḥyā b. Ziyād el-Ferrā', *Ma'ānī'l-Ḳur'ān*; Ḥuseyn Muḥammed Şerīf Hāşim, *Menhecu'l-Ferrā' fī tefsīri ma'ānī'l-Ḳur'ān*, yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-İmām Muḥammed b. Su'ūd, 1406; Māzin Aḥmed el-Fāris, *'İlelu iḫtibārāti'l-Ferrā' fī'l-ḳırā'ati'l-Ḳur'āniyye fī kitābihī ma'ānī'l-Ḳur'ān*, Cāmi'atu'l-Yermūk 1987; Muḥammed 'Abdulfettāḥ, *'Uṣūlu'n-naḥv fī ma'ānī'l-Ḳur'ān li'l-Ferrā'*, yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1992; 'Ammār Emīn, *el-Baḥsu'd-dilāli fī kutubi ma'ānī'l-Ḳur'ān li Ebī 'Ubeyde ve'l-Aḫfeş ve'l-Ferrā'* , yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-Mustenşiriyye 1995; Nāciḥ Muḥammed 'Abdulḥamīd, *Kutubu me'ānī'l-Ḳur'ān (el-Aḫfeş, el-Ferrā', ez-Zeccāc)*, yüksek lisans tezi, el-Cāmi'atu'l-'Urduniyye, 1996; Raşīd Sehlī, *Ẕavāhiru lisāniyye fī'l-ḳırā'āti'l-Ḳur'āniyye min ḫılāli kitābi ma'ānī'l-Ḳur'ān li ebī Zekeriyyā el-Ferrā'* , yüksek lisans tezi, Cāmi'atu Bacī Muḫtār 1997; Ziyād Maḥmūd, *Ma'ānī'l-Ḳur'ān beyne'l-Ferrā' ve'z-Zeccāc*, yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'n-necāḥi'l-vaṭaniyye 2001.

[424] */ raḥımehullāh ḳālū /*

[425] */ ḳāle /*

[426] */ ḳāle /*

[427] el-Kisā'ī, *Ma'ānī'l-Ḳur'ān*, Dāru Ḳabbā', Kahire 1998; 'Umar İbrāhīm Muṣṭafā, *el-Kisā'ī İmāmu'l-Kūfe ve eşeruhū fī'd-dirāsāti'n-naḥviyye*, yüksek lisans tezi, Cāmi'atu'l-Ḳāhira 1975.

[428] G'de *el-Mufessir* yok.

[429] G'de *Aḥmed b. Muḥammed b. 'Abdillāh eṭ-Ṭāhirī*. Bu rāvīnin isminin Vel ve G'de tamāmen farklı olması dikkat çekicidir. Y'de ise bu ravi ve ondan sonra gelen ravi tamamen atlanmıştır. Bkz. Y, 5b. Bütün bunlar, aynı kitabın nüshalarının ne kadar farklılaşabildiğini göstermektedir.

[430] Bkz. Ebū 'Ubeyd el-Ḳāsım b. Sellām, *Faḍā'ilu'l-Ḳur'ān*, ter. Vehbi Suleyman Gaveci, Dāru'l-kutubi'l-'ılmiyye, Beyrut 1991; Ebū 'Ubeyd el-Ḳasım b. Sellām, *en-Nāsiḫ ve'l-mensūḫ fīl-Ḳur'ān*, Ma'hedu tārīḫi'l-'Arabiyye ve'l-İslāmiyye, Frankfurt 1985; Muḥammed b. Şālih, *en-Nāsiḫ ve'l-mensūḫ li ebī 'Ubeyd el-Ḳāsım b. Sellām*, Cāmi'atu'l-İmām Muḥamed b. Su'ūd el-İslāmiyye, 1405.

ḳırā'atihī 'aleynā ḳālā enbe'enā[431] Muḥammed b. Muḥammed b. el-Hasen[432] *ḥaddeṯenā* [433] Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. 'Abdi'azīz el-Yemānī[434] *ḥaddeṯenā*[435] Ebū 'Ubeyd el-Ḳāsım b. Sellām.

55. Ma'ānī'z-Zeccāc (311/923)[436]

Ḳara'tu 'alā Ebī 'Uṣmān Sa'īd b. Muḥammed b. Muḥammed b. İbrāhīm el-Ḫī (ve yâ y) rī[437] ve *aḫbaranī*[438] *bi'l-cumleti*[439] *enbe'enā*[440] Ebū 'Alī el-Fesevī ve İbn Muḳsim *ḳālā aḫbaranā* ez-Zeccāc.[441]

Semi'tu Ebā'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ca'fer en-Neysābūrī *bihā yaḳūlu semi'tu* Eba'l-Ḥasen Muḥammed b. Muḥammed b. Mes'ūd en-Nesevī *bihā yaḳūlu semi'tu* Ebā İsḥāḳ İbrāhīm b. es-Serī ez-Zeccāc.

56. Kitābu'n-naẓm

Ḳara'tuhū[442] *'aleynā* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥuseyn[443] b. Muḥammed b. Ḥabīb *bi lafẓihī ḳāle ḳara'tu 'alā* Ebī'n-Naṣr[444] Muḥammed b. Muḥammed b. Yūsuf *bi Ṭūs ḳāle ḳara'tu 'alā* Ebī 'Alī el-Ḥasen b. Yaḥyā b. Naṣr[445] el-Curcānī (263/877).

Kutubu'l-ğarīb[446] *ve'l-muşkilāt*

57. Kitābu'l-mecāz

Semi'tu Ebā'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Aḥmed b. Sehl es-Sedūsī *yaḳūlu semi'tu* Ebā Muḥammed 'Abdullāh b. Muḥammed el-Ḥārānī[447] *semi'tu* Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muğīra[448] *semi'tu* Aḥmed b. Sehl b. Yaḥyā en-Neysābūrī *yaḳūlu semi'tu* Seleme b. Rafī' Ebā Ğassān el-Başrī *'an* Ebī 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muṯennā et-Teymī (210/825).[449]

58. Ğarību'l-Aḫfeş (215/830)[450]

Semi'tu el-Ḥasen b Muḥammed b. Ca'fer *yaḳūlu semi'tu* Ebā Sehl Muḥammed b.

[431] G'de *aḫbaranā*
[432] */ ḳāle /*
[433] G'de *aḫbaranā*
[434] G'de *el-Yemānī* yok. */ el-Mekkī ḳāle /*
[435] G'de *aḫbaranā*
[436] Bkz. Ebū İsḥāḳ İbrāhīm b. es-Serī ez-Zeccāc, *Ma'ānī'l-Ḳur'ān ve i'rābuh*, taḥ. 'Abdulcelīl 'Abduh eş-Şelebī. 'Ālemu'l-kutub, Beyrut 1988; Muharrem Çelebi, *Ma'ānī'l-Kur'ān ve ez-Zeccāc*, doktora tezi, Erzurum 1976; Nāciḥ Muḥammed 'Abdulḥamīd, *Kutubu me'ānī'l-Kur'ān (el-Aḫfeş, el-Ferrā', ez-Zeccāc)*, yüksek lisans tezi, el-Câmi'atu'l-'Urduniyye, 1996; Ziyād Maḥmūd, *Ma'ānī'l-Kur'ān beyne'l-Ferrā' ve'z-Zeccāc*, yüksek lisans tezi, Câmi'atu'n-necāḥi'l-vaṭaniyye 2001.
[437] G'de *el-Ḥīrī*.
[438] G'de *aḫbaranā*
[439] */ ḳāle /*
[440] G'de *aḫbaranī*
[441] */ ḫ /*
[442] G'de *ḳara'a*
[443] G'de *el-Ḥasen*. G'de doğru yazılmış.
[444] G'de *en-Naḍr*; G'de doğru yazılmış.
[445] G'de *en-Naḍr*; G'de doğru yazılmış.
[446] G'de *el-ğarā'ib*
[447] */ yaḳūlu /*
[448] */ yaḳūlu /*
[449] Bkz. Ebū 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muṯennā et-Teymī, *Mecāzu'l-Ḳur'ān*; Osman Karakurt, *Ebû Ubeyde Ma'mer İbnu'l-Müsennâ, Hayatı, Eserleri ve Tefsir İlmindeki Yeri*, yüksek lisans tezi, Konya 1989; 'Ammār Emīn, *el-Baḥşu'd-dilālī fī kutubi ma'ānī'l-Kur'ān li Ebī 'Ubeyde ve'l-Aḫfeş ve'l-Ferrā'*, yüksek lisans tezi, Câmi'atu'l-Mustenşiriyye 1995.
[450] Bkz. Sa'īd b. Mes'ade el-Aḫfeş, *Ma'ānī'l-Kur'ān*, taḥ. Fā'iz Fāris, Dāru'l-beşīr-Dāru'l-emel, 1981; 'Abdu'l-emīr Muḥammed Emīn, *Menhecu'l-Aḫfeş el-evsaṭ fī'd-dirāsāti'n-naḥviyye*. Bey-

Muḥammed b. el-Eşʿaş eṭ-Ṭālḳānī *yaḳūlu semiʿtu* ʿAlī b. Fāris ed-Dīneverī *yaḳūlu*[451] Bişr[452] b. Ḥamduveyh *yaḳūlu*[453] ʿAbdurraḥmān b. Muḥammed b. Hānī *yaḳūlu semiʿtu* Eba'l-Ḥasen Saʿīd b. Mesʿade el-Aḫfeş.

59. Ğarību'n-Naḍr b. Şumeyl

Ḥaddeşenī Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed es-Sedūsī[454] *ḥaddeşenī* Ebū Yūsuf Rāfiʿ b. ʿAbdillāh[455] *ḥaddeşenī* Zeyd b. el-Muhtedī *ʿan* Muḥammed b. el-Ḥasen b. en-Naḍr b. Şumeyl *ʿan* Ebīhi *ʿan* Ceddihī.

60. Ğarību'l-Muvarric[456]

Ḥaddeşenī Ebū'l-Ḳāsım b. Ebī Bekr el-Mueddeb[457] *ḥaddeşenī* Ebī *ʿan* Ebī Muḥammed el-Ḳ ş ā n ī[458] el-Mueddeb *ʿan* el-Faḍl b. ʿAbbās *ʿanī*ş-Şāh *ʿanī*'l-Muvarric[459] b. ʿAmr Ebī Fāyid[460] es-Sedūsī.

61. Ğarību'l-Ḳuteybī (276/889)[461]

Aḫbaranā[462] *eş-Şeyḫ* Ebū ʿUşmān Saʿīd b. Muḥammed b. Muḥammed el-ʿA d d ī[463] *bi ḳırā'atī ʿaleyhi fa aḳarra bihī*[464] *enbeʾenā*[465] Ebū Bekr Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed b. Yaʿḳūb el-Mufīd bi Cercarāyā[466] Ebū Bekr Aḥmed b. Mervān ed-Dīneverī el-Ḳāḍī *bi Mışr*[467] *ḥaddeşenā* ʿAbdullāh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dīneverī.[468]

Ve aḫbaranā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ḥabīb *lafẓan ve ḳırā'aten*[469] *ʿaleyhi*[470] *aḫbaranī* Ebū ʿAlī el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. Mūsā b. Kaʿb el-Haravī *bi ḳırā'atī ʿaleyhi ḳāle ḳara'tu ʿalā* Ebī ʿAbdillāh b. Dāvūd el-Enşārī *ḳāle ḳara'tu ʿalā* el-Ḳuteybī.

62. Muşkilu Ḳuṭrub (206/82)

Aḫbaranā[471] el-Ustād[472] Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed[473] el-Mufessir *bi ḳırā'atī ʿaleyhi fī şuhūri senete ıḥdā ve tisʿīne ve ş elāşu mie fe aḳarra bihī*[474]

rut 1975; ʿAmmār Emīn, *el-Baḥşu'd-dilāli fi kutubi maʿānī'l-Kurʾān li Ebī ʿUbeyde ve'l-Aḫfeş ve'l-Ferrā'*, yüksek lisans tezi, Cāmiʿatu'l-Mustenşiriyye 1995; Muḥammed Nūr, *İḫtiyārātu'l-Aḫfeş en-naḥviyyetu fi kitābihī maʿānī'l-Kurʾān*, Cāmiʿatu'l-Yermūk 1995; Nācih Muḥammed ʿAbdulḥamīd, *Kutubu meʿānī'l-Kurʾān (el-Aḫfeş, el-Ferrā', ez-Zeccāc)*, yüksek lisans tezi, el-Cāmiʿatu'l-'Urduniyye 1996.

451 */ semiʿtu /*

452 G'de *Şemir*; G'de doğru yazılmış.

453 */ semiʿtu /*

454 */ ḳāle /*

455 */ ḳāle /*

456 Doğrusu *el-Muʾenric*. Bkz. es-Semʿānī, *el-Ensāb*, III. 238

457 */ ḳāle /*

458 G'de *Fityānī*.

459 Doğrusu *el-Muʾenric*. Bkz. Semʿānī, *el-Ensāb*, III. 238

460 G'de F y d; doğrusu *Fā'id*

461 Bkz. ʿAbdullāh b. Muslim b. Ḳuteybe, *Tefsīru ğarībi'l-Kurʾān*; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*.

462 G'de *aḫbaranī*

463 G'de *'A d d*

464 */ ḳāle /*

465 G'de *ḥaddeşenā*

466 */ ḳāle ḥaddeşenā /*

467 */ ḳāle /*

468 */ ḥ /*

469 */ ḳāle /*

470 G'de *ʿaleyhi* yok.

471 G'de *aḫbaranā*

472 G'de *el-Ustāẕ*.

473 */ İbn Ḥabīb /*

474 */ ḳāle /*

enbe'enā[475] Ebū'l-Ḳāsım 'Abdul'azīz b. Muḥammed b. en-Naḍr el-Fihrī[476] *ḳara'tu 'alā* Ebī Ṣa'īd Aḥmed b. Muḥammed b. Ziyād b. Bişr el-'Arâbī *bi Mekke Aḫbarakum* Ebū Sa'īd el-Ḥasen b. el-Ḥuseyn el-Yeşkurī[477] *ḥaddeşenā*[478] Ebū Ca'fer b. Muḥammed b. Ḥabīb *'an* Ebī 'Alī[479] Muḥammed b. el-Mustenīr Ḳuṭrub.

63. Muşkilu'l-Ḳuteybī (276/889)[480]

Enbe'enī Ebū 'Uşmān b. Ebī Bekr el-Muḳrī[481] *ḥaddeşenā*[482] Ebū Ca'fer[483] Muḥammed b. Ya'ḳūb el-Ḥāfiẓ[484] *ḥaddeşenā* Ebū Bekr el-Mālikī *'ani*'l-Ḳuteybī.[485]

Ve[486] *aḫbaranī* Ebū'l-Ḳāsım b. Ebī Bekr el-Mukettib *ğayra marratin*[487] *enbe'enā*[488] Ebū 'Alī el-Ḥasen[489] b. Muḥammed b. Mūsā el-Heravī[490] *enbe'enā*[491] Dāvūd b. 'Abdillāh[492] el-Anṣārī *'an* 'Abdullāh b. Muslim el-Ḳuteybī.

Kutubu'l-ḳırā'āti'l-mecmū'āt[493]

64. Ḳırā'atu'l-Enṣārī

Enbe'enī Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Abdillāh b. Muḥammed b. Ḥamduveyh[494] *enbe'enā*[495] Ebū'l-Ḥuseyn Muḥammed b. el-Ḥuseyn[496] b. Manşūr[497] *ḥaddeşenā* Ebū Şeybel[498] 'Ubeydullāh b. 'Abdirraḥmān b. Vāḳıd[499] *ḥaddeşenī*[500] Ebī[501] *ḥaddeşenā* el-Faḍl b. 'Abbās el-Anṣārī.

65. Ḳırā'atu Ḫalef (229/844)

Aḫbaranā Ebū Bekr Muḥammed b. 'Aḥmed b. 'Abdūs el-Ḥīrī el-Muzekkā *bi ḳırā'atī 'aleyhi fī şuhūri senetey*[502] *arba'ın ve ḫamsin ve tis'īne ve şelāşu mie fa aḳarra bihī*[503] *enbe'enā*[504] Ebū Bekr Muḥammed b. el-Mu'emmil b. el-Ḥuseyn b.

[475] G'de *aḫbaranā*
[476] / *fe aḳarra bihī ḳāle* /
[477] G'de *es-Sukkerī*. / *ḳāle* /
[478] G'de *aḫbaranā*.
[479] G'de 'Alī yanlışlıkla düşmüş.
[480] Bkz. 'Abdullāh b. Muslim b. Ḳuteybe, *Te'vīlu muşkili'l-Ḳur'ān*.
[481] / *ḳāle* /
[482] G'de *aḫbaranā*.
[483] G'de *Ebū Ca'fer* yok.
[484] / *ḳāle* /
[485] / *ḥ* /
[486] G'de *fe* yok.
[487] / *ḳāle* /
[488] G'de *aḫbaranā*
[489] G'de *el-Ḥuseyn*
[490] / *ḳāle* /
[491] G'de *aḫbaranā*
[492] G'de *'Abdullāh b. Dāvūd*. Vel ve Y nüshalarında bu ravinin ismiyle babasının ismi yer değiştirmektedir.
[493] G'de *Cumū'āt*
[494] / *raḥımehullāh ḳāle* /
[495] G'de *aḫbaranā*
[496] G'de *el-Ḥasen*
[497] / *ḳāle* /
[498] G'de *Nebīl*; G'de doğru yazılmış.
[499] / *ḳāle* /
[500] G'de *ḥaddeşenā*
[501] / *ḳāle* /
[502] G'de *senete*
[503] / *ḳāle* /
[504] G'de *ḥaddeşenā*.

'Īsā *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[505] *ḥaddeṯenā* el-Faḍl b. Muḥammed el-Beyhaḳī el-S'a r ā n ī[506] *ḥaddeṯenā* Ḫalef b. Hişām el-Bezzāz.

66. Ḳırā'atu Ebī 'Ubeyd (224/839)

Enbe'enā[507] el-İmām Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Abdillāh b. Muḥammed el-Ḥāfiẓ[508] *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[509] *aḫbaranā* Ebū 'Abdillāh el-Ḥuseyn b. el-Ḥasen b. Eyyūb eṭ-Ṭūsī[510] ve *aḫbaranā* Ebū Ḥafş 'Umar b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Umar el-Cevzī *bi hā*[511] *enbe'enā*[512] Ebū 'Alī Ḥāmid b. Muḥammed b. 'Abdillāh el-Haravī ve[513] Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Ḥāmid b. Muḥammed el-Işbahānī *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[514] *enbe'enā*[515] Ebū'l-Ḥasen Muḥammed b.[516] el-Ḥasen el-Kāzurūnī[517] *ve ḥaddeṯenā* Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen en-Neysābūrī *lafẓan*[518] *enbe'enā*[519] Ebū Bekr Aḥmed b. Muḥammed b. 'Ubeydillāh eṭ-Ṭāhirī[520] *enbe'enā*[521] 'Alī b. 'Abdil'azīz el-Mekkī[522] *enbe'enā* [523] Ebū 'Ubeyd el-Ḳāsım b. Sellām.

67. Ḳırā'atu Ebī Ḥātim (250/864)

Ḥaddeṯenā Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. Ḥabīb[524] *lafẓan*[525] *enbe'enā*[526] Ebū Bekr Aḥmed b. 'Abdirraḥmān el-Mervezī el-Faḳīh[527] *enbe'enā*[528] el-Ḥasen b. 'Alī b. Naşr eṭ-Ṭūsī *'an* Ebī Ḥātim Sehl b. Muḥammed es-Saḫtiyānī[529]

Ve[530] *aḫbaranā* Ḥ b ā z ī[531] *enbe'enā*[532] el-Cevherī[533] *enbe'enā*[534] eṭ-Ṭūsī *'an hu*[535] *ve*[536] *enbe'enī* İbnu'l-Muḳrī'[537] *enbe'enā*[538] el-F t ā k ī[539] *enbe'enā*[540] er-Rūẕbārī[541] *'an hu*.

[505] */ ḳāle /*
[506] G'de *eş-Şa'rānī*; G'de doğru yazılmış.
[507] G'de *aḫbaranā*
[508] */ raḥımehullāh /*
[509] */ ḳāle /·*
[510] */ ḫ /*
[511] */ ḳāle /*
[512] G'de *aḫbaranā*
[513] */ aḫbaranā /*
[514] */ ḳāle /*
[515] G'de *aḫbaranā*
[516] */ Muḥammed ibn /*
[517] G'de *el-Kārizī*; G'de doğru yazılmış. */ ḫ /*. Y'de de *el-Kāzurūnī* olduğu halde Goldfeld bunu işaret etmemiştir. Bkz. Y, 6b.
[518] */ ḳāle /*
[519] G'de *aḫbaranā*
[520] */ ḳālū /*
[521] G'de *aḫbaranī*
[522] */ ḳāle /*
[523] G'de *aḫbaranā*
[524] */ ḳāle /*
[525] G'de *lafẓan* yok.
[526] G'de *aḫbaranā*
[527] */ ḳāle /*
[528] G'de *aḫbaranā*
[529] G'de *es-Sicistānī*. */ ḫ /*
[530] G'de *ve* yok.
[531] G'de *H b ā z ī / ḳāle /*
[532] G'de *aḫbaranā*
[533] */ ḳāle /*
[534] G'de *aḫbaranā*
[535] */ ḫ /*
[536] G'de *fe* yok.
[537] */ ḳāle /*
[538] G'de *aḫbaranā*
[539] G'de *Fenīkī*: G'de doğru yazılmış. */ ḳāle /*
[540] G'de *aḫbaranā*
[541] G'de *er- Rūyānī*; G'de doğru yazılmış.

68. Ḳırā'atu Ebī Mu'āẕ (211/826)

Semi'tu Ebā'l-Kāsım el-Ḥasen b. Muḥammed es-Sedūsī *yaḳūlu semi'tu* Ebā Bekr Aḥmed b. Muḥammed b. 'Ubeydillāh eṭ-Ṭāhirī *yaḳūlu semi'tu* el-Ḥasen b. Sufyān *yaḳūlu semi'tu* Ebā Naṣr Leyṯ b. Muḳātil *yaḳūlu semi'tu* Ebā Mu'āẕ el-Faḍl b. Ḫālid en-Naḥvī.

69. Ḳırā'atu Hārūn (249/863)

Aḫbaranā Ebū'l-Ḥuseyn[542] 'Alī b. Muḥammed el-Curcānī[543] *enbe'enā*[544] Ebū Zur'a eṭ-Ṭayyib b. el-Keşşī[545] *ḥaddeṯenā* Ebū'l-'Abbās el-Ezherī[546] *ve*[547] *enbe'enī* Muḥammed b. 'Abdillāh b. Ḥamduveyh ve 'Alī b. Muḥammed b. el-Ḥasen *ḳālā enbenā*[548] Ebū Aḥmed el-Ḥuseyn b. 'Alī et-Temīmī[549] *enbe'enā*[550] Ebū'l-'Abbās el-Ezherī *'an* Hārūn b. Ḥātim el-Muḳrī.

70. Ḳırā'atu'l-Ḳuṭay'ī[551] *(253/867)*

Aḫbaranī İbnu'l-Muḳrī' *enne* Aḥmed b. İsmā'īl b. Yaḥyā el-Ezdī *Aḫbarahum*ī[552] *aḫbaranā* 'Amr[553] b. Muḥammed b. Buceyr[554] *enbe'enī*[555] Muḥammed b. Yaḥyā el-Ḳuṭay'ī[556].

71. Seb'u İbn Mucāhid (324/936)[557]

Aḫbaranā el-İmām Ebū Bekr Muḥammed b. Muḥammed b. Aḥmed b. 'Uṯmān el-Bağdādī *ḳırā'aten 'aleyhi* ve'ş-Şeyḫ Ebū 'Alī Zāhir b. Aḥmed es-Seraḫsī *kitābeten*[558] *enbe'enā*[559] Ebū Bekr Aḥmed b. Mūsā b. el-'Abbās b. Mucāhid *imāme 'asrih*.[560]

Ve Aḫbaranā Ebū 'Uṯmān ez-Za'farānī *bi ḳırā'atī 'aleyhi*[561] *enbe'enā*[562] Ebū Ḥafṣ el-Kettānī[563] *enbe'enā*[564] İbn Mucāhid.[565]

Ve Aḫbaranā[566] İbnu'l-Muḳrī[567] *enbe'enā*[568] Ebū Bekr el-Mufīd ve Ṭalḥa eş-Şāhid ve İbn el-Bevvāb *ḳālū enbe'enā*[569] İbnu Mucāhid ve *fī rivāyeti*'ṭ-Ṭırāzī ve Ṭalḥa eş-

[542] G'de *el-Ḥasen.*
[543] */ ḳāle /*
[544] G'de *ḥaddeṯenā.*
[545] */ ḳāle /*
[546] */ ḥ /*
[547] G'de ve yok.
[548] G'de *aḫbaranā*
[549] G'de *et-Teymī*: Vel'de doğru yazılmış. Y'de ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yaz- ... no: 1811'de *et-Temīmī* olduğu halde Goldfeld buna dikkat etmemiştir. Bkz. 6b; no: ... 5a. */ ḳāle /*
[550] G'de *ḥaddeṯenā*
Doğrusu *el-Ḳuṭa'ī*. Bkz. İbnu'l-Cezerī, Muḥammed b. Muḥammed, *Ğāyetu'n-nihāye fī ṭabaḳāti'l-ḳurrā'* Mektebetu'l-ḥancī, Mışır 1932, II. 278
[552] */ ḳāle /*
[553] G'de *'Umar*: G'de doğru yazılmış.
[554] */ ḳāle /*
[555] G'de *aḫbaranā*
[556] Doğrusu *el-Ḳuṭa'ī*. Bkz. İbnu'l-Cezerī, *Ğāyetu'n-nihāye*, II. 278
[557] Bkz. Aḥmed b. Mūsā b. el-'Abbās b. Mucāhid, *Kitābu's-seb'a fī'l-ḳırā'āt*. taḥ. Şevkī Ḍayf, Dāru'l-ma'ārif, Kahire ty.; Rahim Turan, *Ebū Bekr b. Mücāhid ve Kitābu's-seb'a*. doktora tezi, İzmir 1984.
[558] */ ḳālā /*
[559] G'de *aḫbaranā.*
[560] */ ḥ /*
[561] */ ḳāle /*
[562] G'de *aḫbaranā.*
[563] */ ḳāle /*
[564] G'de *aḫbaranā*
[565] */ ḥ /*
[566] G'de *aḫbaranī*
[567] */ ḳāle /*
[568] G'de *aḫbaranā*
[569] G'de *aḫbaranā*

Şâhid *ziyâdâtun keşîra leyşet fî ğayrihâ.*

72. Seb'u'n-Nakkâş (351/962)[570]

Aḫbaranî İbn 'Işme[571] *enbe'enâ*[572] İbn Mihrân[573] *enbe'enâ*[574] Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen el-Mavşılî el-Muḳrî *el-Ma'rûf bi* en-Nakkâş.

73. Kitâbu'l-envâr

Enbe'enî Ebû Muḥammed 'Abdusselâm b. Aḥmed b. Dâvûd b. 'Abdişşamed el-Hâşimî el-Bağdâdî *ḳâle ḳuri'a 'alâ şeyḫinâ* Ebî Bekr Muḥammed b. el-Ḳâsım[575] b. Miḳsem el-'Aṭṭâr en-Naḥvî *ba'da kitâbi'l-Anvâr fe semi'nâhu*[576] *ve ecâze lenâ bi'l-bâḳî.*

74. Kitâbu'l-ğâye[577]

Ḳara'tu 'alâ Ebî Sehl 'Abdurraḥîm[578] b. Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm eḍ-Ḍ r î (ve yâ y) r *ve 'alâ* Ebî İshâḳ İbrâhîm b. Aḥmed b. 'Abdillâh b. Ca'fer *ve 'alâ* İbni'l-Ḳâsım[579] Ṭâhir b. 'Alî b. el-Ḥuseyn *ḳâlû ḳara'nâ 'alâ* Ebî Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. Mihrân.[580] (381/991).

75. Kitâbu'l-mubtede'

enbe'enî Ebû Nu'aym 'Abdulmelik b. el-Ḥuseyn[581] b. Muḥammed b. İshâḳ el-Ezherî ve Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Abdillâh b. Muḥammed eḍ-Ḍabbî ve Ebû Muḥammed[582] el-Ḥasen b.[583] 'Alî b. Muḥammed[584] el-Muḳrî *ḳâlû enbe'enâ*[585] Ebû Muḥammed el-Ḥasen b. 'Alî el-Muḳrî *enbe'enâ*[586] Ebû'l-Ḥasen[587] b. Muḥammed b. İshâḳ b. el-Ezher *ibn uḫti ebî 'Avâne*[588] *enbe'enâ*[589] Ebû'l-Ḥasen Muḥammed b. Aḥmed b. el-Bezzâ[590] el-'Abdî *senete semânin ve semâninne ve mieteyn ḳâle ḳara'nâ 'alâ* Ebî 'Abdillâh 'Abdulmun'ım b. İdrîs *'an* Ebîhi *'an* Vehb b. Munebbih (113/731).

76. Kitâbu'l-mağâzî

Aḫbaranâ el-İmâm Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Abdillâh el-Ḥâfiẓ *ḳırâ'aten 'aleyhi ḳırâ'aten 'aleyhi*[591] *ḥaddeşenâ* Ebû'l-'Abbâs Muḥammed b. Ya'ḳûb b. Yûsuf el-

[570] Bkz. 'Alî İbrâhîm en-Nâcim, *Ebû Bekr en-Nakkâş ve menheculhû fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, doktora tezi, Câmi'atu umuni'l-Ḳurâ 1405; Fuat Sezgin. Nakkâş'a ait *Şifâ'u'ş-şudûri'l-muhezzeb fî tefsîri'l-Ḳur'ân* isimli tefsirin pek çok kütüphanede mevcut oduğunu kaydetmektedir. Bkz. *Târîḫu't-turâsi'l-'Arabî*, I. 104.

[571] */ ḳâle /*

[572] G'de *aḫbaranâ*

[573] */ ḳâle /*

[574] G'de *aḫbaranâ*

[575] G'de *el-Ḥasen.*

[576] G'de *fe semi'tuhu*

[577] Bkz. Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn, *el-Ğâye fî ḳırâ'ati'l-'aşera*, taḥ. Muḥammed Ğıyâs, Dâru'ş-şevâf, Riyâḍ 1990; Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn. *el-Mebsût fî ḳırâ'ati'l-'aşr*, taḥ. Ḥamze Ḥâkimî, Maṭbû'atu mecme'i'l-luğati'l-Arabiyye, Dımeşk 1980.

[578] G'de *'Abdurraḥmân*

[579] G'de *Ebî'l-Ḳâsım.*

[580] */ raḥmetullâhi 'aleyhim ecme'în /*

[581] G'de *el-Ḥasen:* G'de doğru yazılmış.

[582] G'de *Ebû'l-Ḥasen.*

[583] G'de *el-Ḥasen ibn* yok.

[584] */ İbn 'Alî /*

[585] G'de *aḫbaranâ*

[586] G'de *Ebû Muḥammed el-Ḥasen b. 'Alî el-Muḳrî enbe'enâ* yok. Y'de ise bu ravi ve bunun dışındaki birkaç râvî tamamıyle atlanmışur. Bkz.Y, 6b. Bu durum, aynı kitabın farklı nüshalarının farklı veriler sunabileceğini göstermektedir.

[587] G'de *Ebû Muḥammed el-Ḥasen*

[588] */ ḳâle /*

[589] G'de *aḫbaranâ*

[590] G'de *el-Berâ'* ; G'de doğru yazılmış.

[591] Vel'de müstensih hatâsıyla *ḳırâ'aten 'aleyhi* iki defa yazılmış. */ ḳâle /*

Ma'kılī[592] *ḥaddeṯenā* Aḥmed b. 'Abdilcebbār el-'Aṭṭār[593] *ḥaddeṯenā* Yūnus b. Bukeyr *'an* Muḥammed b. İsḥāḳ b. Yesār el-Medenī.[594]

Ve aḫbaranā Ebū Muḥammed 'Ubeydullāh b. Muḥammed b. Aḥmed b. 'A ḳ ī (ve yā) l el-Anṣārī[595] *enbe'enā*[596] Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. el-Faḍl b. Muḥammed b. 'Aḳīl el-Ḫuzā'ī[597] *enbe'enā*[598] Ebū Sa'īd[599] 'Abdullāh b. el-Ḥuseyn[600] el-Ḥarrānī[601] en-Nufeylī[602] *ḥaddeṯenā* Muḥammed b. Seleme *'an* Muḥammed b. İsḥāḳ.[603]

Ve aḫbaranā Ebū'l-'Abbās Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed b. İbrāhīm es-Selīṭī *bi ḳırā'atī 'aleyhi fī senetey tis'īne ve iḥdā ve tis'īne ve ṯelāṯu mi'e*[604] *enbe'enā*[605] Ebū Naṣr Muḥammed b. Ḥamduveyh b. Naṣr b. Sehl el-Mervezī el-Muṭṭavvi'ī *sene te sitte ve 'ışrīne ve ṯelāṯu mie*[606] *enbe'enā*[607] Ebū Ca'fer Muḥammed b. 'Abdilkerīm el-'Abdī[608] *aḫbaranā* Vehb b. Cerīr b. Ḥāzim[609] *ḥaddeṯenā* Ebī *'an* Muḥammed b. İsḥāḳ (150/767).

[592] */ ḳāle /*
[593] G'de *el-Muṭāridī*; G'de doğru yazılmış. */ ḳāle /* Y'de ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811'de *el-'Uṭāridī* olduğu halde Goldfeld buna dikkat çekmemiştir. Bkz. Y, 6b; no: 1811, 5a.
[594] */ ḥ /*
[595] */ ḳāle /*
[596] G'de *ḥaddeṯenā*
[597] */ ḳāle /*
[598] G'de *aḫbaranā*
[599] G'de *Ebū Şu'ayb*; G'de doğru yazılmış.
[600] G'de *el-Ḥasen*; G'de doğru yazılmış.
[601] */ ḳāle ḥaddeṯenā /*
[602] */ ḳāle /*
[603] */ ḥ /*
[604] */ ḳāle /*
[605] G'de *aḫbaranā*
[606] */ ḳāle /*
[607] G'de *ḥaddeṯenā*
[608] */ ḳāle /*
[609] */ ḳāle /*

KAYNAKÇA

Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri-II-Qur'ānic Commentary and Tradition*, The University of Chicago Press, 1967.

'Abduh, Muḥammed, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-Kerīm-Cuz'u 'amme*, el-Maṭba'atu'l-emīriyye, Mısır 1322.

'Abdulḳādir b. Muḥammed, *el-Cevāhiru'l-muḍiyye fī ṭabaḳāti'l-ḥanefiyye*, Maṭba'atu dā'irati'l-ma'ārifi'n-niẓāmiyye, Haydarabat ty.

'Abdullāh, Muslim, *Eşeru't-taṭavvuri'l-fikriyyi fi't-tefsīr fi'l-'aṣri'l-'Abbāsī*, Mu'essesetu'r-risāle, Beyrut 1984.

'Abdurraḥmān, 'Ā'işe, *el-Ḳur'ān ve ḳadāye'l-insān*, Dāru'l-'ilm li'l-melāyīn, Beyrut 1982.

_____, *el-İ'cāzu'l-beyānī li'l-Ḳur'āni'l-kerīm*, Dāru'l-ma'ārif, Kahire 1987.

'Abdurrazzāḳ b. Hemmām, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'azīz*, tah. 'Abdu'l-mu'ṭī Emīn Ḳal'acī, Dāru'l-ma'rife, Beyrut 1991.

Akşit, Mustafa, *Abdurrazzâk b. Hemmâm ve Tefsirdeki Metodu*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Tefsir Kürsüsü, Ankara 1981.

Albayrak, Halis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Tefsir Usulü*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.

Albayrak, İsmail, *Qur'anic Narrative and Isrā'īliyyāt in Western Scholarship and in Classical Exegesis*, yayınlanmamış doktora tezi, The University of Leeds 2000.

Ali Abbasi, Shaid, "Muqâtil Bin Sulaimân on the Verses of Tampering", *Islamic Culture*, LXXVI (2002), 1-25.

'Alī, Cevād, "Mevāridu ta'rīḫi'ṭ-Ṭaberī", *Mecelletu'l-mecme'i'l-'ilmiyyi'l-'Irāḳī*, 1950 (s. 143-231); 1951 (s. 135-190); 1954 (s. 16-56); 1960 (s. 425-436).

el-'Âlūsī, Maḥmūd Şihābuddīn, *Rūḥu'l-ma'ānī fī tefsīri'l-Ḳur'āni'l-'aẓīm ve's-seb'i'l-meşānī*, tah. Muḥammed Ḥuseyn el-'Arab, Dāru'l-fikr, Beyrut 1994.

Arslan, Ahmet, "Çevirenin Önsözü", (el-Fārābī, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan), Vadi yayınları, Ankara 1999.

el-'Arūsī, Muḥammed, *Muḳātil b. Suleymān mufessiran li'l-Ḳur'ān*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Cāmi'atu Mannūbe, 2001-2002.

el-Bağavī, el-Ḥuseyn b. Mes'ūd el-Ferrā', *Ma'ālimu't-tenzīl*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993.

Bağcı, Hacı Musa, *Hz. Peygamber'in Beşerî Yönü*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler (Hadis) Anabilim Dalı, Ankara 1999.

el-Bağdādī, Alımed b. 'Alī el-Ḫaṭīb, *el-Farḳ beyne'l-fīraḳ*, tah. Muḥammed Bedr, Maṭba'atu'l-ma'ārif, Mısır ty.

_____, *Tārīḫu Bağdād ev medīneti's-selām*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut ty.

Başaran, Selman, "Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, III (1991) 51-64.

Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

el-Belāẕurī, Alımed b. Yalıyā, *Kitābu cumel min enṣābi'l-eşrāf*, tah. Suheyl Zekkār-Riyāḍ Zirrikli, Dāru'l-fikr, Beyrut 1996.

Birkeland, Harris, *Old Muslim Opposition Against Interpretation of the Koran*, I. Kommisjon Hos Jacob Dybwad, Oslo 1955.

Bosworth, C.E., *Medivial History of Iran, Afghanistan and The Central Asia*, Variourum Reprints, London 1977.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937-42.

_____, "Sa'lebī", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966.

Cerrahoğlu, İsmail, *Yaḥyā ibn Sallām ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.

_____, "Tefsirde Mukâtil ibn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, 21 (1976) 1-36.

Crone, Patricia, "A note on Muqātil b Ḥayyān and Muqātil b. Suleymān" *Der Islam*, 74 (1997) 238-249.

Çelebī, Hind, "Muḳaddime", (Yalıyā b. Sellām, *et-Teṣārīf*), eş-Şirketu't-Tūnisiyyetu li't-tevzī', Tunus 1979.

Çelik, İbrahim, *İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirdeki Metodu*, Bursa 1988.

ed-Dāmeğānī, el-Ḥuseyn b. Muḥammed, *el-Vucūh ve'n-neẓā'ir li elfāẓi kitābillāhi'l-'azīz*, tah. Muḥammed Ḥasen Ebū'l-'azm, Vizāratu'l-evḳāf, Kahire 1992.

ed-Dāvūdī, Muḥammed b. 'Alī, *Ṭabaḳātu'l-mufessirīn*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut ty.

Ebū Ğudde, 'Abdulfettāḥ, "el-İstidrāk", *Ẓaferu'l-emānī bi şerḥi muḫteṣari's-seyyidi'ş-şerīfi'l-Curcānī fī muṣṭalaḥi'l-ḥadīs li'l-Leknevī*, Mektebu'l-maṭbū'ātu'l-İslāmiyye, Haleb 1416.

Ebū Ḥayyān, Muḥammed b. Yūsuf, *Tefsīru'l-baḥri'l-muḥīṭ*, tah. 'Ādil Alımed 'Abdu'l-mevcūd-'Alī Muḥammed Mu'avviḍ, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993.

Ebū'l-Ferac, İbnu'l-Cevzī, *Zādu'l-mesīr fī 'ilmi't-tefsīr*, tah. Alımed Şemsuddīn, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1994.

Ebū'l-Leyş es-Semerḳandī, *Tefsīru's-Semerḳandī el-musemmā Baḥru'l-'ulūm*, tah. 'Alī Muḥammed Mu'avviḍ-'Ādil Alımed 'Abdulmevcūd-

Zekeriyyā 'Abdulmecīd en-Nūtī, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993.

Ebū'l-meḥāsin el-Ḥuseynī, *Ẕeylu teẕkirati'l-ḥuffāẓ li'ẕ-Ẕehebī*, Dāru iḥyā'i't-turāṯi'l-'Arabī, Beyrut 1956.

Ebū'l-muẓaffer el-İsferā'īnī, *et-Tebṣīru fi'd-dīn*, tah. Kemāl Yūsuf el-Hūt, 'Ālemu'l-kutub, Beyrut 1983.

Ebū's-su'ūd, Muḥammed b. Muḥammed, *İrşādu'l-'aḳli's-selīm ilā mezāye'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, Dāru iḥyā'i't-turāṯi'l-'Arabī, Beyrut 1990.

Ebū'ş-Şeyḫ, 'Abdullāh b. Muḥammed, *Kitābu'l-'aẓame*, tah. Muḥammed Fāris, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1994.

Emīn, 'Uṯmān, "Muḳaddime" (el-Fārābī, *'Iḥṣā'u'l-'ulūm*), Dāru'l-fikri'l-'Arabī, Beyrut 1949.

Eroğlu, Ali, *Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirdeki Metodu*, yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1987.

Ess, Josef van, *Ungenützte Texte zur Karrāmīya*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Heidelberg 1980.

_____, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Walter de Gruyter, Berlin 1992.

el-Eş'arī, 'Alī b. İsmā'īl, *Kitābu maḳālāti'l-İslāmiyyīn ve'ḫtilāfi'l-muṣallīn*, tah. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980.

el-Ezherī, Muḥammed b. Aḥmed, *Tehẕību'l-luġa*, tah. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn, el-Mu'essesetu'l-Mışriyyetu'l-'āmme li't-te'līf ve'l-enbā' ve'n-neşr, Kahire 1964.

el-Fārisī, 'Abdulğāfir b. İsmā'īl, *el-Munteḫab mine's-siyāḳ*, hazırlayan Muḥammed Kāẓım el-Maḥmūdī, Menşūrātu cemā'ati'l-muderrisīn fī'l-ḥavzati'l-'ilmiyye, Kum 1403.

el-Ferrā', Yaḥyā b. Ziyād, *Ma'āni'l-Ḳur'ān*, tah. Aḥmed Yūsuf en-Necātī-Muḥammed 'Alī en-Neccār, Dāru'l-kutubi'l-Mışriyye, Kahire 1955.

Fīruzābādī, Muḥammed b. Ya'ḳūb, *Tenvīru'l-miḳbās min tefsīri İbn 'Abbās*, Dāru'l-kutubi'l-'ılmiyye, Beyrut 1992.

Furāt b. İbrāhīm el-Kūfī, *Tefsīru Furāt el-Kūfī*, tah. Muḥammed Kāẓım, Mu'essesetu'n-Nu'mān, Beyrut 1992.

Gilliot, Claude, "Muqātil, Grand Exégète, Traditionniste et Théologien Maudit", *Journal Asiatique*, CCLXXIX (1991), 39-92.

Goldfeld, İsḥāḳ, *Kitābu tefsīri'l-ḫamsi mi'e āye mine'l-Ḳur'ān*, Maṭba'atu dāri'l-meşriḳ 1980.

_____, *Mufessirū şarḳi'l-'ālemi'l-İslāmī fī 'arba'āti'l-ḳurūni'l-hicriyyeti'l'ūlā: Neşru maḫṭūṭati muḳaddimeti's-Sa'lebī li kitābi'l-keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l- Ḳur'ān*, Ṭıbā'atu mektebeti ve maṭba'ati's-serrūcī, 'Akkā 1984. (114+V sayfa).

Görgülü, Faruk, *Sa'lebî Tefsirinden Nûr Sûresi'nin Tahkik ve Tahlili*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir 1995.

el-Ḥakīm et-Tirmizī, *Taḥṣīlu neẕā'iri'l-Ḳur'ān*, tah. Ḥusnī Naṣr Zeydān, Maṭba'atu's-sa'āde, Mısır 1969.

Ḫalīl, es-Seyyid Aḥmed, *Neş'etu't-tefsīr fīl-kutubi'l-muḳaddese ve'l-Ḳur'ān*, el-Vikāletu'ş-şarḳiyye li'ş-şeḳāfeti'l-İskenderiyye, Mısır 1954.

el-Ḫalīlī, 'Abdullāh b. Ḫalīl Ebū Ya'lā, *el-İrşād fī ma'rifeti 'ulemā'i'l-ḥadīṯ*, hazırlayan 'Āmir Aḥmed Ḫaydār, Dāru'l-fikr, Lübnan 1993.

Ḥāmid, Naṣr Ebū Zeyd, *el-İmām eş-Şāfi'ī ve te'sīsu'l-eydiyūlūciyyeti'l-vasaṭiyye*, Sīnā li'n-neşr, Kahire ty.

_____, *el-İttiḥādu'l-'aḳliyyu fī't-tefsīr*, Dāru't-tenvīr li'ṭ-ṭıbā'ati ve'n-neşr, Beyrut 1983.

Hārūn, 'Abdusselām Muḥammed, *Taḥḳīḳu'n-nuṣūṣ ve neşruhā*, Mektebetu's-sunne, Kahire 1410.

el-Ḫaṭīb, Mūsā, *Min delā'ili'l-i'cāzi'l-'ilmī fī'l-Kur'āni'l-kerīm ve's-sunneti'n-nebeviyye*, Mu'essesetu'l-ḫalīci'l-Arabī, Kahire 1994.

Hayes, John H., -H. Holladay, Carl, *Biblical Exegesis*, John Knox Press, London 1993.

el-Ḥīrī, İsmā'īl b. 'Abdillāh eḍ-Ḍarīr, *Vucūhu'l-Ḳur'āni'l-kerīm*, tah. Fātıme Yūsuf el-Ḫiyemī, Dāru's-seḳā, Dımeşk 1996.

Horst, Heribert, *Die Gewährsmänner im Korankommentar des Ṭabarī. Ein Beitrag zur Kentnis der exegetischen Überlieferung im Islam*, yayınlanmamış doktora tezi, Rheinischen Friedrich-Wilhelms Universität zu Bonn 1951.

Hūd b. Muḥakkem, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azīz*, tah. el-Ḥācc b. Sa'īd Şerīfī, Dāru'l-ğarb el-İslāmī, Beyrut 1990.

İbn 'Abdilberr, Yūsuf Ebū 'Umar, *el-İstī'āb fī ma'rifeti'l-aṣḥāb*, tah. 'Alī Muḥammed el-Becāvī, Naḥḍatu Mışr, Kahire ty.

İbn 'Adiyy, 'Abdullāh el-Curcānī, *el-Kāmil fī ḍu'afā'i'r-ricāl*, Dāru'l-Fikr, Beyrut 1985.

İbn 'Aṭiyye, 'Abdulḥaḳḳ b. Ğālib, *el-Muḥarraru'l-vecīz fī tefsīri'l-kitābi'l-'azīz*, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993.

İbn Ebī Ḥātim, 'Abdurraḥmān el-Ḥanẓalī er-Rāzī, *Kiṭābu'l-cerḥ ve't-ta'dīl*, Meclisu dā'irati'l-ma'ārifi'l-'Uṯmāniyye, Haydarabat 1952.

_____, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'aẓīm musneden 'an Rasūlillāhi ve'ṣ-Ṣaḥābeti ve't-tābi'īn*, Mektebetu nizāri Muṣṭafā el-Bāz, Mekke 1997.

İbn Ḥabīb, Ebū'l-Ḳāsim el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen, *'İlmu nuzūli'l-Ḳur'ān*, Köprülü Kütüphanesi no: 15.

İbn Ḥacer, Aḥmed b. 'Alī el-'Asḳalānī, *el-'İṣābe fī temyīzi'ṣ-ṣaḥābe*, Maṭba'atu's-sa'āde, Mısır 1328.

_____, *Tehẕību't-tehẕīb*, Dāru Ṣādir, Beyrut ty.

İbn Ḫallikān, Aḥmed b. Muḥammed, *Vefeyātu'l-a'yān ve enbā'u ebnā'i ehli'z-zemān*, tah. İḥsān 'Abbās, Dāru ṣādir, Beyrut ty.

İbn Ḥazm, 'Alī b. Aḥmed, *Cemheratu ensābi'l-'Arab*, tah. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn, Dāru'l-ma'ārif, Kahire 1982.

_____, *el-Muḥallā*, tah. Aḥmed Muḥammed Şākir, Dāru'l-fikr, Beyrut ty.

İbn Ḥibbān, Ebū Ḥātim et-Temīmī, *Kitābu'l-mecrūḥīn mine'l-muḥaddiṯīn*

ve'd-du'afā' ve'l-metrūkīn, tah. Muḥammed İbrāhīm Zāyid, Dāru'l-va'y, Ḥaleb 1396.

_____, *Kitābu meşāhiri 'ulemā'i'l-'emṣār*, tah. Manfred Fleischhammer, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1959.

İbn Keşīr, İsmā'īl b. 'Umar, *el-Bidāye ve'n-nihāye fī't-tārīḫ*, Maṭba'atu's-sa'āde, Mısır ty.

_____, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'aẓīm*, Dāru'l-ma'rife, Beyrut 1987.

İbn Ḳuteybe, 'Abdullāh b. Muslim, *Te'vīlu muşkili'l-Ḳur'ān,* tah. es-Seyyid Aḥmed Ṣaḳr, Dāru ıḥyā'i'l-kutubi'l-'Arabiyye, ty.

_____, *Tefsīru ğarībi'l-Ḳur'ān,* tah. es-Seyyid Aḥmed Ṣaḳr, Dāru ıḥyā'i'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1958.

İbn Mākūlā, el-Emīr el-Ḥāfiẓ, *el-İkmāl fī raf'i'l-irtiyāb 'ani'l- mu'telif ve'l-muḫtelif fī esmā'i'l-kunā ve'l-ensāb,* tah. Muḥammed Emīn Demc, Beyrut ty.

İbn Mende, Muḥammed b. İsḥāḳ, *er-Radd 'ale'l-cehmiyye*, tah. 'Alī b. Muḥammed Nāṣır, Medine 1981.

İbn Tanrıverdi, Ebū'l-meḥāsin Yūsuf, *en-Nucūmu'ẓ-ẓāhira fī mulūki Mıṣr ve'l-Ḳāhira*, Maṭba'atu dāri'l-kutubi'l-Mıṣriyye, Kahire 1933.

İbn Teymiyye, Taḳiyyuddīn Ebū'l-'Abbās, *Mecmū'u fetāvā,* İşrāfu'r-ri'āseti'l-'āmme li şu'ūni'l-ḥarameyni'ş-şerīfeyn, el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Su'ūdiyye ty.

_____, *Minhācu's-sunneti'n-nebeviyye fī naḳḍi kelāmi'ş-şī'a ve'l-ḳaderiyye*, tah. Muḥammed Raşād Sālim, Cāmi'atu'l-İmām Muḥammed b. Su'ūd el-İslāmiyye, Riyad 1986.

_____, *Muḳaddime fī 'uṣūli't-tefsīr*, tah. İbrāhīm b. Ḥacer, Dāru'ṣ-Ṣaḥābe li't-turās, Tanta 1988.

İbnu'l-Cezerī, Muḥammed b. Muḥammed, *Ğāyetu'n-nihāye fī ṭabaḳāti'l-ḳurrā'* Mektebetu'l-ḥancī, Mısır 1932.

İbnu'l-'Imād, 'Abdulḥayy b. Aḥmed, *Şeẕerātu'ẕ-ẕeheb fī aḫbāri men ẕeheb*, Dāru İbn Keşīr, Beyrut 1989.

İbnu'n-Nedīm, Muḥammed b. İsḥāḳ, *Kitābu'l-fihrist*, tah. Gustav Flügel, Mektebetu ḫayyāṭ, Beyrut 1964.

_____, *el-Fihrist*, Dāru'l-ma'rife, Beyrut 1978.

_____, *Kitābu'l-fihrist*, tah. Riḍā Teceddud, Dāru'l-mesīra, Tahran 1988.

İbnu's-Seyyid el-Baṭalyevsī, *el-İnṣāf fī'-tenbīhi 'ale'l-me'ānī ve'l-esbāb elletī evcebeti'l-iḫtilāfe beyne'l-muslimīne fī 'ārā'ihim*, tah. Muḥammed Riḍvān ed-Dāye, Dāru'l-fikr, Dımeşḳ 1983.

İşler, Emrullah, *Tahavi (321/933) ve Ahkamu'l-Kur'an'ı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 1993.

Jeffery, Arthur, (tah.), *Muḳaddimetān fī 'ulūmi'l-Ḳur'ān*, Mektebetu'l-ḫancī, Mısır 1954.

el-Ka'bī, 'Abdullāh b. Aḥmed el-Belḫī, *Maḳālāt*, Rācih el-Kurdī'nin özel kütüphanesindeki fotokopi nüshadan çekilen Sönmez Kutlu'nun özel kütüphanesindeki fotokopi nüshanın "Mürcie" kısmı.

Kâtib Çelebi, *Keşfu'ẓ-ẓunūn 'an esāmi'l-kutub ve'l-funūn*, Maṭba'atu vekāleti'l-ma'ārif, 1360.

Kırbaşoğlu, Hayri, *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, kitâbiyât Ankara 2000.

_____, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, kitâbiyât, Ankara 2002.

Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Ḥâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, kitâbiyât, Ankara 2003.

_____, "*Isnāds* and *Rijāl* Expertise in the Exegesis of Ibn Abī Ḥātim (327/939)", *Der Islam*, 82 (2005), 146-168.

Koçoğlu, Kıyasettin, *Mâturîdî'nin Mûtezile'ye Bakışı*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2005.

Koçyiğit, Tahsin, *es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirinden el-A'râf Sûresi'nin Tahkik ve Tahlili*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir 1996.

Köktaş, Yavuz, *Sa'lebî Tefsirinden Hac Sûresi'nin Tahkik ve Tahlili*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir 1996.

el-Ḳummī, 'Alī b. İbrāhīm, *Tefsīru'l-Ḳummī*, Mu'essesetu'l-a'lemī li'l-maṭbū'āt, Beyrut 1991.

Kurt, Mustafa, *Hicrî III. Asırdaki Tefsir Çalışmaları ve İbn Kuteybe'nin Tefsir Anlayışı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

_____, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları no: 112, İfav, İstanbul 1996.

el-Ḳurṭubī, Muḥammed b. Aḥmed, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1988.

Kutlu, Sönmez, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, XXV (2002), 294-96.

el-Lâlekā'ī, Hibetullāh b. el-Ḥasen, *Şerḥu 'uṣûli i'tiḳādi ehli's-sunne ve'l-cemā'a mine'l-kitābi ve'sunne ve icmā'i'ṣ-ṣaḥābeti ve't-tābi'īne min ba'dihim*, tah. Aḥmed Sa'd Ḥamdān, Dāru Ṭayyibe, Riyad ty.

Lewinstein, Keith, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülahazalar", *İmam Maturîdî ve Mâturîdîlik*, hazırlayan Sönmez Kutlu, kitâbiyât, Ankara 2003, çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan.

Luxenberg, Christoph, *Die Syro-Aramäische Lesart des Koran*, Das Arabische Buch, Berlin 2000.

Madelung, Wilferd, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, Bibliotheca Persica 1988.

el-Malaṭī, Aḥmed b. 'Abdirraḥmān, *et-Tenbīh ve'r-radd 'alā ehli'l-ehvā' ve'l-bida'*, tah. Muḥammed Zâhid el-Kevserî, Mektebetu'l-musennā, Bağdat ty.

Ma'mer b. el-Musennā, *Mecāzu'l-Ḳur'ān*, tah. Muḥammed Fuat Sezgin, Mektebetu Emîn el-Ḫancî, Mısır 1954.

el-Mâturîdî, Muḥammed b. Muḥammed Ebû Manṣûr, *Kitâbu't-tevḥîd*, tah. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İsam Yayınları, Ankara 2003.

_____, *Te'vîlâtu ehli's-sunne*, tah. Fâtime Yûsuf el-Ḫiyemî, Mu'essesetu'r-risâle, Beyrut 2004.

_____, *Te'vîlât*, Topkapı Sarayı Müzesi Medine Bölümü no: 180 (tam nüsha).

el-Mâverdî, 'Alî b. Muḥammed, *en-Nuketu ve'l-'uyûn*, tah. 'Abdulmaḳṣûd b. 'Abdirraḥîm, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut ty.

_____, *en-Nuketu ve'l-'uyûn*, Köprülü Kütüphanesi Hacı Ahmet Paşa no: 24

el-Meclisî, Muḥammed Bâḳır, *el-Biḥâru'l-envâr el-câmi' li durari aḫbâri'l-'e'immeti'l-eṭhâr*, Dâru iḥyâ'i't-turâṯi'l-'Arabî, Beyrut 1992.

el-Mehdî, Cevde Muḥammed, *el-Vâḥidî ve menhecuhû fî't-tefsîr*, el-Meclisu'l-a'lâ li'ş-şu'ûni'l-İslâmiyye, Kahire 1978.

Meys, Ḫalîl, "Muḳaddime", (Faḫruddîn er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ğayb*), Dâru'l-fikr, Beyrut 1990.

el-Mizzî, Cemâluddîn Yûsuf, *Tehẕîbu'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, tah. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mu'essesetu'r-risâle, Beyrut 1992.

Mu'essesetu 'Âli beyt, *el-Fihrisu'ş-şâmil li't-turâṯi'l-'Arabî'l-islâmî el-maḫṭûṭ, 'ulûmu'l-Ḳur'ân, maḫṭûṭâtu't-tefsîr*, Amman 1987.

Muḥammed b. Ḫayr, *Fehrese*, tah. Franciscu Codera-J. Ribera Tarrago, Mektebetu'l-muṯennâ, Bağdat 1963.

Muḫtâr, Suheyr Muḥammed, *et-Tecsîm 'inde'l-muslimîn "meẕhebu'l-kerrâmiyye"*, Şirketu'l-iskenderiyye li'ṭ-ṭıbâ'ati ve'n-neşr, Mısır 1971.

Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, tah. 'Abdullâh Maḥmûd Şeḥâte, el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'amme li'l-kitâb, Kahire 1979-88.

_____, *Kitâbu'l-vucûh ve'n-neẓâ'ir*, tah. 'Abdullâh Maḥmûd Şeḥâte, el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'âmme li'l-kitâb, Kahire 1994.

_____, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, tah. Aḥmed Ferîd, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2003.

_____, *Tefsîru Muḳâtil*, Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa no: 17 (tam nüsha).

Mustefîdurraḥmân, *An Edition of the First Two Chapters of al-Mâturîdî's Ta'vîlâtu Ehli's-Sunne*, University London, 1970.

en-Naḳḳâş, Muḥammed b. el-Ḥasen, *Şifâ'u'ṣ-ṣudûr fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa no: 40 (muhtelif surelerden muhtelif ayetleri içermekte).

en-Nesâ'î, Aḥmed b. Şu'ayb, *Tefsîru'n-Nesa'î*, tah. Şabrî 'Abdulḫâliḳ-Seyyid b. 'Abbâs, Mu'essesetu'l-kutubi'ṯ-ṯeḳâfiyye, Beyrut 1990.

en-Nesefî, Ebû Muṭî' Mekḥûl, "Kitâbu'r-radd 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'", tah. Marie Bernand, *Annales Islamologigues*, 16 (1980), 53-126.

en-Nesefî, 'Abdullâh b. Aḥmed, *Medâriku't-tenzîl ve ḥaḳâ'iḳu't-te'vîl*, tah. Zekeriyyâ 'Umeyrât, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1995.

Nöldeke, Theodor, *Geschichte des Qorans*, Fr. Schwally tarafından genişletilmiş basım, Leipzig 1919.

Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, Ankara Okulu, Ankara 2001.

Plessner, M., - Rippin, Andrew, "Muḳātil B. Suleymān", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E.J. Brill, Leiden, VIII (1993), 508-509.

er-Rāzī, Faḫruddīn, *Mefātīḥu'l-ğayb*, Dāru'l-fikr, Beyrut 1990.

Rippin, Andrew, "al-Zuhrī, *Naskh al-Qur'ān* and the Problem of Early *Tafsīr* Text", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XLVII (1984), 22-43.

_____, "Interpreting the Bible through the Qur'ān", *Approaches to the Qur'ān, ed. A.A.M. Shareef and G. Hawting, London Routledge –School of Oriental and African Studies*, 1992, 249-59.

Rudolph, Ulrich, *al-Māturīdī und die Sunnitische Theologie in Samerkand*, Brill 1997.

eṣ-Ṣafedī, Ḫalīl b. Aybek, *Kitābu'l-vāfī bi'l- vefeyāt*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1962.

es-Saḫāvī, Muḥammed b. 'Abdirraḥmān, *Fetḥu'l-muğīṣ*, tah. 'Abdurraḥmān Muḥammed 'Uṯmān, el-Mektebetu's-selefiyye, Medine 1968.

eṣ-Ṣa'lebī, Aḥmed b. Muḥammed b. İbrāhīm, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, Beyazıt Kütüphanesi-Veliyyüddin Efendi no: 130-33 (tam nüsha).

_____, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, Beyazıt Kütüphanesi no: 460 [11/Hūd suresinden 27/en-Neml suresinin sonuna kadardır ve çok hasarlıdır. Kütüphane fişinde eserin müellifi yanlışlıkla Ebū Manşūr 'Abdulmelik b. Muḥammed b. İsmā'īl (429/1038) olarak yazılmıştır].

_____, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa no: 156 (34/Sebe' suresinden 114/en-Nās suresinin sonuna kadar).

_____, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, Süleymaniye Kütüphanesi Yozgat Yazmaları no: 94/1-2 nüshası [(1/el-Fātiḥa suresinden 4/en-Nisā' suresinin sonuna (1) ve 3/'Āl-u 'İmrān suresinden 9/et-Tevbe suresinin 29. ayetine kadardır(2)].

_____, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Yazmaları no: 289 (14/İbrāhīm suresi 27. ayetinden 26/eş-Şu'arā' sursinin 174. ayetine kadar).

_____, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīril'l-Ḳur'ān*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Yazmaları no: 399 (Muhtelif surelerden muhtelif ayetleri içermekte).

_____, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1811.

_____, *el-Keşf ve'l-beyān 'an tefsīri'l-Ḳur'ān*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmaları no: 1731.

_____, *el-Keşf ve'l-beyān fī tefsīril'l-Ḳur'ān*, tah. Kesravī Ḥasen, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2004.

_____, *'Arā'isu'l-mecālis (Ḳışaşu'l-enbiyā')*, Dāru'l-fikr, Beyrut 2000.

Saleh, Walid, *The Qur'ān Commentary of Tha'labī*, doktora tezi, Yale University 2001.

Schimmel, Annemarie, *Sayıların Gizemi*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998.
es-Seksekī, 'Abbās b. Manṣūr, *el-Burhān fī ma'rifeti 'aḳā'idi ehli'l-edyān*, tah. Bessām 'Alī Selāme, Mektebetu'l-menār, Ürdün 1988.
es-Sem'ānī, 'Abdulkerīm b. Muḥammed, *el-Ensāb*, tah. 'Abdullāh 'Umar el-Bārūdī, Dāru'l-cinān, Beyrut 1988.
Serinsu, Ahmed Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul 1994.
Serkıs, Yūsuf Alian, *Mu'cemu'l-maṭbū'āti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*, Maṭba'atu Serkıs, Kahire 1928.
Sezgin, Fuat, *Tārīḫu't-turāṯi'l-'Arabī*, çev. Maḥmūd Fehmī Ḥicāzī, İdāratu'ṯ-ṯeḳāfeti ve'n-neşr, 1983.
_____, *Buḫārī'nin Kaynakları*, kitâbiyât, Ankara 2000.
Speyer, Heinrich, *Die biblischen Erzählungen im Qoran*, Georg Olms, Hildesheim 1988.
Sufyān eṣ-Ṣevrī, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, Vizāratu'l-ma'ārif, Rampur 1965.
es-Suyūṭī, Celāluddīn 'Abdurraḥmān, *Tedrību'r-rāvī fī şerḥi taḳrībi'n-Nevevī*, tah. 'Abdulvehhāb 'Abdullaṭīf, Dāru'l-kutubi'l-ḥadīṯe, Mışır 1966.
_____, *el-İtḳān fī 'ulūmi'l-Ḳur'ān*, tah. Muṣṭafā Dīb el-Buğa, Dāru İbn Keşīr, Dımeşk 1987.
eş-Şāfi'ī, Muḥammed b. İdrīs, *er-Risāle*, tah. Aḥmed Muḥammed Şākir, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1940.
eş-Şāẕelī, Muḥammed, "en-Neẕā'ir fī'l-Ḳur'āni'l-kerīm beyne Muḳātil b. Suleymān el-Belḫī ve Muḥammed b. 'Alī el-Ḥakīm et-Termiẕī", *el-Lisānu'l-'Arabī*, Rabat, 15 (1977), 116-21.
Şeḥāte, 'Abdullāh Maḥmūd, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, (V) el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'āmme li'l-kitāb, Kahire 1989.
eş-Şehristānī, Muḥammed b. 'Abdilkerīm, *el-Milel ve'n-niḥal*, tah. Aḥmed Fehmī Muḥammed, Dāru's-surūr, Beyrut 1948.
Şengül, İdris, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, Işık yayınları, İzmir 1995.
Şerīf, İbrāhīm, *el-Bağavī el-Ferrā' ve tefsīruhū li'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, Kahire 1986.
eṭ-Ṭaberī, Muḥammed b. Cerīr, *Cāmi'u'l-beyān 'an te'vīli 'āyi'l-Ḳur'ān*, Dāru'l-fikr, Beyrut 1988.
_____, *Tārīḫu'l-umem ve'l-mulūk*, tah. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, Dāru Suveydān, Beyrut ty.
_____, *Tefsīru'ṭ-Ṭaberī*; tah. Maḥmūd Muḥammed Şākir-Aḥmed Muḥammed Şākir, Dāru'l-ma'ārif, Mışır ty.
eṭ-Ṭabresī, el-Faḍl b. el-Ḥasen, *Mecme'u'l-beyān fī tefsīri'l-Ḳur'ān*, tah. es-Seyyid Hāşim er-Rasūlī, Dāru iḥyā'i't-turāṯi'l-'Arabī, Beyrut 1986.
Ṭaleb, 'Abdulḥamīd es-Seyyid, *Ğarību'l-Ḳur'ān ricāluhū ve menāhicuhum min İbn 'Abbās ilā Ebī Ḥayyān*, 1986.
et-Tirmiẕī, Muḥammed b. 'Īsā, *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
eṭ-Ṭūsī, Muḥammed b. el-Ḥasen, *et-Tibyān fī tefsīri'l-Ḳur'ān*, Dāru iḥyā'i't-turāṯi'l-'Arabī, Beyrut ty.

Uzun, Mustafa, "Ebced", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, X (1994), 68-9.

el-Vâḥidî, 'Alî b. Aḥmed, *el-Vasîṭ fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-mecîd*, tah. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd-Aḥmed Muḥammed Şîra-'Alî Muḥammed Mu'avviḍ-Aḥmed 'Abdulğanî el-Cemel-'Abdurraḥmân 'Uveys, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1994.

_____, *el-Basîṭ*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa no: 93.

Versteegh, C.h.m. (Kees), "Grammar and Exegesis, The Origins of Kufan Grammar and the Tafsîr Muqâtil", *Der Islam*, 67 (1990), 206-242.

_____, *Arabic Grammar and Qur'ânic Exegesis in Early Islam*, E.J. Brill, Leiden 1993.

Wansbrough, John, *Quranic Studies*, Oxford University, 1977.

Yaḥyâ b. Sellâm, *et-Teṣârîf-tefsîru'l-Kur'ân min mâ iştebehet esmâ'uh ve teṣarrafet ma'ânîh*, tah. Hind Çelebî, eş-Şirketu't-Tûnisiyyetu li't-tevzî', Tunus 1979.

Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ'*, Mektebetu'l-'Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî, Mısır ty.

Yaltkaya, Şerefeddîn, "Kerrâmîler", *Dârülfunûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 11 (1929), 1-14.

Yazıcı, İshak, *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukatil ibn Süleyman'ın Tefsîri ile Olan Münasebeti*, doktora seminer çalışması, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1979.

_____, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1982.

_____, "Baḥru'l-'ulûm", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, IV (1991), 517-18.

Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, Rağbet yayınları, İstanbul 2001.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1983.

ez-Zebîdî, Aḥmed b. Aḥmed, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, ter. Ahmed Naim, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1957.

ez-Ẕehebî, Muḥammed b. Aḥmed, *Mîzânu'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl*, tah. 'Alî Muḥammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1963.

_____, *Siyeru a'lami'n-nubelâ'*, tah. Şu'ayb el-Arnavuṭ, Mu'essesetu'r-risâle, Beyrut 1985.

_____, *el-Muğnî fi'ḍ-ḍu'afâ'*, Nûruddîn 'Iṭır, basım yeri yok, ty.

_____, *Târîḫu'l-İslâm ve vefeyâtu meşâhiri ve'l-'a'lâm*, tah. 'Umar 'Abdusselâm Tedmûrî, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1997

ez-Zemaḫşerî, Muḥammed b. 'Umar, *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'iḳi't-tenzîl ve 'uyûni'l-'eḳâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1977.

Zeydân, Corci, *Târîḫu 'âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, Menşûrâtu dâri mektebeti'l-ḥayât, Beyrut 1983.

Zysow, Aron, "Two Unrecognized Karrâmî Text", *Journal of the American Oriental Society*, 108 (1988): 577-87.

ŞAHIS ADLARI DİZİNİ*

'Abbās b. 'Abdilmuṭṭalib 74-75
Abbasi, Shahid Ali 66
Abbott, Nabia 31, 61
'Abduh, Muḥammed 50
'Abdullāh b. 'Abbās (Hz.) 18, 21, 23, 27-29, 31, 33, 41, 51, 63, 67, 70, 85
'Abdullāh b. 'Amr b. el-'Āṣ (Hz.) 81
'Abdullāh b. Ḥāmid el-Işfahānī 16, 26
'Abdullāh b. Lehī'a 29
'Abdullāh b. Mes'ūd (Hz.) 78
'Abdullāh b. Muḥammed b. Zekeriyyā 24
'Abdullāh b. Sa'd b. Ebī's-Serḥ 42
'Abdullāh b. 'Umar b. el-Ḫaṭṭāb (Hz.) 81
'Abdullāh b. Vehb 32
'Abdurraḥmān b. Zeyd b. Eslem 26
'Abdurrazzāḳ b. Hemmām 18-19
'Âdem (Hz.) 50, 55, 77, 84
el-'Aḫfeş 33
'Aḥmed b. Muḥammed b. Naşr el-Lebbād 24
'Aḥmed b. Muḥammed b. Yaḥyā ed-Dehhān 24
'Â'işe (Hz.) 47
'Â'işe 'Abdurraḥmān 56
'Alā'uddīn 'Alī b. Yaḥyā es-Semerḳandī 69
'Alī b. Ebī Ṭalḥa el-Vālibī 27-28, 31
'Alī b. el-Ḥakem 31
'Alī b. el-Ḥasen 29
'Alī b. 'İbrāhīm el-Ḳummī 67
'Alī, Cevād 30, 32-33
el-'Ālūsī 82
Aristoteles 34
el-'Arūsī, Muḥammed 65-66, 77
'Aṭā' b. Dīnār 29
'Aṭā' b. Ebī Rabāḥ 23, 29, 85

el-Bağavī 89, 92, 100
el-Bağdādī 97
Bekr b. Sehl ed-Dimyāṭī 85
Belḳīs 54, 80
el-Beyḍāvī 22
Bilāl b. Rabāḥ (Hz.) 43
Birkeland, Harris 61
Blachère, R. 73
Boswort, C.E. 97
Brockelmann, Carl 26
el-Buḫārī 30
Buḫtunnaşr 60

Cālūt 70
Cehm b. Şafvān 36, 38
Crone, Patricia 64
Cuveybir 85

Çelebī, Hind 39-40
Çelik, İbrahim 62, 66

eḍ-Ḍaḥḥāk b. Muzāḥim 13, 23, 29, 67, 70, 85
Dāvūd (Hz.) 42, 54
Ḍıyā'u'd-dīn 'Umar 100-101

Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Aḥmed b. Buṭṭa 24
Ebū 'Alī el-Cubbā'ī 22
Ebū Bekr (Hz.) 60
Ebū Cehl 'Amr b. Hişām 74-75
Ebū Ğudde 98

* "Ek"'te yer alan isimler ile "Muḳātil", "Muḳātil b. Suleymān" ve "eş-Şa'lebī" dizinde yer almamaktadır.

Ebū Ḥamze eş-Şumālī 31
Ebū Ḥanīfe 37, 39, 97
Ebū Ḥayyān 82
Ebū Ḥuzeyfe 29
Ebū 'Işme Nūḥ b. Ebī Meryem 39, 68, 97-98
Ebū Leheb 'Abdul'uzzā b. 'Abdilmuṭṭalib 83
Ebū Manṣūr 'Abdulmelik b. Muḥammed b. İsmā'īl eş-Ṣa'ālibī 25
Ebū Mu'āẕ Bukeyr b. Ma'rūf 68
Ebū Muslim el-Işfahānī 22
Ebū Muṭī' Mekḥūl en-Nesefī 97
Ebū Ravḳ 29
Ebū Sa'īd el-Eşecc 26
Ebū Şāliḥ, Mevlā Ummi Hānī 18
Ebū Sufyān Şaḫr b. Ḥarb 75
Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī 15, 58, 89 90-91
Ebū'l-Ḥasen er-Rummānī 22
Ebū'l-Ḥasen Muḥammed b. el-Ḳāsım el-Faḳīh 28
Ebū'l-Ḳāsım el-Belḫī 22
Ebū'l-Ḳāsım el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥasen b. Ḥabīb en-Neysābūrī 16, 96-99
Ebū'l-Leyṣ es-Semerḳandī 26, 67, 69, 71-72
Ebū's-Su'ūd 95
Eryarsoy, M. Beşir 39, 41
Ess, Josef van 39, 61, 64-65, 73-74, 98-99
el-Eş'arī 36
Eyyūb (Hz.) 54, 56, 80
el-Ezherī 34

Faḫruddīn er-Rāzī 60, 61, 76, 89, 90, 93, 100-101
el-Fārābī 34
el-Fārisī 15-16
Ferīd, 'Aḥmed 38, 53
el-Ferrā' 31, 39, 19, 62
Fir'avn 49, 53, 78, 80, 93
el-Fuḍayl 23
Furāt b. 'İbrāhīm el-Kūfī 67

Gilliot, Claude 64, 68
Goldfeld, 'İsḥāḳ 16, 18, 21-24, 41, 85
Göktaş, Recep Gürkan 98

Hābīl b. 'Ādem (Hz.) 43
Ḫalīl, 'Aḥmed 12
el-Ḫalīlī 13
Ḥāmid, Naşr Ebū Zeyd 64
Hamurcu, M. Fevzi 66
el-Ḥāriṣ b. 'Amir b. Nevfel b. 'Abdimenāf el-Ḳuraşī 75, 82
el-Ḥāriṣ b. Hişām 74-75
el-Ḥāriṣ b. Nevfel (Hz.) 82-83
el-Ḥāriṣ b. Surayc 36
Hārūn (Hz.) 54
Hārūn, 'Abdusselām Muḥammed 11, 14
el-Ḫaṭīb, Mūsā 44
Ḫavvā' 50
el-Ḥīrī 40-41
Hūd b. Muḫakkem 19
el-Ḥuseyn b. Muḥammed ed-Dāmeğānī 40, 76
el-Ḥuseyn b. Vāḳıd 29

İbn 'Adiyy 18
İbn 'Aṭiyye 89
İbn Curayc 33
İbn Ebī Ḥātim 12, 19-20, 26-27, 31-33, 95
İbn Ebī Necīḥ 29
İbn Eslem 28
İbn Ḫallikān 14
İbn Keşīr 16, 66, 95
İbn Ḳudāme eş-Şeḳafī 12
İbn Ḳuteybe 19
İbn Mākūlā 24
İbn Sīnā 34
İbn Teymiyye 15, 95
İbnu'l-Munẕir 26
İbnu'n-Nedīm 12, 34, 36
İbnu's-Seyyid el-Baṭalyevsī 87
'İbrāhīm (Hz.) 42, 54-55, 76, 80-81
'İkrime 29, 31
'Īsā (Hz.) 55, 60, 80, 87, 92
'İsḥāḳ (Hz.) 42, 50, 80
'İsmā'īl (Hz.) 42

Jeffery, Arthur 99

Ka'b b. el-Eşraf 38
Ka'b b. Mālik (Hz.) 38
Ka'b el-Aḥbār 51, 63

el-Ka'bī 36, 68
Ḳatāde 31, 83
Kâtib Çelebi 25, 27
Kelede b. Esīd b. Ḫalef 82
Kırbaşoğlu, Hayri 98
el-Kindī 34
el-Kisā'ī 33
Koçoğlu, Kıyasettin 67
Köktaş, Yavuz 27, 32
el-Kurdī, Rāciḥ 36
el-Ḳurṭubī 58, 82, 92, 94-96
Kurt, Mustafa 26
Kutlu, Sönmez 36

Lūṭ (Hz.) 49, 55
Luxenberg, Christoph 46

Madelung, Wilferd 96
el-Malaṭī 70, 72
Ma'mer b. el-Muṯennā 19, 33, 62
el-Māturīdī 67-68, 94-95, 97
el-Māverdī 45, 58, 89, 91-93
Meryem (Hz.) 49, 55, 80
Mihca' b. 'Abdillāh Mevlā 'Umar b. el-Ḫaṭṭāb (Hz.) 60
Miras, Kâmil 98
Mucāhid b. Cebr 13, 31, 70
Muḥammed b. 'Alī b. el-Ḥakīm et-Tirmiẕī 40, 76
Muḥammed b. Heyṣam 100
Muḥammed b. 'İsḥāḳ 31, 33
Muḥammed b. Kerrām 96-97
Muḥammed b. Mervān es-Suddī eṣ-Ṣaġīr 18, 19, 21
Muḥammed b. es-Sā'ib el-Kelbī 18-22, 26, 83-84
Muḥammed b. el-Velīd eṭ-Ṭurtūşī 94
Muḳātil b. Ḥayyān 12, 68
Mūsā (Hz.) 41, 43, 47-48, 50, 52-55, 77, 80, 87

en-Naḍr b. Şumeyl 28
Nagel, Tilman 15
Naim, Ahmed 98
en-Nakḳāş 68-69
Naṣr b. Seyyār 36
Nemrūd 49, 55
en-Nesā'ī 20
en-Nesefī, 'Abdullāh b. 'Aḥmed 95
Nizāmuddīn el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn en-Neysābūrī 99
Nöldeke, Theodor 18
Nūḥ (Hz.) 49, 54, 55, 79-80, 84
Nwyia, Paul 62, 65, 73

Özek, Ali 39

Peygamber (Hz.) 13, 29, 38, 42-44, 47-49, 56, 63, 73, 75, 79-80, 83-84, 87, 93

Rippin, Andrew 62
Rudolph, Ulrich 97

Sa'īd b. Cubeyr 29
Ṣāliḥ (Hz.) 55
eṣ-Ṣa'leb 62
Saleh, Walid 15, 17, 96-99, 100
es-Sāmiriyy 54
Sāra 50
es-Seksekī 37
Selm b. Aḥvez 36
Selmān el-Fārisi (Hz.) 51
es-Sem'ānī 24
Sezgin, Fuat 12-13, 25, 30-32
es-Suddī 13
Sufyān eṣ-Ṣevrī 17-19, 21
Suleymān (Hz.) 41, 54
es-Suyūṭī 18, 85

eş-Şa'bī 83
eş-Şāfi'ī 37, 76
Şākir, 'Aḥmed Muḥammed 21
eş-Şāẕelī, Muḥammed 40
Şeḥāte, 'Abdullāh Maḥmūd 13, 38-39, 42, 53, 65, 73, 84, 92
eş-Şehristānī 36
Şeybe b. Muḥammed b. 'Aḥmed eş-Şu'aybī 24
Şeybe b. Rabī'a 80
Şibl 29
Şu'ayb (Hz.) 55

eṭ-Ṭaberī 12-13, 17-19, 21, 26-27, 30, 33, 66, 95
eṭ-Ṭabresī 89
eṭ-Ṭaḥāvī 41
Ṭaleb, 'Abdulḥamīd es-Seyyid 40
Ṭālūt 54, 70

et-Tirmiẕī 20, 40
eṭ-Ṭufeyl b. el-Ḥāriṯ 81
eṭ-Ṭūsī 34, 89

'Umar b. el-Ḫaṭṭāb (Hz.) 69
'Ummu Cemīl binti Ḥarb 83
'Useyd b. Kilde b. Esīd b. Ḫalef 82
'Uṯmān b. 'Affān (Hz.) 69, 82
'Utbe b. Ebī Leheb 49
'Utbe b. Ğazvān 81
'Utbe b. Rabī'a 80

el-**V**āḥidī 15-16, 18, 75, 89, 93, 101
Vehb b. Cerīr 31
Vehb b. Munebbih 33, 78
Versteegh, C.H.M. (Kees) 63
Wansbrough, John 62, 64-66
Wiesmüller, Beamte 16

Yaḥyā (Hz.) 55, 60
Yaḥyā b. Sellām 19, 39-40, 76
Ya'ḳūb (Hz.) 51, 55, 80
Yaltkaya, M. Şerefeddīn 96
Yazıcı, İshak 69
Yezīd en-Naḥvī 29
Yūnus (Hz.) 41, 80
Yūnus b. 'Abdi'l-a'lā 32
Yūsuf (Hz.) 46, 50-51, 55, 80, 89
Yūsuf, Fāṭime el-Ḫıyemī 67

ez-**Z**eccāc 31
eẕ-Ẕehebī, Muḥammed b. 'Aḥmed 83
Zekeriyyā (Hz.) 55
ez-Zemaḫşerī 89-90
Zeyd b. Ḥāriṯe (Hz.) 42, 48
Zeydān, Corci 12
Zeyneb bintu Caḥş (Hz.) 48
Zysow, Aron 100

ABSTRACT

Muqātil b. Sulaymān's exegesis has been studied by modern scholars in terms of elaborating on the history of early exegetical activities. The investigation of the transmissions of Muqātil in al-Tha'labī's recently published exegesis, *al-Kashf wa-l-bayān 'an tafsīr al-Qur'ān* has also contributed to the elucidation of the early development of exegesis and to the understanding of its nature in the following periods. Thus, the exegeses of Muqātil's and al-Tha'labī's as major themes of this study are not randomly selected: Muqātil's work is the oldest surviving exegesis which comments on the entire Qur'ān from beginning to end. Furthermore, due to controversial opinions attributed to Muqātil, he is considered one of the most interesting figures in the history of exegesis. However, the importance of al-Tha'labī's exegesis –for the present study– lies in the crucial role it played in the legitimization of Muqātil's exegesis.

al-Tha'labī begins to compose his exegesis with a bibliographical introduction that we are not familiar to see in the previous commentaries. This introduction accords greatly with the writings of catalogue (*fahāris*) genre tradition in the fourth century of Islam. Excluding their different versions, al-Tha'labī mentions 77 exegetical works together with their *isnāds* which reached him. Among these exegeses, Muqātil's commentary is also noted. Having been brought up under the influence of a *Karrāmī* mentor (al-Ḥasan b. Muḥammed b. al-Ḥasan b. Ḥabīb 406/1015), al-Tha'labī presumably was interested in benefiting from Muqātil's exegesis, because the anthropomorphic ideas (*tashbīh/tajsīm*) which were considered acceptable to *Karrāmiyya*, were also attributed earlier to Muqātil.

After his death, Muqātil's exegesis was virtually ignored for about one and half centuries by many exegetes. The earliest notable references to Muqātil's exegesis are found in the commentary of Abū Manṣūr al-Māturīdī (333/944), which contains more than thirty references to his exegesis. After al-Māturīdī, al-Naqqāsh (351/962) and Abū al-Layth al-Samarqandī (373/983) also benefited from Muqātil's reports. Nevertheless, the most influential figure in the legitimization of Muqātil's exegesis is definitely al-Tha'labī as mentioned above. His usage of Muqātil's reports to such a great extent encourages many exegetes after him to grow interest in Muqātil. This is noticeable in the commentaries of the

exegetes who lived in the 4th, 5th and 6th centuries. When we look at the commentary of Abū al-Su'ūd (951/1544) we find that he shows his profound respect for Muqātil by adding the expression *raḍiya Allāh 'anhu* (May God be well pleased with him) after mentioning his name.

In al-Tha'labī's exegesis, Muqātil b. Sulaymān's name is mentioned about 630 times. Approximately one quarter of al-Tha'labī's references are inconsistent with Muqātil's published exegesis. It is safe to assume that most of these inconsistencies are due to unintentional errors which could expectedly occur during the production and reproduction of the manuscripts. Moreover, it is possible to find some contradictory reports, as claimed by Josef van Ess, which give the impression that Muqātil's exegesis was revised. Thus, there are some particular inconsistencies between Khurāsānī version of Muqātil's exegesis which is partly covered by al-Thā'labī's exegesis and his published commentary i.e. Baghdādī version, which cannot be explained on the basis of errors possibly occurring during the production of manuscripts. However, careful examination shows that this inconsistencies were not caused by a systematic effort either.

kitâbiyât

- **Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi**
  Mehmet Akif Koç
- **Müslüman Kültürü Üzerine**
  Mehmed Said Hatiboğlu
- **Hilafetin Kurcyşilliği**
  Mehmed Said Hatiboğlu
- **Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi –Şûrâdan Velâyet-i Fakîhe–**
  Ahmed el-Kâtib
- **Hadis ve Kültür Yazıları**
  Mehmet Emin Özafşar
- **Alevi Modernleşmesi –Sırrı Fâş Eylemek–**
  Necdet Subaşı
- **Tanrı'yı Bilinenin İmkânı ve Mahiyeti**
  Mehmet Sait Reçber
- **Mutezile ve Hadis**
  Hüseyin Hansu
- **Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi için Uzanımları**
  Adil Çiftçi
- **Kur'an ve Tarihsellik Yazıları**
  Ömer Özsoy
- **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**
  Yayına Hazırlayan: Sönmez Kutlu
- Sünni Paradigmanın Oluşumunda **Şâfi'î'nin Rolü** (2. baskı)
  Yayına Hazırlayan: M. Hay i Kırbaşoğlu
- **Kur'an ve Aşırı Yorum**
  Mustafa Öztürk
- **Nasıl Bir Sosyal Bilim**
  Adil Çiftçi
- **Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**
  M. Akif Koç
- **Ben ve Sen**
  Martin Buber (çev. İnci Palsay)
- **Kur'an Dili ve Retoriği**
  Mustafa Öztürk
- **Alternatif Hadis Metodolojisi** (2. baskı)
  M. Hayri Kırbaşoğlu
- **İslam Şeriatının Esasları**
  Musa Carullah
- **Politik Teoloji Yazıları**
  İlhami Güler
- **Çağdaş Yorumbilim Kuramları**
  Osman Bilen
- **Dinsel Söylemin Eleştirisi**
  Nasr Hâmid Ebû Zeyd (çev. F.A. Polat)
- **Bilgi Ağı**
  W.V. Quine-J.S. Ullian (çev. H. Adanalı)
- **Risaleler**
  Çev.: Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu
- **Hatun** (3. baskı)
  Musa Carullah (yay.haz. M. Görmez)
- İslam Düşüncesinde **İlk Gelenekçiler** (2. baskı)
  Sönmez Kutlu
- **Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler** (2. baskı)
  Zerkeşî (çev. B. Erul)
- İslam'a Gö e **Yeniden Doğuş** (Reenkarnasyon)
  A. Bülent Baloğlu
- **Semantik** –Yeni Bir Anlambilim Projesi
  F.R. Palmer (çev. R. Ertürk)
- İslam Düşüncesinde '**İlahi Adalet**' Sorunu (Teodise)
  E.L. Ormsby (çev. M. Özdemir)
- Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde **Yeniden Yapılanma**
  Muhammed Abid el-Câbirî (çev. A.İ. Pala-M.Ş. Çıkar)
- **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**
  Musa Carullah (yay.haz. M. Bilgiz)
- İslam'da **Evrim**ci Yaratılış Teo isi
  Mehmet Bayrakdar
- **Buhârî'nin Kaynakları**
  Fuad Sezgin
- **İlahi Hitabın Tabiatı**
  Nasr Hâmid Ebû Zeyd (çev. M.E. Maşalı)
- **Kadın Karşıtı Söylem**in İslam Geleneğindeki İzdüşümleri (2. baskı)
  Hidayet Şefkatli Tuksal
- Fazlur Rahman'la **İslam'ı Yeniden Düşünmek** (2. baskı)
  Adil Çiftçi
- Aşkta ve Yaratıcılıkta **Yeniden Doğuş**
  Reza Aresteh (çev. İ. Özdemir-B. Demirkol)
- **Kur'an'a Giriş**
  Abdullah Draz (çev. S. Akdemir)

TEFSİRDE BİR KAYNAK İNCELEMESİ

es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Muḳâtil b. Suleymân (150/767) Rivayetleri

MEHMET AKİF KOÇ

Elinizdeki kitap, tefsir tarihindeki yargıların tarihî süreç içerisinde ne denli değişebildiğini ortaya koymaktadır.

Kur'an'ı baştan sona tefsir eden eserlerden günümüze ulaşan en eskisinin müellifi Mukâtil b. Suleymân (150/767), vefatından sonraki yaklaşık bir buçuk asır boyunca tefsir yazarları tarafından 'sakıncalı' hatta 'yararlanılamaz' kabul edilmiştir. Nitekim ilk üç asrın tefsir kitabiyatını derleyen ne et-Taberî'nin (310/922) ne de İbn Ebî Hâtim'in (327/939) tefsirlerinde onun ismi geçer. Bunun en önde gelen sebebi, onun Müşebbihe'den sayılmasıdır. Bu şartlanmışlığı ilk defa, kayda değer şekilde Mukâtil'den yararlanan el-Mâturîdî (333/944) aşmıştır. Ancak Mukâtil'in meşruiyet kazanma sürecindeki en etkili müfessir es-Sa'lebî'dir (427/1036). İşte bu eser, Mukâtil tefsirinin bir asırdan diğerine hangi güvenirlilikte nakledildiğini özellikle es-Sa'lebî tefsirini dikkate alarak tedkik etmektedir.

es-Sa'lebî'den sonra hicri 4., 5. ve 6. asırlarda yaşayan çoğu müfessir Mukâtil'den yararlanmıştır. Mukâtil rivayetlerinin bu zaman zarfında kazandığı meşruiyet, müteakip asırların müfessirleri tarafından da onaylanmıştır. Sözgelimi, el-Kurtubî (671/1272), en-Nesefî (710/1310) hatta tefsirdeki titizliğiyle ün kazanan İbn Kesîr (774/1372), Mukâtil'den haber nakletmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bir tefsir kaleme almayan İbn Teymiyye (728/1328) bile bir taraftan onu eleştirirken, diğer taraftan ondan faydalanma ihtiyacı hissetmiştir. Ebû's-Su'ûd'a (951/1544) gelince o, Mukâtil'e duyduğu derin hürmeti Mukâtil'in isminden sonra, önde gelen *mutekaddimûn* için kullanılan *radıyallâhu 'anhu* övgü ifadesini zikrederek göstermiştir.

ISBN 975-6666-83-8
9 799756 666837

kitâbiyât